

"SOCIALIZATION & HUMAN DEVELOPMENT"

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

Kyiv-Szczecin

2022

Certificate ID: 925111839

Issue 4 DOI: <https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1>

Socialization & Human Development: International Scientific Journal. Volume 4. №1 2022 / Kyiv Taras Shevchenko National University, University of Szczecin (Poland), Ukrainian Association of Educational and Developmental Psychology (Ukraine) - Szczecin, Kyiv, 2022.

The journal has been launched in accordance with the founding agreement of Public Organization "Ukrainian Association of Educational and Developmental Psychology" (agreement dated April 02, 2019) & Institute of Psychology at University of Szczecin, Poland.

Editorial Board

Executive editors

Editor-in-Chief (Ukraine)– *Olena I. Vlasova*, Dr. hab. of Psychology, Professor, Head of the Developmental Psychology Department at Taras Shevchenko National University of Kyiv, Head of the Public Organization "Ukrainian Association of Educational and Developmental Psychology"; **Co-editor-in-Chief (Poland)** - *Zdzisław Kroplewski*, Professor, dr hab. of Psychology, Director of the Institute of Psychology at Szczecin University **Responsible Editor (Ukraine)** –*Nataliia M. Dembytska*, Dr. hab. of Psychology, Assoc. Prof. of the Developmental Psychology Department at Taras Shevchenko National University of Kyiv; **Responsible Editor (Poland)** - *Celina Timoszyk –Tomczak*, Dr, vice-Director of the Institute of Psychology at Szczecin University Assoc. Prof.; **Creative editor** – *Vitaliy Lunyove*, PhD of Psychology, Assoc. Prof. of the General Psychology Department, Kyiv National O.Bogomoltsya Medical University (**Ukraine**); **Editor of the scientific papers in English** – *Svitlana Y. Paschenko* - PhD in Education, Deputy Dean on Science and International Cooperation of Faculty of Psychology at Taras Shevchenko National University of Kyiv, Assoc. Prof. (**Ukraine**); **Technical editor** –*Tatiana G. Skopyuk*, PhD of Philological Sciences, Assoc. Prof. (**Ukraine**); **Releasing editor** –*Yaroslav E. Ryabchych* - PhD of Psychology, Assoc. Prof. of the Developmental Psychology Department at Taras Shevchenko National University of Kyiv (**Ukraine**).

Editorial board members

Pavel Boski - Dr. hab. of Psychology, Professor, Head of Department of Cross-Cultural Psychology Warsaw Faculty of Psychology at SWPS University (Poland); *Katerina L.Milyutina* - Dr. hab. of Psychology, Professor of the Development Psychology Department at Kyiv Taras Shevchenko National University (Ukraine); *Manuele Shabus* - Dr. Hab. in Psychology, Professor at the University of Salzburg (Austria); *Nora Sveaass* - Prof., Dr., Prof. Emeritus Department of Psychology University of Oslo (Norway); *Tatyana M. Yablonskaya*, Dr. hab. of Psychology, Assoc. Prof. of the Development Psychology Department at Kyiv Taras Shevchenko National University (Ukraine) *Sergey I. Yakovenko* – Dr. hab. of Psychology, Professor, professor at Kiev Institute of Contemporary Psychology and Psychotherapy (Ukraine); *Tamara O. Pirozhenko* - Dr. of Psychology, Professor, Head of the Laboratory of Preschool Psychology of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine); *Valentina I. Podshivalkina*, Dr. hab.of Sociology, Professor, Head of the Department of Social and Applied Psychology, at Odessa National I.I. Mechnikov University (Ukraine); *Natalia I. Pohorilka*, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of General Psychology at Kyiv Taras Shevchenko National University (Ukraine); *Denis E. Predko*- Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor of the Department of General Psychology at Kyiv Taras Shevchenko National University (Ukraine).

Publisher: Public Organization "Ukrainian Association of Educational and Developmental Psychology" Kyiv (Ukraine) <http://www.UAPED.com>

The publishers and editors do not accept responsibility for the expression of the authors in their writings which resulted from their research and personal beliefs.

ISSN Online: 2706-8706

CONTENTS

Vlasova Olena., Podshchivalkina Valentyna. SUMMER SCHOOL "NATIONAL SCIENTIFIC PSYCHOLOGICAL SCHOOLS: HISTORY AND PRESENT" AS A TOOL FOR EDUCATIONAL SOCIALIZATION OF SCIENTISTS AND TEACHERS OF PSYCHOLOGY AT UKRAINIAN HIGH SCHOOLS	4
Davydenko Viktoriia, Paschenko Svitlana. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE DYNAMICS OF SPOUSE RELATIONSHIPS UNDER QUARANTINE	17
Krotova Tamara. FEATURES OF EXPERIENCE AND COPING BEHAVIOR OF PARENTS OF CHILDREN WITH CANCER	31
Vlasova Olena, Laptieva Halyna. PSYCHOLOGICAL FACTORS OF SPIRITUAL DEVELOPMENT AND SELF-REALIZATION OF PSYCHOLOGY STUDENTS	44
Mykoliuk Diana, Miliutina Kateryna. THEORETICAL EXCURSION TO RESEARCHES OF THE PROBLEM OF SUBJECTIVE WELL-BEING OF PERSONS WITH HEARING IMPAIRMENTS	60
Samoilenko Maria. FEATURES OF PERCEPTIONS OF SUCCESS IN ADOLESCENCE	76
Bulatevych Nataliya, Oryniak Olga. PSYCHOLOGICAL FACTORS OF WOMEN'S PARENTAL BURNOUT	89
Chudak Anna, Zapeka Yana. PERSONAL FACTORS OF HIGH SCHOOL STUDENTS' READINESS FOR A CONSCIOUS CHOICE OF PROFESSION	102
Yurchenko Yelyzaveta, Yablonska Tetiana. CHILD-PARENT RELATIONSHIP AS A FACTOR OF SELF-ATTITUDE IN THE MIDDLE ADOLESCENCE	121
Shistko Lyudmyla. INVESTIGATION OF THE PHENOMENON OF INSUFFICIENT FORMATION OF SELF-CONCEPTS IN YOUNG PEOPLE	135

SUMMER SCHOOL "NATIONAL SCIENTIFIC PSYCHOLOGICAL SCHOOLS: HISTORY AND PRESENT" AS A TOOL FOR EDUCATIONAL SOCIALIZATION OF SCIENTISTS AND TEACHERS OF PSYCHOLOGY AT UKRAINIAN HIGH SCHOOLS

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0001>

Olena Vlasova

ORSID ID: 0000-0002-9894-0038

Valentina Podshchivalkina

ORSID ID: 0000-0003-2828-5928

Abstract

The purpose of the article: to reveal the socializing and scientific didactic potential of the Summer School (2021) "National scientific psychological schools: history and modernity" as a tool for informal educational socialization of scientists and teachers of psychology of Ukrainian higher education institutions and their students.

Sample. 100 participants of teachers, doctoral students and students from various institutions of higher education at scientific institutions of Ukraine, who took part in the jubilee Summer School 2021, mastered its professional development program (180 hours) and received the corresponding certificate.

Methods. Presentations and workshops by leading psychology researchers in Ukraine about achievements of representatives of Ukrainian scientific psychological schools of the past and present, scientific reports, discussions and debates, final control of participants' knowledge in the form of an achievement test.

The results. The tested program of the summer psychological school (2021) National scientific psychological schools: history and modernity has proven itself as a productive means of informal educational and professional socialization of Ukrainian psychology teachers, doctoral students and students. The developmental effect of participation in such an event was demonstrated by all categories of its participants who, thanks to the introductory lecture of the organizers, independent work, presentations by speakers and fruitful discussions, significantly expanded their ideas about the history, methodology and modern features of domestic scientific and psychological research, technologies of psychological practice and interdisciplinary links of psychology.

Keywords: national scientific psychological schools, educational and professional socialization, informal education, non-formal education, methodology and history of Ukrainian psychology.

Олена Власова, Валентина Подшивалкіна. Літня школа «Національні наукові психологічні школи: історія та сучасність» як інструмент освітньої соціалізації науковців та викладачів психології українських ЗВО

Мета статті: розкрити соціалізуючий та науково - дидактичний потенціал Літньої школи (2021) “Національні наукові психологічні школи: історія та сучасність” як інструмента інформальної освітньої соціалізації науковців і викладачів психології українських ЗВО та їх студентів.

Вибірка. 100 учасників викладачів, докторантів та студентів з різних закладів вищої освіти на наукових установ України, які приймали участь в ювілейній Літній школі 2021, освоїли її програму підвищення кваліфікації (180 годин) і отримали відповідний сертифікат.

Методи. Презентації та майстер-класи провідних дослідників психології в Україні про здобутки представників українських наукових психологічних шкіл минулого та сучасності, наукові повідомлення, обговорення та дискусії, підсумковий контроль знань учасників у вигляді тесту досягнень.

Результати. Апробована програма літньої психологічної школи (2021) Національні наукові психологічні школи: історія та сучасність зарекомендувала себе як продуктивний засіб неформальної освітньо-професійної соціалізації українських викладачів психології, докторантів і студентів. Розвивальний ефект від участі в такому заході продемонстрували всі категорії його учасників, які завдяки установчій лекції організаторів, самостійній роботі, презентаціям спікерів та плідним дискусіям істотно розширила свої уявлення про історію, методологію та сучасні особливості вітчизняних науково-психологічних досліджень, технології психологічної практики та міжпредметні зв'язки психології.

Ключові слова: національні наукові психологічні школи, освітньо-професійна соціалізація, інформальна освіта, неформальна освіта, методологія та історія української психології.

Вступ

З 21 червня по 04 липня 2021 року викладачі та студенти закладів вищої освіти Києва, Одеси, Дніпра, Запоріжжя, Миколаєва та Кременчуга приймали участь в літній школі з психології “Національні наукові психологічні школи: історія та сучасність”, яка вже вп'яте проходила на чорноморському узбережжі України, цього разу в Кароліно Бугаз (передмістя Одеси). З моменту відкриття у 2016 році Школа є реалізацією задуму авторів статті¹ об'єднати зусилля провідних класичних університетів України (насамперед Київського Одеського та Харківського), а також дослідних академічних інститутів у пошуках та об'єктивації дійсної історії української психологічної науки і практики, виявити сучасні особливості розвитку теорії та методології української психології,

¹ Олена Власова – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова ГО “Українська асоціація психології освіти і розвитку”.

Валентина Подшивалкіна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної та прикладної психології Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, почесний член ГО Українська асоціація психології освіти і розвитку.

зрозуміти існуючі та виникаючі міжпредметні зв'язки психології з іншими науками. Формальною основою її проведення є договір про співпрацю, підписаний у 2016 році між Київським та Одеським національними університетами, відповідно до якого адміністрація та викладачі психології цих закладів прийняли на себе зобов'язання з реалізації такого проєкту інформальної освіти.

За 4 сезони існування Літньої школи у просторі її функціонування були представлені історія та сучасний стан розвитку Київської, Одеської Харківської та Львівсько-Варшавської наукових шкіл та проблематика більше ніж 10 сталих і таких, що становляться, авторських наукових шкіл.

Методологія

Вибірка. 5-та ювілейна школа зібрала майже сто учасників, серед яких дійсні члени та члени-кореспонденти Національної академії наук та Національної академії педагогічних наук України, професори і доценти, докторанти DS та PhD програм, магістранти і студенти бакалаврату.

Методи. Її особливістю, у порівнянні з попередніми роками, є подальше структурування заходу як форми інформальної освіти класичних університетів, яка відповідає викликам сьогодення. Зокрема, починаючи з літа 2021 року в межах роботи Літньої школи її учасники набули змоги підвищувати свою кваліфікацію за програмою міжвузівського навчання, затвердженою Київським національним університетом в обсязі 3 кредити ESTS, про що у випадку успішного завершення навчання, офіційно отримують сертифікат за підписом керівників Київського та Одеського університетів. Така новація, як виявилось, істотно збільшила інтерес потенційних учасників до відвідання заходу.

Як організаційна форма навчання Літня школа 21 мала змішаний формат, що передбачав як of line, так і on line участь в роботі заходу. Її програма, розрахована на 3 модулі, включала установчу конференцію, завдання для самостійної роботи учасників, якій були присвячені 2 перші тижні навчання, презентації вітчизняних історико-психологічних розвідок, здобутків авторських наукових психологічних шкіл, майстер-класи, дискусії та наукові повідомлення молодих учасників на засіданнях методологічної майстерні. Завершали роботу школи яскравий науковий перформенс “Психологія у трансдисциплінарному дискурсі” та підсумкове тестування, після успішного проходження якого учасникам вручався сертифікат про підвищення кваліфікації. Запис подій кожного дня навчального проєкту був доступним для перегляду всім учасникам за відповідним посиланням на Гугл Діску², що істотно збільшило освоєння представлених матеріалів учасниками та результативність їх інформального навчання.

Теоретичний аналіз

Задум Літньої психологічної школи під назвою “Національні психологічні школи: історія та сучасність” як науковоосвітнього проєкту вищої інформальної

²Адреса матеріалів 5-ї ювілейної літньої психологічної школи 2021 “Національні наукові психологічні школи: історія та сучасність”: https://drive.google.com/drive/folders/1BvhRF_XC_WNSrPd4ILWSEh_hAEgw7gmd?usp=sharing

психологічної освіти має свій початок у Києві, де восени 2016 року на одній з конференцій познайомились та заприятелювали її засновниці, усвідомивши єдність простору наукових інтересів, пов'язаних з питаннями методології та історії української психології.

Ідея її появи тісно пов'язана з виникненням 124 роки тому в Імператорському університеті св. Володимира (Київ) Психологічної семінарії³, яка виросла з студентського гуртка любителів психології, що очолював талановитий викладач кафедри філософії університету Георгій Челпанов. У 1897 році Челпанов разом із професором Олексієм Гіляровим, який на той час був завідувачем кафедри філософії, домоглися офіційного відкриття постійно діючого психологічного семінару як форми організації поглибленого вивчення психології студентами, які, навчаючись на різних факультетах, проявляли сталий інтерес до психологічної теорії і експериментальної практики. Програма його роботи передбачала тематичну визначеність (кожен рік обиралась певна тема роботи), а також широке знайомство учасників з філософсько-психологічною літературою, підготовку рефератів, доповіді та їх обговорення (1 рік навчання), науково-методичну підготовку до роботи з психологічними приладами (2 рік) та самостійне здійснення дослідження (3 рік перебування в семінарії). Результати роботи учасників публікувались як звіти керівника та праці учасників.⁴

Завдяки роботі Психологічної семінарії, якою Челпанов керував спочатку в Києві (1897-1907), а потім у Москві (1907-1921), на початку ХХ століття було підготовлено до 150 фахівців, здатних до науково-дослідної роботи у психологічних установах. Саме з їх числа здійснювався рекрутинг співробітників до першого в Росії і найбільшого та найсучаснішого на той час у світі Психологічного інституту при Московському університеті, який заснував та офіційно очолив у 1914 року Георгій Челпанов.

В межах функціонування Психологічних семінарів та роботи Психологічного інституту виникла та успішно розвивалась філософсько-психологічна школа професора Челпанова, яка пройшла у своєму розвитку науково-освітню стадію (Психологічні семінари) та стадію школи - наукового колективу (в межах Психологічного інституту). Психологічна кар'єра професора Челпанова драматично перервалася у 1923 році, коли за погляди, несумісні з марксистською ідеологією, він був відсторонений від керівництва інститутом і викладання в Московському університеті. Тому російські історики науки вважають цей рік – роком припинення існування його школи. Натомість у Київському університеті філософсько-психологічна традиція науково-психологічних досліджень розвивається безперервно і до тепер, як одна з найпотужніших шкіл-напрямів сучасної української психології.

Методологія

³ Більш докладно про це див. Філософська психологія Георгія Челпанова (до 155-річчя з дня народження та 120-річчя відкриття Психологічної семінарії при Імператорському університеті св. Володимира)/ Наукова монографія. Серія: Науково-психологічний спадок класичних університетів /за заг. ред. Власової О.І., Луньова В.С. – Hamilton, ON AGC & Publishing 2018-T-1.- 210с. – с. 7-9.

⁴ Там само, с. 18-25.

Соціально-політичні трансформації радянської та порадянської доби, спрямована ідеологізація та маргіналізація української науки болісно відгукнулися на розуміння історії вітчизняної психології невинуватими втратами реальної логіки її методологічного поступу у XIX-XX ст., звуженням дійсних об'єктів розвитку, забуттям імен видатних науковців, які, працюючи як в Україні, так і за кордоном, здійснили вагомий внесок не лише в українську психологічну науку, а й у світову психологію та гуманітаристику (Густав Шпет, Микола Бердяєв, Степан Балея та Володимир Роменець та ін.). Як наслідок – сьогодні у вітчизняній професійній психологічній свідомості спостерігаємо хиткий методологічний ґрунт наукового-психологічного дискурсу, смислові розриви та мало усвідомлений зміст дійсних здобутків української наукової психології. Особливо прикро це відмічати в уявленнях сучасних викладачів та студентів, які обрали психологічну спеціальність. Саме на подолання таких обмежень зорієнтована прикметна особливість проекту Літньої школи – постійний наголос на подіях з історії психологічних інституцій та творчості українських психологів, ювілейні дати яких припадають на рік проведення Літньої школи. Другий модуль програми школи об'єднує презентації засновників сучасних українських авторських науково-психологічних шкіл та їх послідовників. Третій модуль наповнює проблематика міждисциплінарних задач, які представники інших наук намагаються розв'язати з опорою на психологічні знання.

Результати

В перший день роботи V-ї Літньої школи 21 три історичні для української психології дати були в епіцентрі уваги учасників. В 2021 році Одеський університет відзначає 125 років з відкриття першої в Росії Психологічної лабораторії, яку заснував та очолював відомий російський психолог, професор Микола Ланге, про що йшлося у презентації директорки бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечнікова Марини Подрезової та завідувачки кафедри соціальної та прикладної психології цього ж закладу проф. Валентини Подшивалкіної. У психологічній спільноті Київського університету 2021 рік урочисто визнаний роком академіка Володимира Роменця - автора вчинкової методології, психологічної теорії творчості та 7-ми томної історії всесвітньої психології, який народився 95 років тому (презентацію Володимир Роменець як яскравий представник Київської філософсько-психологічної школи до 95 річчя з дня його народження здійснила завідувачка кафедри психології розвитку КНУ, проф. Олена Власової). На початку 2020 року Інститут соціології НАН України, у структурі якого є відділ соціальної психології, відсвяткував славетний 95 річний ювілей авторки концепції життєтворчості особистості члена-кореспондента НАНУ Лідії Сохань, яка багато років очолювала такий підрозділ спочатку в Інституті філософії НАНУ, а потім і в Інституті соціології НАН України. Оскільки з міркувань безпеки школа, як і переважна більшість публічних заходів в країні і світі, в минулому році не проводилась, то доповідь і обговорення її авторської наукової школи також відбулось цього року (презентація доктора соціологічних наук, старшого

наукового співробітника Олени Злобіної). Ці змістовні доповіді наповнили перший зі трьох модулів роботи Школи.

В модулі авторських наукових шкіл помітними подіями заходу стали 1) презентація авторської науково-психологічної школи організаційної психології заступника директора Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, дійсного члена НАПН України Людмили Карамушки, 2) доповідь директора Інституту соціології НАН України члена-кореспондента НАНУ Євгена Головахи про історію становлення у 80-х роках ХХ ст. причинно-цільової концепції психологічного часу Є. Головахи та О. Кроніка і виникнення каузометрії як вітчизняного напрямку психологічних досліджень, який досліджує особливості життєвого шляху та психологічного віку людини, 3) натхнена розповідь завідувачки лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України Тамари Піроженко (члена-кореспондента НАПН України, лауреата державної премії України в галузі освіти 2018 р.) про особливості роботи під її керівництвом та імплементації в соціалізуючі практики та суспільну свідомість українців сучасних особистісноцентрованих стандартів дошкільної освіти, які основною метою педагогічних впливів на особистість дошкільника вбачають забезпечення його суб'єктивного благополуччя у процесах формування психологічної готовності до подальшого систематичного навчання, 4) презентація психологічного підходу як магістральної методології досліджень авторської школи завідувачки кафедри соціальної та прикладної психології ОНУ ім. І.І.Мечникова, професора Валентини Подшивалкіної, 5) огляд професора Жанни Вірни науково-психологічних здобутків кафедри психології розвитку Волинського університету, який під керівництвом доповідачки плідно працює над дослідженням особливостей особистісно-професійного розвитку студентів-психологів, 6) доповідь професора кафедри психології розвитку КНУ ім. Тараса Шевченка Тетяни Яблонської щодо емпіричних показників представленості європейських цінностей у свідомості майбутніх фахівців як показника рівня інтегрованості таких осіб у європейських освітній простір (дослідження виконане в методології концепції освітньої соціалізації та розвитку особистості (О.Власова, В.Білодід, 2018), яка є провідною в науковій роботі кафедри психології розвитку).

Наукова школа заступник директора Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПНУ з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків, академіка Людмили Карамушки також має витoki у класичному Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка, який вона закінчила з відзнакою у 1977 році за спеціальністю «психолог, викладач психологічних дисциплін». По завершенню аспірантури в Інституті психології (1980 р.) науково-організаційний талант дослідниці стрімко повів її сходишками професійної кар'єри. Завдяки її ініціативним зусиллям та креативному сприянню академіка НАПНУ Сергія Максименка у 2002 році було започатковане фахове періодичне видання «Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія». В тому ж році під орудою професора Карамушки створюється Українська Асоціація організаційних психологів та психологів праці, яка є

засновником та членом Європейської Асоціації організаційних психологів і психологів праці, що об'єднує фахівців більше, ніж 20 європейських країн. А у 2004 році з'являється нова дисципліна для захисту дисертацій з психології – 19.00.10 – організаційна психологія; економічна психологія, а також аспірантура та докторантура в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України з цієї спеціальності.

Авторська школа організаційної психології Людмили Карамушки (засновниця цього року відзначила 65-річний ювілей), нараховує 5 докторів психологічних наук та 42 кандидати (із них 24 – з нової спеціальності). В межах її плідного функціонування Карамушка Л.М. створила та емпірично обґрунтувала концепції психологічних основ управління освітніми організаціями, управління змінами та організаційного розвитку таких установ, розробила методологічні основи психолого-управлінського консультування, профілактики та подолання синдрому “професійного вигорання” освітян та ін. Сьогодні предметом наукових інтересів школи-наукового колективу Людмили Карамушки виступають психологічні особливості діяльності та розвитку організацій, формування організаційних команд, психологічні основи розвитку організаційної культури, управління змінами в організаціях; розвитку внутрішньоорганізаційного підприємництва; подолання професійного стресу та професійного вигорання та профілактика цих явищ; методологічні принципи розробки тренінгових програм та психолого-організаційного консультування.

Слухачі Літньої школи також із зацікавленістю ознайомились з презентаціями представників школи Людмили Карамушки: доктора психологічних наук, професора кафедри психології ІПК ДСЗУ, директора дослідницької лабораторії “РейтингЛаб” Маріанни Ткалич “Стратегії Work-Life Balance в організаційному супроводі персоналу” та доктор психологічних наук, доцента, провідного наукового співробітника лабораторії організаційної та соціальної психології Оксани Креденцер “Психологічні основи розвитку внутрішньоорганізаційного підприємництва.”

З доповіді директора Інституту соціології НАН України Євгена Головахи учасники Літньої школи дізнались, що намагання людства зрозуміти природу часу має давню історію. З античних часів філософи та митці залишили багато синтенцій щодо тлумачення його парадоксальних особливостей. Фізичне і математичне тлумачення передбачає, що час як апріорне поняття існує сам по собі – нескінченно, непорушно, неподільно, не маючи частин, та тече рівномірно і неперервно (Кант, Челпанов). Трактування психологічного часу, запропоноване у 80-х роках ХХ ст. київськими науковцями О.Кроніком та Є.Головахою, передбачає, що психологічний час є формою переживання людиною структури причинних і цільових відносин між подіями її життєвого шляху. Своєрідність таких переживань істотно впливає на особливості психологічного віку людини, який невід'ємно пов'язаний з проблемою вікової періодизації її індивідуального життєвого шляху. Від представленого розуміння походить і назва, яку має розроблений ними науково-методологічний підхід дослідження, що називається причинно-цільовий. Дослідники також створили спеціальну методичну

процедуру - «каузометрію», яка дозволяє проводити діагностику суб'єктивної картини життєвого шляху особистості, визначати найбільш значущі події життя, ступінь адекватності їх усвідомлення людиною, взаємозв'язок основних сфер життєдіяльності, специфіку уявлень особистості про її минуле, теперішнє, майбутнє, а також передбачає залученість досліджуваного в психодіагностичний процес в якості *експерта* з актуалізації подій власного життя та встановленню причинних або цільових відносин між ними.⁵

У 2022 році виповнюється 40 років з моменту виникнення каузометрії як методології дослідження психологічного часу та життєвого шляху особистості. Сьогодні каузометрична методологія продовжує активно використовуватись в різних країнах світу, зокрема, в США (О.Кронік), Росії (Р.Ахмеров), Болгарії (К. Кирилов), а також в Україні. Зокрема, в межах одного з Майстер-класів Літньої школи 2021 – його незмінна учасниця - професор кафедри практичної психології Херсонського державного університету Віталіна Шебанова представила авторську модифікацію базової каузометричної процедури Кроніка-Головаха, яку вона успішно використовує у власній психотерапевтичній практиці для діагностики життєвих криз клієнтів та пошуку індивідуально-особистісних ресурсів їх подолання.

Заключний трансдисциплінарний модуль роботи Літньої школи 2021 “Психологія у трансдисциплінарному дискурсі” був наповнений цікавими презентаціями професорів різних одеських ЗВО, які продемонстрували непересічний внесок психологічного знання в розбудову теорії та практики сучасних науково-гумнітарних дисциплін. Так, Ольга Горняк - доктор економічних наук, професор завідувач кафедри економіки та підприємництва Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у своїй презентації розповіла про методологічні перспективи і напрями розвитку Поведінкової економіки, яка базується на врахуванні інтересів споживачів. доктор філософських наук, професор Державного університету «Одеська політехніка» Світлана Овчаренко доповіла про нораціональні форми структурування інформації, які активно виростовує сучасне мистецтво. Завідувач кафедри філософії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова доктор філософських наук, професор Інна Голубович у презентації “Біографістика й біографічна прагматика” описала витончені сучасні методології дослідження видатних особистостей (“... силует на фоні ..., портрет в манері сфумато”). Доктор політичних наук, професор кафедри політичних теорій Національного університету «Одеська юридична академія» на багатому кіноматографічному матеріалі розкрила архетипи та культурні коди сучасного етапу розвитку політичного життя світу і світової культури.

Дискусія

⁵ Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. 2е изд., испр. и дополн. М., Смысл, 2008. – 267 с. с.199 -200.

В порядку обговорення результатів роботи 5-ї ювілейної літньої психологічної школи “Національні психологічні школи: історія та сучасність” (2021) слід зазначити надзвичайну інформаційну насиченість та високий рівень науково-методологічної культури презентованих матеріалів. Найбільш резонансною подією для багатьох її учасників стала презентація авторської школи психології часу Головахи-Кроніка, яка продовжує своє сучасне існування як міжнародна науково-психологічна школа, що має своїх послідовників і в Україні.

Насправді, інтерес до такої проблематики українських науковців і викладачів психології є не випадковим, і має реальне науково-історичне підґрунтя, яке важливо відрефлексувати українським науковцям та викладачам психології задля розуміння її всторичних витоків та парадигмальних особливостей її сучасної методології.

Відлік дослідження проблем часу у вітчизняній психологічній науці доцільно розпочати зі статті фундатора Київської філософсько-психологічної школи, а на той час доцента Імператорського університету святого Володимира Георгія Челпанова “Про природу часу”, опублікованої у 1893 році в журналі “Питання філософії та психології”⁶. Основна психологічна особливість часу, за словами Георгія Челпанова, полягає в тому, що на відміну від конкретних сталих речей, в існуванні яких можна переконатись через дотик та інші відчуття, час за своєю природою невідчутний і завжди динамічний. Автор також наголошував на тому, що поетичне та математичне тлумачення часу перешкоджають встановленню правильних (науково обґрунтованих) поглядів на його природу. Для таких цілей, на думку Челпанова, найкорисніше дослідження його психологічної природи, тобто того, як час з’являється у свідомості кожної людини, а не лише філософа.⁷ Таким чином Челпановим вперше серед вітчизняних дослідників була поставлена проблема психологічного часу, дослідження якої на сьогодні має три масштаби: ситуативний, історичний та біографічний. Прикметно, що кожен з них представлений в сучасній українській психології та філософії відповідними напрямками досліджень.

В ситуативному масштабі істотними є напрацювання методології досліджень сприймання часу засновника Одеської наукової школи “Психології диференціації часу” Давида Елькіна та його послідовників: Бориса Цуканова, Зої Кіреєвої, Ірини Савенкової та ін. В її межах, зокрема, обґрунтована наявність у структурі психіки індивіда власної одиниці часу, створена циклоїдна модель часу, пережитого людиною, описаний закон ходу індивідуального годинника людської особистості. На такій науково-методологічній основі Б. Цукановим розроблено методи визначення групи осіб інфарктного ризику, прогнозу часу серцевого нападу та психотерапевтичного супроводу кардіологічних хворих у процесі їх видужування, запропоновані шляхи психопрофілактики серцевих хвороб.

⁶ Челпанов Г.И. О природе времени // Вопросы философии и психологии / Г.И. Челпанов – М., 1893. – Кн. 19 (IV). – С. 36-54.

⁷ Там само, с. 37

В історичному масштабі дослідження часу помітними науковими явищами української гуманітаристики виступають створення загальнокультурної концепції часу українським філософом Сергієм Кримським та історії всесвітньої психології Володимиром Роменцем. Обидва вони у 60-80-х роках ХХ ст. співробітничали в Інституті філософії НАН України.

Відповідно до концепції С.Кримського виділяються уявлення про циклічний час стародавніх аграрних цивілізацій, тотожний вічності; лінійний християнський час як інтервал між початком та кінцем світу; сучасне тлумачення часу як миті - невеликого проміжку теперішнього, що отримує сенс лише у зв'язку з подальшим розвитком цивілізації (Кримський, 1980, с.48).

Своєрідний психологічний критерій структурування історичного часу запропонований академіком Роменцем на основі розробленого ним вчинкового підходу. На сторінках його історико-психологічних праць читач знаходить характерні думки авторів наукових трактатів, риси психологічного портрету героїв літературних творів, які прозентують певні особливості історичного часу, яким вони датовані, що кореспондує з різними складовими обґрунтованої цим дослідником структури людського вчинку. Так виникають історичні епохи домінування в організації активності людини чинників ситуації або мотивації, предметної дії і післядія як творення та усвідомлення нею сенсу власної активності⁸.

В біографічному напрямку проблематика часу представлена в методологічному аналізі проблеми життєвого шляху особистості Сергієм Рубінштейном (1973)⁹ у дослідженні психологічних питань життя і смерті людини Володимиром Роменцем¹⁰, а також розробкою концепції психологічного часу і психологічного віку особистості Євгеном Головахою і Олександром Кроніком.

Запропонований Є. Головахою та О. Кроніком причинно-цільовий підхід до дослідження психологічного часу особистості на рівні теретичного обґрунтування спирається на усталену київську філософсько-психологічну традицію аналізу онтогенезу людського життя та передбачає врахування причинно-наслідкових відносин між подіями, які відбулись або передбачаються в житті людини, та відносин інструментально-цільових, які спеціально організовує людина в ході власної життєдіяльності для досягнення бажаних цілей.

Як дійсні представники Київської філософсько-психологічної школи, тісно пов'язаної з неокантіанським баченням основ теорії пізнання (мова йде про важливість розрізняти апостеріорні поняття як мовні аналоги предметної дійсності та поняття апріорні – інструменти “чистого розуму”, створені людською культурою для осмислення проблем соціального і індивідуального життя), дослідники звертають увагу, що у “Критиці чистого розуму” Кант виділяє 2 види причинності: природну, яка співпадає з часовою послідовністю, та причинно не

⁸ Роменец В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження / Психологія і суспільство 2013. — № 2.

⁹ Рубінштейн С.Л. Человек и мир // Рубінштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385.

¹⁰ Роменец В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. – К.

обумовлену вільну діяльність чистого розуму, який, не підкоряючись плину фізичного часу, володіє здатністю “самодовільно починати ряд подій” (Кант, 1964, с.492)¹¹. Остання властивість притаманна і людині, яка через її реалізацію розв’язує антиномію необхідності та свободи волі, стаючи таким чином суб’єктом власного і соціального життя.¹² Зазначена здатність, на думку авторів концепції психологічного часу, і виступає психологічним механізмом творення людиною часових відносин між подіями свого життя. І якщо об’єктивні причинно-наслідкові зв’язки у структурі соціального часу розкриває історична наука, то предметом психологічного дослідження стає відображення у свідомості особистості причинно-цільових зв’язків між подіями її особистого життя. При цьому зв’язки між подіями, які вже реалізовані, окреслюють *минуле* особистості, ті, що є актуальними для неї на даний момент і такими, що реалізуються, утворюють психологічне *теперішнє*, а потенційні зв’язки, які людина вбачає між можливими у її житті подіями у хронологічному майбутньому, створюють модус її *психологічного майбутнього*. Так, в цілісному континуумі життєвого шляху особистості виникають варіанти його структурування, які напряду пов’язані з подією наповненістю її минулого, теперішнього та майбутнього. Саме співвідношення подієвої наповненості цих частин стає вирішальним у визначенні психологічного віку людини, ключом для розробки практик подолання вікових і життєвих криз, оптимізації життя особистості особливо в період пізньої дорослості¹³.

Таким чином, очевидно, що дослідження проблематики психології часу має плідні традиції в українській психології, глибоке європейське методологічне коріння і оригінальні сучасні концептуальні та методичні напрацювання.

Висновки

1. Організацію V-ї Літньої школи “Національні психологічні школи: історія і сучасність” слід вважати продуктивним засобом неформальної освітньо-професійної соціалізації українських науковців і викладачів психології, докторантів та студентів. В її межах підвищення науково-освітньої кваліфікації учасників відбувалось в умовах просторово-часової інтеграції здобутків вітчизняної психології, насамперед класичних університетів країни (Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Одеського національного університету ім. І.І.Мечнікова) та провідних наукових академічних установ України (Інституту психології імені Г.СГ Костюк (НАПНУ, Інституту соціології НАНУ, який має у своєму складі відділ соціальної психології).

Досвід проведення таких заходів у 2016-2021 роках дозволяє стверджувати, що в просторі їх функціонування учасники переживають дійсні особисті

¹¹ Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Соч.: В 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 69–799.

¹² Докладніше про це див. Челпанов Г.И. Из истории основных вопросов этики // Філософська психологія Георгія Челпанова /за заг. ред. Власової О.І., Луньова В.Є. – Hamilton, ON AGC & Publishing 2018-T-1.- 210с. – с. 88-89.

¹³ Власова О.І., Коськіна Д.О. Соціальні здібності як чинник успішної післятрудоваї соціалізації людини // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія» - К.:ПВ КУ 2014 №1 с.4-7

відкриття видатних персоналій української психологічної науки і практики, з перших рук знайомляться з методологією та науково-практичними напрацюваннями авторських наукових психологічних шкіл, які виникли і розвиваються в сучасній Україні, мають змогу представити власні наукові нароби та отримати зворотній зі'язок від досвідчених колег в ході їх методологічного обговорення.

Розвивальні ефекти таких заходів відчують і його ініціатори та організатори, які за велінням долі обидві викладають методологію психологічного дослідження докторантам Одеського та Київського університетів. В цьому сенсі слід особливо підкреслити, що важливим відкриттям учасників V-ї Літньої школи "Національні психологічні школи: історія і сучасність" стала очевидність того, що українська психологія радянської доби, попри наполегливі імперські зусилля щодо її провінціалізації та утримування в лещатах марксистської методології, не відхилялась у своєму розвитку від загальносвітового форватеру, який визначився у кінці XIX на початку XX століття засновниками Київської школи філософської психології (професори Гіляров, Челпанов та їх послідовники). Зокрема, в останній чверті XX ст. (час переходу світової науки до постнекласичної парадигми наукових досліджень, ознаками якої, як відомо, є цілісність, складність і темпоральність предмету дослідження) у просторі вітчизняного психологічного знання з'являються психологічні концепції, пов'язані з дослідженнями психології часу, ядром методології яких стає верховенство системно-еволюційного бачення людської психіки та визнання *особистісної актономії* людини провідним принципом організації психологічних досліджень, що передбачає залученість досліджуваного в психодіагностичний процес як суб'єкта дослідження в якості *експерта* з актуалізації подій його власного життя, встановлення причинних і цільових відносин між цими подіями, використання наративних і двоголосних методів в аранжуванні дослідницьких процедур. Все ці особливості, без сумніву, вже є постнекласичними атрибутами дизайну психологічного дослідження.

Література

- Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. Київ: Наукова думка, 1984. 209 с.
- Власова О.І. Методика викладання психології. Київ: Геопринт. 2021. 349 с.
- Власова О.І., Коськіна Д.О. Соціальні здібності як чинник успішної післятрудової соціалізації людини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Психологія». Київ: ПВ КУ, 2014. №1. С. 4-7.
- Кант И. Критика чистого раз ума. Сочинения в 6 т. Москва: Мысль, 1964. Т. 3. С. 69–799.
- Кримський С.Б. Культурно-історичні передумови функціонування категорії абсолютного. *Філософська думка*. 1980. № 4. С. 45–54.
- Кроник А.А., Головаха Е.И. Психологический возраст личности. *Психологічний журнал*. 1983. № 5. С. 57–65.
- Роменец В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство* 2013. № 2. С.6-27.

- Челпанов Г.И. О природе времени. Вопросы философии и психологии / Г.И. Челпанов. Москва, 1893. Кн. 19 (IV). С. 36-54.
- Указная Л. Н., Цуканов Б. И. Элькин Д. Г. К 100-летию со дня рождения/*Психологический журнал*. 1995. Т. 16, № 5. С. 148-149.
- Філософська психологія Георгія Челпанова (до 155-річчя з дня народження та 120-річчя відкриття Психологічної семінарії при Імператорському університеті св. Володимира): Наукова монографія. Серія: Науково-психологічний спадок класичних університетів /за заг. ред. Власової О.І., Луньова В.Є. – Hamilton, ON AGC & Publishing, 2018. Т-1. 210с.
- Цуканов Б. И. Время в психике человека: Монография.Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE DYNAMICS OF
SPOUSE RELATIONSHIPS UNDER QUARANTINE**

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0002>

Viktoriia Davydenko

ORCID ID: 0000-0001-9214-2855

Svitlana Paschenko

ORCID ID: 0000-0002-6072-5535

Abstract

The purpose of the article is to highlight the results of the study of the influence of social and psychological factors on the dynamics of spouse relations under quarantine.

The research tasks were solved with the help of a set of theoretical and empirical methods of psychodiagnostic research: "Typical Marital Status" (E. Eidemiller), "Marriage Satisfaction" questionnaire (V. Stolin), Color relationship test (A. Etkind), "Dynamics of psychological closeness in a married couple" (O. Kronyk), "Tolerance to uncertainty" (S. Badner) and express diagnosis of marital relations under quarantine restrictions (according to V. Stolin's "Marriage Satisfaction" questionnaire).

Based on the results of the empirical research, the socio-psychological factors (tolerance, the state of the individual in the family) of the dynamics of such parameters of the partner's relationship as psychological closeness and attitude towards the partner have been singled out. The study was conducted under the conditions of a long-term quarantine due to Covid-19 and covered the period from 2020 to the end of 2021. The sample included married couples who are in an official marriage. The invitation to participate in the study was posted on social networks – mainly among participants of psychological groups in the Viber messenger.

Based on the understanding of quarantine as a certain set of restrictive measures that can have a destructive effect, we have proven that the disruption of stability in the dynamics of marital relations in conditions of long-term quarantine is a factor that negatively affects all family members, regardless of the fact that the events, which occur during the stay of the spouses in quarantine conditions, can be both negative and positive, joyful and long-awaited.

Based on the results of the conducted research, it can be stated that quarantine conditions do not have a decisive negative impact on the factors of marital satisfaction, while they have a certain destructive effect on the socio-psychological factors of tolerance and the state of an individual in a married couple. Quarantine conditions cause destruction in marital relations, attitude towards partner and psychological closeness, which we identified in the research.

The psychological recommendations developed on the basis of the obtained data are tested in the process of family counseling and are able to slow down the negative dynamics of the development of marital relations under quarantine.

Key words: spouse, marital relations, quarantine conditions, marital satisfaction.

Вікторія Давиденко, Світлана Пащенко. Соціально-психологічні чинники динаміки подружніх стосунків в умовах карантину

Метою статті є висвітлення результатів дослідження впливу соціально-психологічних чинників на динаміку подружніх стосунків в умовах карантину.

Дослідницькі завдання було вирішено за допомогою сукупності теоретичних та емпіричних методів психодіагностичного дослідження, а саме: методика «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдеміллер), тест-опитувальник «Задоволеність шлюбом» (В. Столін), кольоровий тест відносин (А. Еткінд), методика «Динаміка психологічної близькості в подружній парі» (О. Кроник), методика «Толерантність до невизначеності» (С. Баднер), експрес-діагностика подружніх стосунків в умовах карантинних обмежень (за опитувальником «Задоволеність шлюбом» В. Століна).

За результатами емпіричного дослідження виокремлено соціально-психологічні чинники (толерантність, стан індивіда у родині) динаміки таких параметрів стосунків партнерів, як психологічна близькість та ставлення до партнера. Дослідження проведено в умовах тривалого карантину з приводу Covid-19 та охоплює період від 2020 року до кінця 2021 року. До вибірки увійшли подружні пари, які перебувають в офіційному шлюбі. Запрошення на участь у дослідженні було розміщено у соціальних мережах – переважно серед учасників груп психологічного спрямування у месенджері «Viber».

Виходячи з розуміння карантину як певної сукупності обмежувальних засобів, які можуть мати деструктивний вплив, нами доведено, що порушення стабільності в динаміці подружніх взаємин в умовах тривалого карантину є чинником, що негативно позначається на всіх членах сім'ї, незважаючи на те, що події, які відбуваються протягом перебування подружжя в умовах карантину, можуть бути як негативними, так і позитивними, радісними та довгоочікуваними.

З огляду на результати проведеного дослідження можна стверджувати, що карантинні умови не здійснюють вирішального негативного впливу на фактори задоволеності шлюбом, в той час, як вони мають певний деструктивний вплив на соціально-психологічні чинники толерантності та стану індивіда у подружній парі. Умови карантину спричиняють виокремлену нами у ході дослідження деструкцію в подружніх стосунках, ставленні до партнера та психологічній близькості.

Розроблені на основі отриманих даних психологічні рекомендації апробовані в процесі сімейного консультування та здатні уповільнити негативну динаміку розвитку подружніх стосунків в умовах карантину.

Ключові слова: подружжя, подружні стосунки, умови карантину, задоволеність шлюбом.

Вступ

Термін «карантин» являє собою комплекс обмежувальних і режимних протиепідемічних заходів, спрямованих на обмеження контактів, а у деяких випадках – повної ізоляції. Ізольованість провокує особистість обмежуватись у діях та способі життя, звичних для неї. Зміна звичного стилю життя несе в собі перебудову світосприймання, а саме: цінностей, дій та цілісності знань. Тобто,

зміни, що відбуваються в житті сім'ї тісно пов'язані зі змінами й перетвореннями в суспільстві, частиною якого вона є. Відомо, що сприймання змін способу життя залежить від особливостей вікового розвитку. В молодому віці легше пристосуватися до змін, аніж у зрілому через те, що в молодому віці відбувається лише формування компонентів світогляду. Якщо звернути увагу на подружню пару та її світогляд, то тут зустрічається два різних бачення світу, які засновані на спільності цілей, потреб, поглядів та емоцій.

Серед соціально-психологічних процесів, що відбуваються в сім'ї, важливими є сімейна комунікація та інтеракція, міжособистісна перцепція і рольова диференціація у взаєминах подружжя. Перебіг життя сім'ї як малої соціальної групи включає такі фази, як:

- початкова фаза подружнього життя – до народження першої дитини;
- три батьківські фази, що охоплюють періоди зростання й виховання дітей;
- фаза, коли діти стали соціально зрілими і відокремлюються від батьків;
- пенсійне подружжя.

Соціальні обмеження в умовах карантину можуть чинити як негативний, так і позитивний вплив на існування сім'ї.

У сучасному суспільстві важливість розгляду проблем сім'ї набуває особливої уваги через те, що знижується кількість шлюбів, а рівень розлучень залишається високим. За даними статистики, в Україні щороку реєструють в середньому 300 тисяч шлюбів, і більше ніж половина подружніх пар розлучаються. Пік розлучень припадає на перші роки шлюбу – від 3 місяців до півтора року (від 52 до 61%). Основною причиною цих розлучень є невідповідність до подружнього життя. Найрідше розлучаються пари, які прожили разом більше 20 років.

Соціально-психологічні процеси, як і динаміку можна віднести до основ розвитку подружніх стосунків, які мають певні завдання. При потраплянні сім'ї в умови обмежень соціальної активності, увесь принаймі можливий час спрямовується на взаємодію в подружжі. В. Сатир виділяє функціональні та дисфункціональні сім'ї, де функціональна сім'я – це та родина, яка успішно справляється з поставленими перед нею зовнішніми та внутрішніми завданнями. Дисфункціональна, відповідно – це та родина, яка з цими завданнями не справляється. Міжособистісна комунікація є одним із найважливіших соціально-психологічних чинників через, те, що визначає ефективність її функціонування та ресурси росту і розвитку. В залежності від функціональності та переживання умов карантину, можливо предбачити, яка з сімей знаходиться в зоні ризику, наближеного до розпаду стосунків. Тобто, це те подружжя, серед членів якого порушена міжособистісна комунікація та/або нею переживається одна із криз подружнього життя.

Відтак, **метою статті** є висвітлення результатів дослідження впливу соціально-психологічних чинників на динаміку подружніх стосунків в умовах карантину.

Теоретичні основи дослідження

У 2020 році людство відчуло на собі умови карантину з певними соціально значимими обмеженнями. Загалом, історія виникнення карантину бере свій початок у 14 ст. в Італії під час спалаху чуми. В тлумачних словниках трактують карантин, як санітарний пункт або перебування осіб на визначений термін в умовах ізоляції. З медичної точки зору карантин може розглядатись як система державних або місцевих санітарних заходів, спрямованих проти поширення інфекційних захворювань та на ліквідацію епідеміологічних епіцентрів.

Виокремлюють й інші ознаки карантину, такі як комплекс адміністративних, медико-санітарних, організаційних, правових, обмежувальних, протиепідемічних заходів. Такі заходи обмежені часом та місцем, вони мають певну мету – не допустити поширення інфекційних захворювань на території держави. Карантин передбачає ізоляцію карантинного об'єкту від інших. Ці ознаки дозволяють відмежовувати карантин від таких суміжних категорій як обсервація та (само)ізоляція. Обсервацією є перебування особи, стосовно якої є ризик поширення інфекційної хвороби, в обсерваторії з метою її обстеження та здійснення медичного нагляду за нею. Самоізоляція визначається як перебування особи, стосовно якої є обґрунтовані підстави щодо ризику інфікування або поширення нею інфекційної хвороби, у визначеному нею місці (приміщенні) з метою дотримання протиепідемічних заходів на основі зобов'язання особи.

Наголошуємо, що терміни «карантин», «обсервація» та «ізоляція» є спорідненими, передбачають певні протиепідемічні заходи, що спрямовані на недопущення поширення інфекційних хвороб. З огляду на самоізоляцію, людина може піддаватись змінам, які відбуваються на рівні психіки окремої особистості та на макросоціальному рівні. Людина зі свого звичного життя при самоізолюванні переходить в ситуацію дистанційованості, яка зосереджує в собі спілкування, навчання, розваги та навіть роботу (Дзюбенко, 2020).

Будь-яке порушення стабільності завжди негативно позначається на всіх членах сім'ї, незважаючи на те, що події можуть бути як негативними, так і радісними та довгоочікуваними. Все це вимагає переналаштування сімейних стосунків відповідно до нових умов. З психологічної точки зору найбільші ризики несуть нові правила взаємодії, які перш за все відбилися на родині, не тільки обмеживши взаємодію між деякими членами родини, але й, що незвично для сучасного світу, сконцентрувавши та ізолювавши членів сім'ї у замкненому просторі на довгий та невизначений проміжок часу. Подружжя зіштовхнулись з новими умовами життя. Н. В. Чепелєва звернула увагу на психологічну сторону незвичного для сучасного соціального ритму життя більшості людей – перебування всіх членів родини довгий час разом на обмеженому просторі, що пов'язано з постійним перенапруженням увагою, перетином інтересів і потреб, порушенням особистого простору, прискіпливістю, зауваженнями один до одного, загостренням претензій (Чепелєва, 2021).

Це найбільшою мірою відчували на собі сімейні системи, адже ізоляція відбулася саме на їх рівні. Люди не відволікаються на інших, коло спілкування обмежується тільки членами сім'ї, тому вони починають дошкуляти один одному. Одне з проведених опитувань (120 осіб віком від 20 до 70 років) засвідчило, що

постійне спільне перебування (24/7) може призвести до того, що одні подружні пари будуть зміцнюватися, а інші зрозуміють, що їм не судилося бути разом. Проблемою карантину та цілодобового перебування подружніх пар і сімей разом стає ще й те, що люди не відпочивають один від одного, не звикли до такого стилю та інтенсивності спільного існування.

Пояснити постійне цілодобове перебування подружжя разом можна психологічною термінологією, такою як «вимушена близькість», яка за характеристиками відповідає тенденціям перебування певних груп в умовах ізоляції тривалий час. Вимушена близькість характеризується постійним спілкуванням окремої групи людей у замкненому просторі, обмеженим колом спілкування, одноманітністю обстановки, соціальною депривацією, загостренням чи зіткненням матеріальних і духовних інтересів, підвищеною напруженістю функціональних систем організму, а щодо сімейних систем – змішуванням професійної діяльності, побуту й відпочинку.

Методологія і методи дослідження

Наразі, у зв'язку з розвитком науки про сім'ю змінюється уявлення про неї. Одна з характеристик сучасної сім'ї, яка відрізняє її від подружніх стосунків минулого, це зміна відносин між сім'єю та індивідом. Якщо раніше включеність у сім'ю була необхідним фактором соціального і фізичного виживання, то зараз цим забезпечується задоволення інших, більш високих потреб. Виживання ж та досягнення певного соціального статусу можливе і поза сім'єю. Концептуальна модель представлена на Рис. 1, задля розкриття завдань дослідження, а саме:

1. Теоретично обґрунтувати соціально-психологічні чинники впливу на динаміку подружніх стосунків.
2. Емпірично дослідити особливості динаміки стосунків у подружніх парах в умовах умов карантину.
3. Сформулювати психологічні рекомендації для збереження сімейної цілісності в умовах карантину.

Рис. 1. Концептуальна модель дослідження

Для того, щоб дослідити соціально-психологічні чинники впливу на динаміку подружніх стосунків в умовах карантину були обрані наступні методики:

1) Методика «Типовий сімейний стан» направлена на вияв трьох станів. Це шкали «Загальна задоволеність», «Нервово-психічне напруження» та «Сімейна тривожність». Метою є вияв найбільш типового стану індивіда у власній сім'ї (Ейдемільер, Юстицький, 1989).

2) Опитувальник «Задоволеність шлюбом» являє собою одновимірну шкалу, що складається з 24 тверджень, які належать до різних сфер – сприйняття себе і партнера; оцінки та думки; установки тощо. Метою є експрес-діагностика ступеня задоволеності шлюбом, а також ступеня узгодженості-неузгодженості задоволеності шлюбом конкретної подружньої пари (Столін, Романова, Бутенко, 1984).

3) Методика «Кольоровий тест відносин» складається з 8 карток сірого, синього, зеленого, червоного, жовтого, фіолетового, коричневого та чорного кольорів і застосовується для виявлення характеру ставлення подружжя один до одного в його динаміці під час карантину (2020-2021 рр.). Кольороасоціативний тест дає можливість дослідити емоційні компоненти відносин особистості. Містить 4 запитання стосовно ставлення до партнера за час перебування в умовах карантину, початок якого припав на 2020 рік (Еткінд, 1980).

4) Методика «Динаміка психологічної близькості в подружній парі» О. Кроника і Е. Кроника у модифікації А. Т. Заєко (Кроник, 1989). Метою її застосування є вивчення динаміки психологічної близькості в подружній парі. При проведенні дослідження подружжю пропонується відобразити у відсотковому форматі від 0% (відповідає відсутності психологічної близькості взагалі) до 100% (абсолютна психологічна близькість) наявності психологічної близькості на початку карантину та на момент проведення дослідження.

5) Методика визначення толерантності до невизначеності С. Баднера за версією Г. У. Солдатової виявляє, яку поведінку демонструє інтолерантна особистість у невизначеності в нових, складних або не визначених ситуаціях. Існує декілька версій інтерпретації методики. За версією Г. У. Солдатової підраховуються шкали: новизна і складність та невирішеність ситуацій. Бланк відповідей містить 16 тверджень (Солдатова, 2008).

6) Експрес-діагностика подружніх стосунків у період карантинних умов (за опитувальником «Задоволеність шлюбом» В. Століна, Т. Романової, Г. Бутенко) призначена для вияву рівня задоволеності шлюбом під час карантинних умов. Матеріали та обладнання: тест опитувальник «Задоволеність шлюбом» В. Століна, Т. Романової, Г. Бутенко з питаннями, переформульованими для порівняння рівня задоволеності шлюбом на початку карантинних умов 2020 року та на момент дослідження, бланк відповідей, ручка. Застосовується та сама одновимірна шкала, але складається вона з 23 тверджень, починаючи з другого запитання.

Тож під час проведення емпіричного дослідження використовується 6 методик задля надійності та взаємодоповнення отриманих даних.

Результати дослідження

Нами було прийняте рішення перевірити, чи мають умови карантину деструктивний вплив на сімейні відносини. Були виокремлені соціально-психологічні чинники впливу на динаміку подружніх стосунків, а саме:

- толерантність (новизна, складність, нерозв'язність ситуацій);
- стан індивіда у родині (загальна незадоволеність, нервово-психічне напруження, сімейна тривожність);
- задоволеність шлюбом.

Також було виокремлено компоненти, які можуть мати деструктивний вплив на сімейні відносини:

- психологічна близькість у стосунках;
- задоволеність шлюбом під час карантинних умов;
- ставлення до партнера в стосунках у період карантину.

Надалі задля конкретизації зібраних даних за методикою кольорового ставлення А. Еткінда було використано таблиці спряженості для вияву значимих змінних.

Нижче ми подаємо ряд змінних, що пропонуються до аналізу (*Таблиця 1*):

- Найбільш привабливий колір.
- Асоціація кольору з партнером на початку подружніх стосунків.
- Асоціація кольору з партнером на початку карантинних умов (початок 2020 року).
- Асоціація кольору з партнером на момент проходження опитування.

Таблиця 1

Результати таблиці спряженості за методикою кольорового тесту відносин А. Еткінда

<i>Назва змінної</i>	<i>Мода</i>	<i>Максимум</i>	<i>Мінімум</i>
Найбільш привабливий колір	3	6	1
Асоціація кольору з партнером на початку подружніх стосунків	2	8	2
Асоціація кольору з партнером на початку карантинних умов (початок 2020 року)	2	7	1
Асоціація кольору з партнером на момент проходження опитування	5	8	1

Як можемо бачити по змінній, яка стосується найбільш привабливого кольору, найчастіше повторювався зелений колір, що означає *напрягу та сталість* у відносинах. Кольори, які використовувались, були від одного до шостого, сьомий та восьмий не використовувались для позначення найпривабливішого кольору.

У змінній, яка стосується асоціації кольору з партнером на початку подружніх стосунків більш повторювався синій колір, що означає *спокій*. На основі цієї вибірки можна стверджувати, що більшість відчувають на початку своїх відносин спокій зі своїм партнером. Кольори, які повторювались – від другого по восьмий, а колір під номером один не використувався.

У змінній, яка стосується асоціації кольору з партнером на початку карантинних умов (початок 2020 року) більш повторювався синій колір, який означає *спокій*. Кольори, які повторювались від першого по сьомий, колір під номером вісім не обирали. Тому на основі цього показника можна зробити висновки про те, що більшість відчували спокій зі своїм партнером на початку карантинних умов 2020 року. Кольори, які обирались, мали діапазон від одного до сіми.

У змінній, яка стосується асоціації кольору з партнером на момент проходження опитування найбільш повторювався жовтий колір, що означає *легкість*. З огляду на ці показники можна зробити висновок, що більшість зі своїм партнером відчувають на час проходження дослідження легкість у стосунках. Кольори, які повторювались – від першого по восьмий. В даному показнику усі кольори обирались.

Частота повторюваності кольорів у показниках зазначена в таблиці 2.

Таблиця 2

Результати частоти повторюваності кольорів за методикою «Колірного тесту ставлення А. Еткінда

Назва змінної	Показник	Частота	Відсотки
Найбільш привабливий колір	3	23	38,3
Асоціація кольору з партнером на початку подружніх стосунків	2	19	31,7
Асоціація кольору з партнером на початку карантинних умов (початок 2020 року)	2	22	36,7
Асоціація кольору з партнером на момент проходження опитування	5	23	38,3

Перед тим, як перейти до опису характерних критеріїв використання факторного аналізу, варто провести перевірку нормальності розподілу вибірки. Також, обов'язковими умовами є інтервальність шкал, наявність лінійних залежностей та достатня кількість респондентів, тому було використано критерій узгодженості Колмогорова-Смірнова. Результати представлені в Таблиці 3.

Перевірка показала відсутність нормального розподілу (нормальний розподіл – показник вище за 0,05), тому ми провели факторний аналіз. При проведенні перевірки придатності даних для проведення факторного аналізу, ми отримали результат міри адекватності вибірки 0,533. Це свідчить, що дані можуть бути використані для проведення факторного аналізу. Тому що значення КМО коливаються від 0,5 до 1, і чим показник вище – тим краще.

З огляду на виявлений ненормальний розподіл при проведенні вияву критерію Бартлетта (показник значимості 0), доречно використати кореляцію Спірмена.

Таблиця 3

Результати критерію Колмогорова-Смірнова

<i>Змінна</i>	<i>Критерій</i>	<i>Колмогорова-Смірнова</i>	<i>Шapiro-Уїлка</i>
Стать		0,000	0,000
Задоволеність шлюбом під час карантинних умов		0,000	0,000
Загальна незадоволеність		0,000	0,000
Нервово-психічне напруження		0,000	0,004
Тривожність		0,000	0,000
Загальний бал задоволеності шлюбом		0,000	0,000
Найбільш привабливий колір		0,000	0,000
Асоційований колір з партнером на початку стосунків		0,000	0,000
Асоційований колір з партнером на початку карантину		0,000	0,000
Асоційований колір з партнером на час проходження дослідження		0,000	0,000
Психологічна близькість стосунків у 2020 році		0,010	0,006
Психологічна близькість стосунків у 2021 році		0,000	0,000
Новизна		0,001	0,008
Складність		0,006	0,004
Нерозв'язність ситуацій		0,082	0,066

Змінні, що пропонуються до аналізу: стать, задоволеність шлюбом під час карантинних умов, загальна незадоволеність, нервово-психічне напруження, сімейна тривожність, загальний бал задоволеності шлюбом, найбільш привабливий колір, асоціативний колір з партнером на початку подружніх стосунків, асоціативний колір з партнером на початку карантину, асоціативний колір з партнером на час проходження дослідження, психологічна близькість на початку 2020 року, психологічна близькість на час проходження дослідження, новизна, складність, нерозв'язність ситуацій.

Ми вирішили виокремити та показати лише кореляцію між змінними, які стосуються умов карантину та змінними, які стосуються виокремлених соціально-психологічних чинників.

Змінні, які стосуються карантину:

- асоціативний колір з партнером на початку умов карантину;
- асоціативний колір з партнером на час проходження дослідження;
- задоволеність шлюбом під час карантинних умов.

Змінні, які являють собою соціально-психологічний чинник:

- задоволеність шлюбом;
- загальна незадоволеність;
- нервово-психічне напруження;
- сімейна тривожність;

- новизна;
- складність;
- нерозв'язність ситуацій.

Показники методики «Толерантність до невизначеності» (С. Баднер), методики «Кольоровий тест ставлення» (А. Еткінд), методики «Типовий сімейний стан» (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис), які мають кореляцію, відображені на Рис. 2.

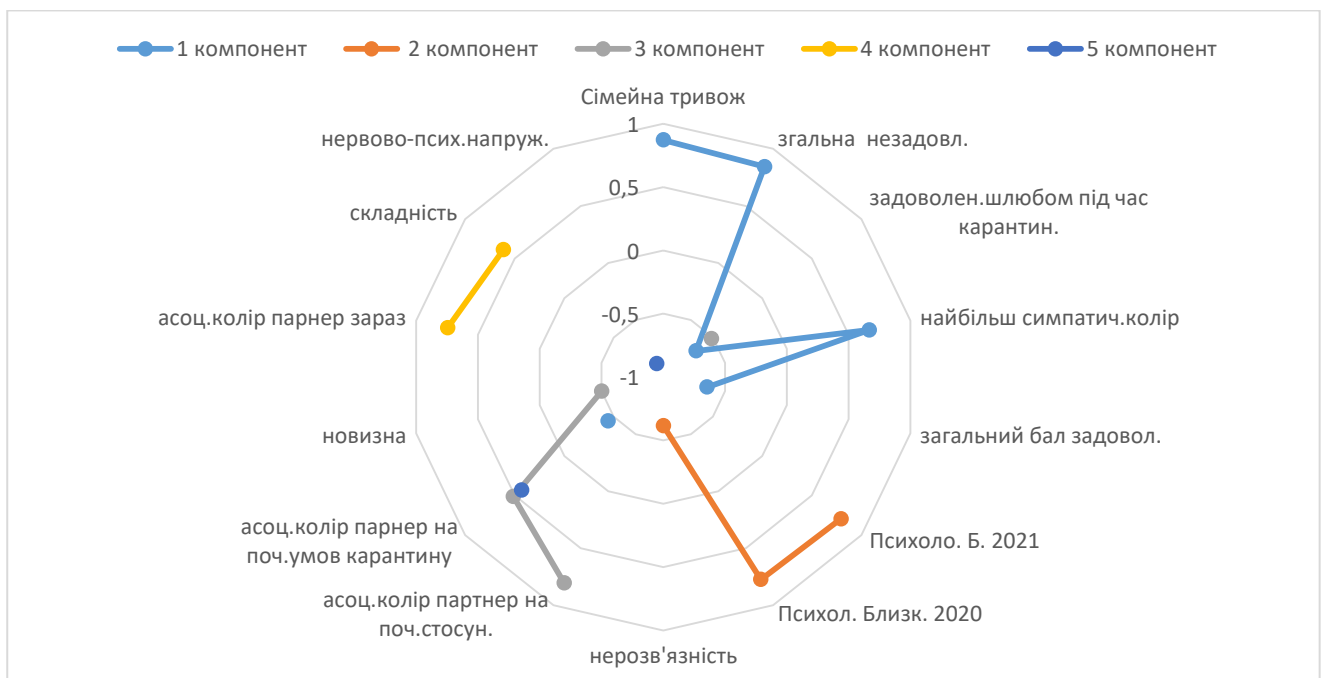
1. Новизна, 2. Складність, 3. Нерозв'язність ситуацій, 4. Задоволеність шлюбом, 5. Загальна незадоволеність, 6. Сімейна тривожність, 7. Нервово-психічне напруження

Ряди: 1-асоціативний колір з партнером на початку карантину, 2-асоціативний колір з партнером на час проходження дослідження, 3-задоволеність шлюбом під час карантинних умов

Рис. 2. Результати кореляційного аналізу

На Рис. 2 показники «Задоволеність шлюбом» із «Задоволеністю шлюбом під час карантинних умов» мають найбільшу кореляцію (0,553**), що свідчить про певний взаємозв'язок між задоволеністю та умовами карантину. У показників «Асоціативний колір з партнером на початку карантинних умов» та «Нервово-психічне напруження» виявилась обернена кореляція (-0,320*), що може свідчити про те, що асоціативний колір може змінюватись при зростанні в особистості нервово-психічного напруження. З огляду на Рис. 2, можна спостерігати соціально-психологічний чинник, який має найбільші показники зі змінними, що стосуються умов карантину, а саме «Чинник задоволеності шлюбом». Він має показник з «Асоціативним кольором, який стосується партнера на початку карантину» (0,190), зі змінною «Асоціативного кольору з партнером на час проходження дослідження» (0,027) та зі змінною «Задоволеність шлюбом під час карантинних умов» (-0,553*).

Далі було вирішено провести факторний аналіз та за його допомогою вдалось методом статистичного аналізу виокремити п'ять компонентів, представлені на Рис. 3.

1. Сімейна тривожність, 2. Загальна незадоволеність, 3. Задоволеність шлюбом під час карантинних умов, 4. Найбільш привабливий колір, 5. Загальний бал задоволеності шлюбом, 6. Психологічна близькість у 2021 році, 7. Психологічна близькість на початку 2020 року, 8. Нерозв'язність, 9. Асоціативний колір з партнером на початку стосунків, 10. Асоціативний колір з партнером на початку карантину, 11. Новизна, 12. Асоціативний колір з партнером на початку проходження дослідження, 13. Складність, 14. Нервово-психічне напруження

Ряди: 1-Перший компонент, 2-Другий компонент, 3-Третій компонент, 4-Четвертий компонент, 5-П'ятий компонент.

Рис. 3. Результати факторного аналізу

Перший фактор акумулює змінні «Сімейна тривожність» (0,872), «Загальна незадоволеність» (0,873), «Задоволеність шлюбом під час карантинних умов» (-0,670), «Найбільш привабливий колір» (0,669), «Загальний бал задоволеності шлюбом» (-0,645), «Асоціативний колір з партнером на початку карантину» (0,442).

Другий фактор акумулює змінні «Психологічна близькість на початку 2020 року» (0,774), «Психологічна близькість на час проходження дослідження» (0,795), «Нерозв'язність» (-0,616).

Третій фактор акумулює змінні «Задоволеність шлюбом під час карантинних умов» (-0,513), «Асоціативний колір з партнером на початку стосунків» (0,803), «Асоціативний колір з партнером на початку карантину» (0,513), «Новизна» (-0,502).

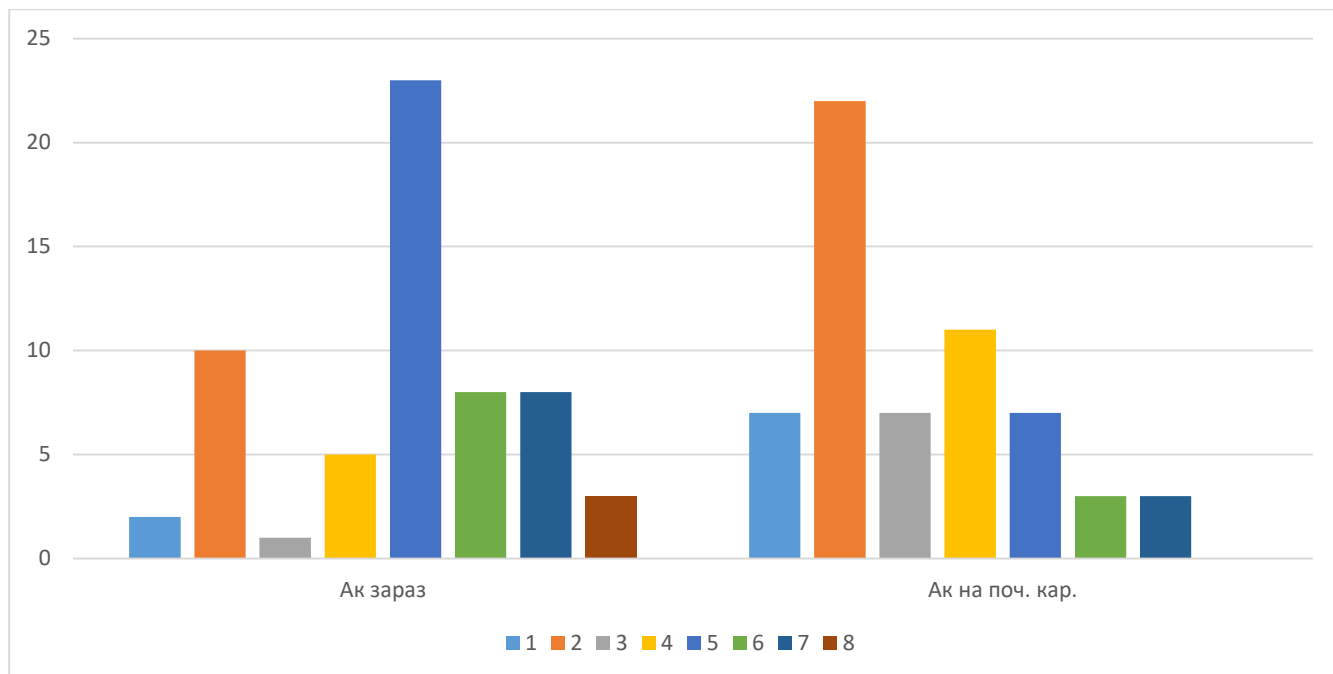
Четвертий фактор акумулює змінну «Асоціативний колір з партнером на початку проходження дослідження» (0,746), «Складність» (0,614).

П'ятий фактор акумулює змінну «Асоціативний колір з партнером на початку карантину» (0,413), «Нервово-психічне напруження» (-0,883).

Таким чином, усі змінні були відділені по факторам за навантаженістю.

Щодо змістовного наповнення факторів, то перший може мати назву «Тривожність», другий – «Близькість», третій – «Ставлення», четвертий – «Сприймання», п'ятий – «Напруження», адже вони описують в більшій мірі певну зміну, яка може настати за умов карантину.

Далі було вирішено проаналізувати динаміку в подружніх стосунках, за шкалами «Асоціативний колір з партнером на початку проходження дослідження» та «Асоціативний колір з партнером на початку карантину» (Рис. 4).

1. Сірий, 2. Синій, 3. Зелений, 4. Червоний, 5. Жовтий, 6. Фіолетовий, 7. Коричневий, 8. Чорний
Ряди: 1-Асоціативний колір з партнером на час проходження дослідження, 2-Асоціативний колір з партнером на початку умов карантину

Рис. 4. Результати методики «Колірний тест відносин» А. Еткінда (середні значення)

За допомогою середніх значень було виявлено, що за шкалою, яка стосується кольорових асоціацій на час проходження дослідження найживаніший колір під номером 5 (жовтий) – легкість та розслаблення, відкритість та комунікативність. За шкалою асоціацій на початку карантинних умов найживаніший колір під номером 2 (синій) – спокій та психологічна задоволеність, безпека.

Отже, згідно з результатами статистичного аналізу, спостерігається прямий зв'язок залежності задоволеності шлюбом та задоволеності шлюбом під час карантинних умов. За допомогою факторного аналізу було виокремлено п'ять факторів. Найвище факторне навантаження припадає на перший компонент «Тривожність», він має 6 змінних, а найменше факторне навантаження має пятий компонент «Напруження», який має 2 змінні.

Дискусія

При самоізолюванні можуть виникати певні загострення інтенсивності психосоціальних стресорів, підвищуватись ризик рецидивів попередніх станів здоров'я, зокрема психічних захворювань, що викликає постійний стрес. Навіть у людей, які мають стійку стабільну психіку, можуть з'являтися тривожні стани, напруження, гострий стресовий розлад. Проте значна частина людей з часом

адаптується до змін та самотійно долає наслідки тривалого стресу. З огляду на це слід зазначити, що карантинні обмеження ставлять саме сім'ю в незручні та незвичні для сімейної психології умови, що також може мати і свої позитивні прояви, а саме сприяти зміцненню міжособистісних стосунків.

Результати проведеного дослідження демонструють, що обрані фактори, а саме «Задоволеність шлюбом під час карантинних умов» здійснюють певний деструктивний вплив на соціально-психологічні чинники. В свою чергу, вплив на динаміку подружжя фактору «Ставлення» не зосереджує в собі деструктивних ознак. Задоволеність шлюбом під час карантинних умов вказує на благополуччя респондентів, але толерантність у невизначених ситуаціях, таких як новизна, складність та нерозв'язність ситуацій вказала на те, що досліджуваними складні ситуації можуть сприйматись швидше як загрозові, аніж такі, які могли б сприяти певному розвитку. Також важливо відмітити те, що при настанні умов карантину змінюється емоційний компонент відношень до партнера та рівень задоволеності шлюбом, на що вказав проведений кореляційний аналіз.

Günther-Bel та інші зазначали, що подружні стосунки під час карантину можуть піддаватись певним змінам. Поліпшення сімейних стосунків під час умов карантину можливо досягнути завдяки балансу між індивідуальними та спільними потребами. Автори також зазначили, що карантинні умови ставлять подружні пари в умови, які дозволяють їм бути стійкими. Де стійкість можливо визначити, як здатність особистості ефективно справлятися з умовами, в яких вона перебуває (Günther-Bel et al., 2020).

Висновки

Виходячи з розуміння карантину як певної сукупності обмежувальних засобів, які можуть мати деструктивний вплив, нами доведено, що порушення стабільності в динаміці подружніх взаємин в умовах тривалого карантину є чинником, що негативно позначається на всіх членах сім'ї, незважаючи на те, що події, які відбуваються протягом перебування подружжя в умовах карантину, можуть бути як негативними, так і позитивними, радісними та довгоочікуваними.

З огляду на результати проведеного дослідження можна стверджувати, що карантинні умови не здійснюють вирішального негативного впливу на фактори задоволеності шлюбом, в той час, як вони мають певний деструктивний вплив на соціально-психологічні чинники толерантності та стану індивіда у подружній парі. Умови карантину спричиняють виокремлену нами у ході дослідження деструкцію в подружніх стосунках, ставленні до партнера та психологічній близькості.

Розроблені на основі отриманих даних психологічні рекомендації апробовані в процесі сімейного консультування та здатні уповільнити негативну динаміку розвитку подружніх стосунків в умовах карантину. Ці рекомендації орієнтують пару на встановлення узгоджених один з одним правил та сприяння їх дотриманню, на адекватну оцінку внутрішньосімейних взаємин та аналіз виникаючих ситуацій шляхом диференціювання проблеми на дві категорії: речі, з якими я можу щось зробити, і речі, з якими я нічого не можу вдіяти. Серед важливого слід відмітити рекомендацію стосовно безумовного прийняття партнера,

а також прагнення подружжя до покращення та розвитку сім'ї незалежно від життєвих обставин. Важливим компонентом є згуртованість сім'ї та її комфортне перебування, відчуття безпеки, миру та спокою. Необхідно звертати свою увагу та долаючи зусилля на проблеми, а не на людину, яка поряд. Дотримуючись подібних рекомендацій можливо уникнути небажаних проявів та об'єднати сім'ю в єдине ціле, якщо раптом воно було порушено умовами карантину.

Література

- Дзюбенко, О. Л. (2020). Поняття карантину та його співвідношення з суміжними категоріями. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, 1(30). 91-98.
- Діти, ізоляція та карантин: запобігання розлученню сімей та інші міркування щодо захисту дітей під час пандемії COVID-19 (2020). ЮНІСЕФ. Режим доступу: <https://www.alliancecpha.org/en/child-protection-online-library/guidance-children-isolation-and-quarantine-preventing-family>
- Кроник А., Кроник Е. (1989). В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я. Москва : Просвещение.
- Мид М. (2004). Мужское и женское. Исследования полового вопроса в изменяющемся мире. М. : РОССПЭН, 174-188.
- Психологія сім'ї (2010). Навч.посібник: Укладачі Помиткіна, Л., Злагодух, В., Хімченко, Н., Погорільська, Н. Київ : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 270 с.
- Сатир, В. (2000). Психотерапия семьи. СПб. : Питер.
- [Солдатова, Г. У., Шайгерова, Л. А., Прокофьева, Т. Ю., Кравцова, О. А.](#) (2008). Психодиагностика толерантности личности. Москва : Смысл, 172 с.
- Чепелева, Н. В. (2021). Психологічні зміни в сімейній системі під час карантину. *Соціальна психологія. Юридична психологія*. Вип. 21, 280 с.
- Эйдемиллер, Э. Г., Юстицкий, В. В. Семейная Психотерапия (1989). Л. : Медицина, 255 с.
- COVID-19, Lockdown and Family Life in a New Reality. Режим доступу : <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/1055>
- [Gunther-Bel, Ch., Vilaregut, A., Carratala, E., Torras-Garat, S. et al.](#) (2020). A Mixed-method Study of Individual, Couple, and Parental Functioning During the State-regulated COVID-19 Lockdown in Spain. *Family Process*, Vol. 59(3), 1060-1079. doi: 10.1111/famp.12585.

FEATURES OF EXPERIENCE AND COPING BEHAVIOR OF PARENTS OF CHILDREN WITH CANCER

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0003>

Tamara Krotova

ORCID ID: 0000-0002-6078-7314

Abstract

The results of the study presented in the article aimed at finding out and empirically investigating the psychological factors of the experiences and coping behavior of parents of children with cancer. The sample includes parents of children with cancer who were treated at the National Cancer Institute of the Academy of Medical Sciences of Ukraine and the Dacha Rehabilitation Center (Kyiv). Number of respondents - 61 person, 58 women (95.1%) and 3 men (4.9%), average age - 38.21 years; used tools: method "SAN" (modification of V. Doskin), method "Self-assessment of emotional states" (A. Wessman, D. Ricks), author's questionnaire to identify objective components of the situation associated with cancer in children; test "Strategies of overcoming behavior" (R. Lazarus, adapted by L. Wasserman and E. Trifonova); G. Eisenko's personal questionnaire (edited by A. Shmelev and V. Pokhilko) and the Test of Meaningful Life Orientations (adapted by D. Leontiev). SPSS 17.0 Statistics for Windows software package was used for statistical processing of the obtained results.

It was found that the current emotional state of the subjects is relatively safe, but unstable; the situation is assessed by them as moderately positive. Aggravating factors in assessing the causes of the disease are fatalism and admission of guilt. The structure of coping behavior revealed the average level of representation of almost all types of coping and its weak differentiation, which indicates the lack of a clear coping model. It is concluded that the experiences and coping behavior of adults in an uncertain situation are closely related and due to a number of objective factors of the situation, correlate with the subjective characteristics and personal characteristics of its participants. Some objective characteristics of the situation and social-economic characteristics of its participants have some influence on the current emotional state and are partly related to the interpretation of the causes of the disease and the attitude to the disease as fate; aggravating factors of experience in assessing the causes of the disease are fatalism and admission of guilt, along with objective reasons; the greatest influence of the studied objective factors on the perception and assessment of the situation and/or the choice of coping strategies has an existence of hobby. Those relatives who use the coping strategy "Escape – avoidance" need the most psychological help - its actualization correlates with a negative emotional state.

Keywords: Parents, emotional state, coping strategies, children with cancer.

Introduction

A child's cancer can be assessed as an event that is subjectively high relevance for parents, acts as a difficult life situation, and belongs to the traumatic psychological circumstances - such that go beyond normal human experience and radically change the life of the family (S.L. Makarenko, 1983; A.S. Kudryashov, 2016). The problem of mental adaptation of parents to a child's serious illness is especially important in this situation, because the behavior of an adult and his condition largely affects the

psychophysiological and psycho-emotional state of the child and even the course of the disease. By the growing number of cancers in Ukraine, there is a need for psychological analysis of the adaptive capabilities of parents of children with cancer, the disclosure of the patterns of their reactions and regulation of life in the current situation. **The purpose of the article** – is to present the results of an empirical study of psychological factors of experiences and coping behavior of parents of children with cancer.

Theoretical background

Theoretical basis of the research consists of: The psychology of life crisis (R. Lazarus and S. Folkman, K. Titarenko, E. Trifonova, N. Belorukova, I. Bulakh, L. Wasserman, T. Kryukova, etc.); transactional concept of stress-coping (R. Lazarus and S. Folkman, E. Isayeva, O. Igumnova, N. Rodina, etc.); psychology of experience (V. Vasyliuk, E. Ilyin, T. Kyrylenko, R. Laing, etc.); child illness as a model of a difficult life situation (R. Hodapp, E. Belinska, Y. Chepyk, N. Mazurova, E. Korin, etc.); research of the value-semantic sphere (V. Frankl, A. Langley, D. Leontiev, E. Yermakova, etc.).

According to the theoretical basis - the experiences and coping behavior of adults in difficult life situations are closely related and due to a number of objective factors of the situation, correlate with the subjective characteristics and personal characteristics of its participants. Summarizing our theoretical analysis, we have identified such elements of experience as the current emotional state, mental representation of the situation, interpretation of causes and assessment of the future. The main semantic units were the following: the level of stressfulness of the situation; assessment of psychological resources; assessment of the certainty-uncertainty of the situation in combination with the assessment of its impasse; level of positive energy; the degree of resolution of the situation and the level of involvement in the situation.

Methodology

Research methods. To study the experiences of adults associated with severe illness of a child, used the method of "SAN" (modified by V. Doskin), the method of "Self-assessment of emotional states" (A. Wessman, D. Rix) and the author's questionnaire to identify objective components of the situation associated with cancer of the child; to study coping behavior used the test "Strategy of overcoming behavior" (R. Lazarus, adapted by L. Wasserman and E. Trifonova); a personal questionnaire of G. Eisenko was used to study the personal resources of adults (edited by A. Shmelev and V. Pokhilko) and Test of meaningful life orientations (adapted by D. Leontiev). SPSS 17.0 Statistics for Windows software package was used for statistical processing of the obtained results. **Sample** - parents of children with cancer who were treated at the National Cancer Institute and under the care of the Dacha Rehabilitation Center for Children with Cancer (Kyiv). Number of respondents: 61 people, 27% of them - residents of Kyiv and 73% - residents of different cities of Ukraine; 58 women (95.1%) and 3 men (4.9%). Age of respondents: up to 30 years - 7 people (11.5%), 31-40 years - 43 people (70.5%), from 41 years - 11 people (18%); the average age is 38.21 years.

Results

Emotional condition. To study the experiences of adults associated with severe illness of a child, used the method of "SAN" (modified by V. Doskin), the method of

"Self-assessment of emotional states" (A. Wessman, D. Rix) and the author's questionnaire to identify objective components of the situation associated with cancer in children.

51% of respondents rated their emotional state as negative rather than positive (pessimistic); on the average 46% of the subjects the general emotional tone is positive; 2% highly value their emotional state (overall tone is positive); 1% - extremely negative. On the scales "depression", "helplessness and confidence" there is an average emotional state, there is no clear predominance of one of the poles. At the same time, the scales "anxiety – calm", "fatigue – energy" determine a small advantage of the negative pole (associated with tremor, fear, complexity, indecision, timidity, nervousness, tension, timidity). Thus the emotional state of parents is relatively calm. Since a life-threatening illness of a child belongs to a traumatic situation, this emotional state can be correlated with the stages of grief. There is a loss of former life and the destruction of hopes, accompanied by stages of bargaining, attempts to reach an agreement with fate, acceptance, reconciliation, enlightenment; hope. At the same time, other reactions are possible for 2% of respondents: shock, loss of strength; rejection, denial, rejection of reality, anger, protest, indignation, fear, depression, loss of interest in life (E. Kubler-Ross, 2001). Parents learn to live with this for a long time of illness. They are aware of their role in supporting the child and try not to show their negative mood to her and others. Strong emotions (despair, tears, anger, etc.) they show mostly at the time of meeting with the diagnosis, surgery, as well as the first relapses of the disease. Then comes a turning point in the perception of the situation, internal restructuring, after which the struggle for recovery of the child and his life become "habitual" experiences, and the hospital - part of the lives of these families, a kind of home where they usually continue to live new life. When a child reaches remission, many parents say that it is difficult for them to immediately return to normal life. For most of them, it is important to maintain the usual connections with those with whom they had to go through a lot, in the time of the child's illness. They try to maintain close relationships with other parents and hospital staff. There is a feeling that they are comfortable in this environment, that such a relationship can act as a resource in overcoming a difficult life situation.

Coping behavior. To test coping behavior was used the test "Strategy of overcoming behavior" (R. Lazarus, adapted by L. Wasserman and E. Trifonova).

In tabl. 1 shown indicators of coping behavior of respondents of our study and normative sample according to E. Isaeva (2009, normal life situation, n = 1627) are presented. Significant differences were found in all coping strategies, except for "Distancing".

The coping strategy "Escape – avoidance" prevails (aspirations and behaviors aimed at avoiding the problem by evasion - manifested in denial, fantasizing, unreasonable expectations, distraction, etc.).

Table 1

Comparison of indicators of coping behavior of the studied sample with normative ones

The coping strategy	General sample (n=61)		Normal life situation (n=1627)	
	Average	Deviation	Average	Deviation
Escape – avoidance	53,46	9,47	45,2	±0,5
Search for social support	50,97	10,56	62,8	±0,6
Positive reassessment	50,17	10,14	56,1	±0,5
Distancing	48,14	11,28	49,4	±0,6
Problem Solving Planning	48,04	10,46	67,8	±0,6
Confrontation	47,31	9,04	50,7	±0,7
Self-control	47,20	9,93	63,7	±0,5
Acceptance of responsibility	45,67	10,12	62,9	±0,7

This is followed by "Search for social support" (expectation of support, specific effective assistance; attempts to solve the problem by attracting external resources, finding informational, emotional and effective support). In third place - "Positive reassessment" (focus on the superpersonal, philosophical understanding of the problem situation, its inclusion in the wider context, work on self-development.). This is followed by "Distancing" (overcoming negative experiences due to the subjective reduction of the significance of the problem and the degree of emotional involvement in it). "Planning to solve the problem" (attempts to overcome the problem through targeted analysis of the situation and possible behaviors, strategy development, planning their own actions based on objective conditions, past experience and available resources) takes the following position. This strategy is considered to be the most constructive, but it is largely limited by the nature of the situation: the ability to solve it, manageability, stress and so on. The least pronounced coping strategy "Acceptance of responsibility" (recognition of the subject's role in the problem and responsibility for its solution, may be accompanied by self-criticism and self-blame) - if it makes positive sense in this situation, then only for a limited period.

Because a child's cancer is long-lasting, the Escape-Avoidance coping strategy helps to dispel the idea that a child has a life-threatening disease. Given the low level of control over the situation, this strategy helps parents cope with feelings, "stay afloat". Thus, the actualization of this coping may indicate the depletion of psychological reserves and the need to live with the problem despite the high uncertainty of the situation (lack of the clear ideas about the degree of threat in life and well-being of the child, ability to control).

The dominance of the "Positive Revaluation" coping strategy may indicate habituation and restructuring. Obviously, in a hopeless situation, this strategy can be considered as one of the most constructive (see the study of Y. Chepik, 2014). Regarding coping "Search for social support", it should be noted that it can act as a direct determinant of the mental state of the individual and as a buffer that mitigates the

impact of a stress (S. Grabovska, 2010). Most researchers recognize the positive role of social support in maintaining physical and mental health. Relatives of cancer patients, including children who sought social support, adapted better to the disease, more successfully overcame stress, showed a higher level of psychological well-being compared to those who try to cope with problems independently and isolate themselves in everyday communication (A. Akimenko, 2016, E. Belinskaya, 2015, E. Karabulutlu, 2014).

The degree of expressiveness of coping strategies of parents of children with cancer in comparison with the sample of parents of healthy children is clearly shown in Fig.1.

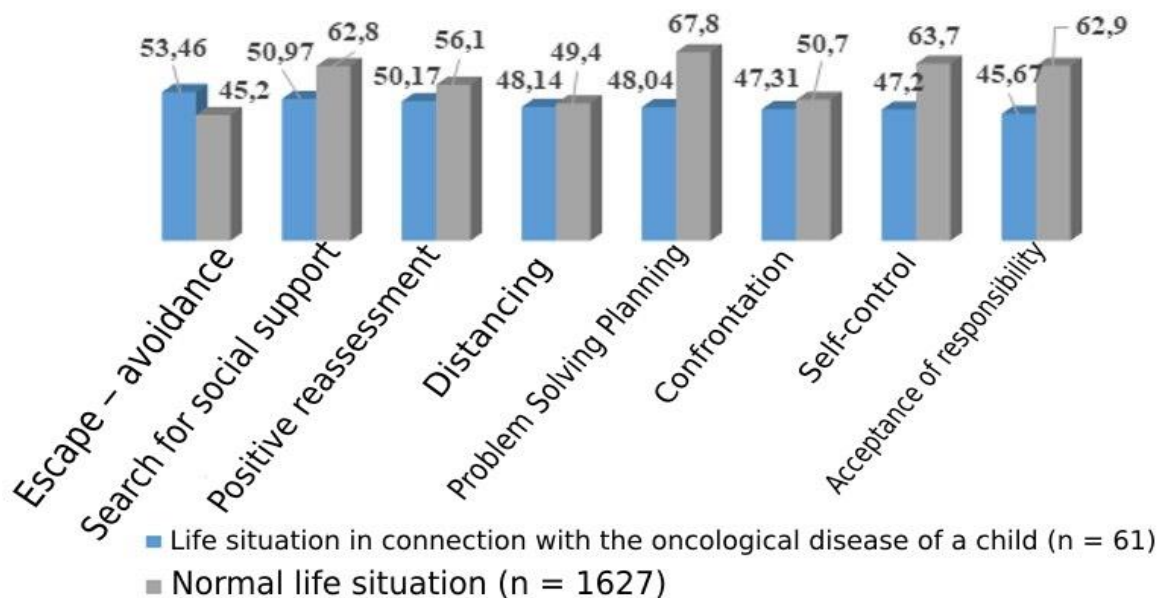

Fig.1. The degree of expressiveness of coping strategies in the study group in accordance with the normative sample.

In the general sample, where a different situation and a different specificity of the response unfolds, the coping "Planning a solution to the problem" attracts attention. The general sample is dominated by the escape-avoidance coping strategy. There is also a big gap between the use of coping "Planning to solve the problem" in a normal situation and the situation of the child's illness. Thus, the coping strategies "Escape-Avoidance", "Positive Reevaluation" and "Planning for a Problem" in the situation we are studying are perhaps the most situational.

The relationship between the experiences and coping behavior of parents in a situation of child cancer. It was found that coping strategies "Escape – avoidance", "Positive reassessment", "Planning to solve the problem" are most related to emotional well-being, perception and assessment of the situation, and "Confrontation" - with the current emotional state of the individual. Coping strategies "Distance", "Search for social support", "Acceptance of responsibility", "Self-control" did not reveal links with the studied parameters of experiences. The coping strategy "Escape – avoidance" is actualized at a high level of stress and is associated with malaise, low mood, low

activity, depression, anxiety, insecurity. "The positive revaluation" coping strategy is closely linked to the perception of the situation as resolvable, associated with a sense of belonging and significance. This coping is associated with a more favorable emotional state (self-confidence, activity, elation). Coping "Planning to solve the problem" is relevant to those who assess the situation as positive and encouraging, it is correlated with a more favorable emotional state (elevation, energy, activity). Perhaps this coping is used only when the situation is perceived as encouraging, which causes a whole range of positive experiences and willingness to act. The coping strategy "Confrontation" is correlated with an unfavorable emotional state (depression and low mood). It correlates with impulsive behavior (sometimes with elements of hostility and conflict), the difficulty of planning actions and predicting their outcome, unjustified persistence, acting as a mechanism for responding to negative emotions (see Table 2).

Table 2

Mean values and significance of differences in coping behavior in groups with different levels of general emotional tone

Coping strategies	The general tone of emotional state is rather positive (n=32)	The general tone of emotional state is rather negative(n=29)	The value of the t-standard
	Mean value	Mean value	
Escape – avoidance	49,46	55,58	3,6**
Positive reassessment	53,03	47,10	3,2**
Search for social support	48,51	52,12	2
Problem solving planning	51,14	45,70	2,9**
Confrontation	47,08	49,48	1,5
Distancing	48,78	46,26	1,2
Self-control	48,53	46,58	1,1
Acceptance of responsibility	45,70	46,74	0,5

Relationship between objective factors of the situation and social-economic characteristics of respondents with experiences and coping behavior. The age factor revealed negative correlations with the parameters "Fatigue – energy" and the coping strategy "Distance". Parents over the age of 30 are encouraging. Perhaps older respondents are easier to adapt to a difficult life situation, more likely to rethink it. Also, the older the respondents, the more pronounced their fatigue. Younger respondents perceive the situation of a child's cancer as hopeless and uncertain. They tend to overcome negative experiences by subjectively reducing the significance of the problem (methods of rationalization, switching attention, elimination); at the same time they are characterized by high energy. Perhaps this is due to their lack of some life experience, underestimation of the importance and ability to effectively overcome problematic situations. This is offset by the greater energy and strength they feel when facing and overcoming difficulties. It is noteworthy that to a greater extent the high spirits are characteristic of respondents who note the presence of a hobby. They are less prone to boredom, sadness, fears; have a more positive emotional state and higher self-esteem.

They feel less anxious, less tired, and more active and active; less depressed and more energetic, mobile; less helpless and determined, independent (see Table 3).

Table 3

Average values and significance of differences by "hobby" factor

Parameters	Absence of Hobby	Presence of Hobby	The level of significance
"Mood" ("SAN" method)	4,92	5,51	0,019
"Anxiety-calm" (method of A. Wessman, D. Ricks)	4,61	5,30	0,017
"Fatigue – energy" (method of A. Wessman, D. Ricks)	4,70	5,59	0,001
"Depression – sublimity" (method of A. Wessman, D. Ricks)	4,89	5,64	0,004
"Helplessness – confidence" (method of A. Wessman, D. Ricks)	5,37	6,34	0,005
"Planning to solve the problem" (R. Lazarus test)	9,06	9,28	0,021
"Positive reevaluation" (R. Lazarus test)	10,55	11,89	0,003

Analyzing the factor "work" (employment) as a determinant of emotional well-being and coping behavior of respondents, significant differences (0.019) were found only in the parameter of the current emotional state "Helplessness-self-confidence". Working respondents feel more confident than non-working respondents (whose self-esteem shows timidity and weakness). The factor "Social activity" forms positive connections with the parameters "Fatigue-energy", "Feeling" and coping strategy "Positive reassessment"; Negative connections - with the idea of the causes of the child's disease "Illness as an accident" (trauma) and "Illness as fate" (fatalism). Thus, the higher the social activity of parents, the probably easier they adapt to the difficult life situation of their child. No significant differences were found in the "city of residence" factor (see Table 4).

Table 4

Relation of respondents experiences and coping behavior with objective characteristics of the situation

Factors	Connections		
	Causes of the disease	Current emotional state	Coping behavior
Age		+	+
Hobby		+++++	++
Work		+	
Social activity	++	++	+
Childs age	+		

Personal factors of coping behavior and experiences of respondents. The subjects have average scores on the factor "extraversion-introversion" and high - on the factor "neuroticism" (nervousness, low adaptation, tendency to rapid mood swings, feelings of guilt and anxiety, distraction, instability in stressful situations).

Consciousness of life. In the table. Figure 4 are presented indicators of the parameters of consciousness of our study and the normative sample (normal life situation, n = 200) according to D. Leontiev (Leontiev, 2000), table 4. Characteristic lower values were found for all measured parameters.

Table 4

Mean values and standard deviations in the parameters of life consciousness in the study group and in the normative sample.

Parameters	General sample (n=61)		Normal life situation (n=200)	
	Mean value	Statistical deviation	Mean value	Statistical deviation
«Objectives»	31,03	7,25	31,14	6,08
«Process»	27,51	6,38	29,94	5,29
«Result»	21,47	4,32	24,38	4,62
«Locus control - I»	19,21	4,41	19,85	4,07
«Locus control - Life»	26,83	6,81	29,42	5,95
«Overall rate (OR) »	96,12	17,89	99,43	15,78

Significant differences were found in the parameters "Process" and "Result", as well as the aspect of the locus of control "Locus control - Life" (see Table 4). Which indicates the presence of specificity in the parents of children with cancer in the assessment of the past period of life: reduced sense of its productivity and consciousness of the lived part of it; in the perception of the process of his life as less interesting, emotionally rich and full of meaning; in the feeling of uncontrollability of one's own life, fatalistic attitude to it. At the same time, the parameter "Goals" has approximately the same values, which characterizes the presence or absence of goals in the life of a person in the future, which give life meaningfulness, direction and time perspective.

In other words, our subjects are less satisfied with the process and outcome of life, they are less likely to see themselves as the subject of their lives, while characterized by a fatalistic attitude to life. Given the situation in which they find themselves, these results seem quite natural.

Relationships of indicators of life consciousness with the characteristics of experiences. The "Goals" parameter revealed positive relationships with the "Depression-Elevation", "Activity", "Mood" parameters. On one side, they show a more favorable emotional state (positive mood, activity, elation). On the other hand, it is possible that a more favorable background of experiences and assessment of the situation contribute to a more meaningful life planning. The Result parameter showed positive relationships with the Anxiety-Calm and Activity parameters. The "Process" parameter found positive relationships with the parameters "Self-doubt - confidence", "Depression - elation", "Fatigue - energy", "Anxiety - calm", "Feeling", "Activity", "Mood". At the same time, the most positive experiences and such an assessment of the situation can lead to greater satisfaction with the life process.

The "Locus Control - I" parameter found positive relationships with the parameters "Self-doubt - confidence", "Depression - elation", "Fatigue - energy", "Anxiety - calm", "Feeling", "Activity", "Mood". ". This means that the idea of oneself as a strong person is associated with the perception of the situation as a resolute, optimistic, more defined and more comfortable, as well as a favorable emotional state (calm, energy, exaltation, self-confidence; well-being, activity and positive mood). On the other hand, it is possible that a more favorable background of experiences and this assessment of the situation supports the belief in their ability to control the events of their own lives.

The General Life Consciousness Indicator (GLCI) found positive relationships with the parameters Self-Confidence-Confidence, Depression-Exaltation, Fatigue-Energy, Anxiety-Calm, Well-Being, and Activity , "Mood". This means that the higher level of consciousness of life in a situation of a child's cancer is demonstrated faster by those who perceive this situation with great hope and faith in a favorable outcome. And also consider this situation so that it can be solved (see table. 5).

Table 5

Correlation of life consciousness indicators with characteristics of experiences

Parameters	Goals	Result	Process	Locus control - I	Locus control - Life	GLCI
"Feeling"			,317**	,348**	,438**	,343**
"Activity"	,193*	,343**	,516**	,452**	,479**	,501**
"Mood"	,462**		,391**	,406**	,482**	,395**
"Anxiety - calm"			,281**	,273**	,430**	,326**
"Fatigue - energy"			,334*	,237**	,283**	,282**
"Depression - exaltation"	,218*	,194*	,383**	,321**	,425**	,363**
"Self-doubt - confidence"			,244**	,259**	,305**	,229**

Discussion

According to the results of our study, the coping strategy "Escape – avoidance" predominates among parents of children with cancer. This confirms the conclusions of some authors that coping strategies by type of avoidance can be considered the best, because they can overcome an acute crisis at the initial stage with the least loss of emotional well-being. In turn, the effectiveness of passive emotionally oriented ways of overcoming stress is manifested in the case of a low level of control over the situation (G. Fink, 2016). At the same time, according to other researchers, "Denial" may interfere with the treatment of children with life-threatening diseases, as well as compliance with prescriptions (A. Fedorova, O. Chernenko, 2012). According to N. Mazurova (2014), the use and predominance of "Escape-Avoidance" may indicate a low level of adaptation, along with a pronounced "Distance" and "Search for social support", but only in a situation with severe illness of a child that does not threaten his life .

Moreover, the detected majority of coping "Positive reassessment" may indicate habituation and restructuring of the motives of parents of children with cancer. Research

by Yu. Chepik (2014) confirms that in a hopeless situation this coping strategy can be considered as one of the most constructive on the principle: "I give my difficulties a special meaning, overcoming them, I improve myself."

The study also found a weak differentiation of ways to respond to a serious illness compared to a normal life situation. This may be the result of the confusion experienced by the child's parents due to the unpredictability of the situation, the ambiguity of the prognosis, and is also a consequence of the variability of events that unfold during this period or are expected in the future. Weak differentiation of response methods may also reflect the individual characteristics of the "work of grief" due to the loss of a past life, the collapse of plans for the future and the threat of losing a sick child.

The results of our study revealed positive links between the factor "social activity" and the parameters "Fatigue-energy", "Feeling" and the coping strategy "Positive reassessment". This complements the findings of scientists that the higher the social activity of adults, the probably easier they adapt to this difficult life situation. This is consistent with the conclusions of V. Nebilitsyn, who believes that the most important characteristic and resource of the individual is activity. "Activity is the core of the functional state of man and is the motivating force of the motivational status of man" (V. Nebylitsyn, 1976, p.162). That is, despite the uncertainty of the situation due to the uncontrolled disease and the inability to influence many things, an active life position probably allows parents to feel the strength and energy to overcome, albeit not all, but a number of difficulties in this situation. consider difficulties as an incentive for personal growth.

As follows, the results of the study revealed that in general external activity in its manifestation (hobbies; social activity as an active life position; availability of work) contributes to a positive emotional state of parents. These data are consistent with the results of other studies: "Successfully overcome the difficulties of those people who, in a difficult life situation, are able to find a job (occupation, hobby), from which they get pleasure that fascinates them" (Shumakova, 2009): 43).

The data obtained in the study are partially consistent with the conclusions that the factors of individual vulnerability of parents in the period of cancer in a child may be considered the "age of the parents" (A. Kudryashov, 2016).

We associate the lack of differences in the factors of "family ties" with the child, "gender" of adults and "city of residence" with the inequality of groups (mothers - 95.1%, parents - 4.9%; Kyiv residents - 27% and visitors - 73%%), as the data in the literature confirm the opposite (Bulakh, 2015). O.A. Черненко, B.A. Chulkova (2014) singles out among the objective factors "the movement of mother and child to another city for treatment." According to their observations, mothers who are forced to go to another city to receive their child are at risk of developing post-traumatic stress disorder.

The results of the study revealed the relationship of the consciousness of life with all the elements of experience, and consciousness is higher in a situation of more positive perception. A positive sign may indicate that meaningfulness is a personal resource for overcoming a difficult life situation, but at the same time, perhaps, raising awareness is the result of experience (the concept of F.E. Vasilyuk, 1984), but only if

this experience is relatively positive. A higher level of awareness of life and in general, a more positive outlook on life is also associated with a predominant representation in the behavior of coping strategies "Positive reassessment" and "Planning to solve the problem" in abandoning the coping strategy "Escape - Avoidance". Many empirical data confirm that these copings can be considered as the most constructive ways out of a difficult life situation and as they contribute to personal growth and human development (A. Kovalenko, 2011, O. Igumnova, 2020, Y. Chepyk, 2014). The obtained data can also be correlated with the conclusions of A. Afonina (2013), I. Vetrova (2008), etc., which link the level of consciousness of life with the ability to effectively emerge from a situation in which a person is faced with the possibility of non-existence, death, loss, inability to remain unchanged).

In our opinion, the general profile of the sample according to the Life support system scales, which shows lower values of the total sample compared to the normative data, indicates that in a situation of severe illness of a child many life attitudes can undergo significant changes. This is confirmed by empirical studies of other researchers (see, for example, studies by N. Mazurova (2014), M. Hilgeman (2007) and others). The reduced results probably indicate that at the time of the survey, the situation with children was characterized by a high level of uncertainty and the old semantic attitudes could lose their relevance (if new ones are not formed). The more negative the situation (the lower the general emotional background of the current state), the lower the level of consciousness. However, this conclusion needs further confirmation and research.

Thereby, taking into account the objective characteristics of the difficult life situation associated with a child's cancer, we can more accurately plan work to provide psychological assistance to parents of those children, identifying risk groups that require closer attention. This knowledge can be useful in predicting some of the most likely trends in adult behavior that contribute to or hinder the constructive and effective experience of the situation.

Conclusion

The experiences and coping behavior of adults in an uncertain situation are closely related to each other and due to a number of objective factors of the situation, correlate with the subjective characteristics and personal characteristics of its participants. The study of psychological factors of experiencing an uncertain situation found that some objective characteristics of the situation and socio-economic characteristics of its participants have some influence on the current emotional state and are partly related to the interpretation of causes and attitude to illness as fate. It was found that aggravating factors in assessing the causes of the disease are fatalism and admission of guilt, along with objective reasons. It is shown that the greatest influence of the studied objective factors on the perception and assessment of the situation and/or the choice of coping strategies has a hobby. The latter has a positive effect on both the emotional state and the choice of coping strategies. This suggests that the hobby may initially act as a coping resource, and later - as a strategy to overcome. It has been found that temperament properties can be important determinants of current emotional state and coping behavior. And awareness of life is correlated with a more positive perception of the situation, a more favorable current emotional state. The structure of

coping strategies highlights those that are situationally determined and relatively neutral to the content of the situation. Coping strategies such as “Escape – avoidance”, “Positive reassessment”, “Problem solving planning”, “Distancing” are singled out as situationally determined. It was found that the greatest need for psychological help are those of relatives who use the coping strategy "Escape – avoidance" - its actualization is correlated with a negative emotional state.

Summarizing theoretical and empirical research, we have identified the following targets (tasks) for psychotherapeutic support of parents of children with cancer: stabilization of psycho-emotional state; work with guilt; finding resources for self-support; formation of effective coping strategies, new values and meanings of life.

To address these challenges, we offer Acceptance Commitment Therapy (ACT). This is one of the newest directions of behavioral therapy based on the principles of awareness and aimed at reducing the strategy of avoiding contact with experience (thoughts, feelings, actions, feelings) and encouraging the client to develop behavior aimed at realizing personal values (life meanings).

References

- Akimenko, A. (2016). Relationship between coping strategies and social-psychological characteristics of the individual. *Developmental Psychology*, 2, 152.
- Afonina, I. (2013). Coping resources of the individual as a component of integrated behavior in the process of adaptation to difficult life circumstances. *Theoretical and Applied Problems of Psychology*, 1 (30), 30–38.
- Belinskaya, E., Sangova, S. (2015). Illness as a difficult life situation: features of coping strategies for relatives of the seriously ill. *Psychological research*. 8 (42), p.8. Retrieved from <http://psystudy.ru>
- Bulakh, I. (2015). *Psychology of life crises of the individual*. Vinnytsia: Nilan Ltd.
- Vasilyuk, F. (1984). *Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations)*. Moscow: Published by Moscow university.
- Vetrova, I. (2008). *Relationship of mastering behavior with behavior control and psychological protection in the system of self-regulation*. Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences.
- Grabovska, S., Yesip, M. (2010). The problem of coping in modern psychological research. *Social-humanitarian problems of a person*. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27423/19-Hrabowska.pdf?sequence=1>
- Igumnova, O. (2020). Research of coping strategies of people in difficult life circumstances. *Theory and practice of modern psychology*. 1 (2), 28-33.
- Isaeva, E. (2009). *Coping behavior and psychological protection of the individual in conditions of health and disease*. St. Petersburg: Published by The first St. Petersburg State Medical University I.P. Pavlova.
- Kovalenko, A., Rodina N. (2011). Coping Behavior Research: Trends and Prospects. *Science and Education*, 9, 110-113.
- Kudryashov, A. (2016). Psychological support of families with a cancer patient in the terminal stage of the disease. *Young Scientist*, 15 (1), 108–111.
- Kubler-Ross, E. (2001). *About death and dying*. Kiev: Sofia.

- Leontiev, D. (2000). *Test of meaningful life orientation*. Moscow: Meaning.
- Mazurova, N. (2014). *Model of psychological and pedagogical assistance to parents of children with severe and chronic diseases*. (Dissertation of Dr. Psychic Sciences). Institute of Psychological and Pedagogical Problems of Childhood of the Russian Academy of Education, Moscow.
- Makarenko, S. (1983). Individual-typological features of probabilistic forecasting in adolescents. *Questions of Psychology*, 1, 134-138.
- Nebylitsyn, V. (1976). *Psychophysiological studies of individual differences*. Moscow: Science.
- Personality as a subject of crisis management: psychological theory and practice*. (2017). Book 2. Kyiv-Sumy: Sumy State Pedagogical University A.S. Makarenko.
- Fedorova, A., Chernenko, O. (2012). *Features of psychological adaptation and family relations of parents in a child's cancer*. Collection of abstracts of the IV All-Russian Congress of Oncopsychologists. Moscow: ANO "Project Assistance".
- Chepik, Y. (2014). *Individual strategies of coping behavior of parents of seriously ill children*. Spring Grave. state. Kuleshov University, 2, 63–68.
- Shumakova, I. (2009). *Success in overcoming life's difficulties*. Bulletin of St. Petersburg State University. Series 12. Sociology, 1–2, 42–49.
- Fink, G. (2016). *Stress: Concepts, Cognition, Emotion, and Behavior*. Cambridge: Academic Press.
- Karabulutlu, E. (2014). Coping with stress of family caregivers of cancer patients in Turkey. *Asia-Pacific Journal of Oncology Nursing*, 1(1), 55–60.
- Hilgeman, M., Allen, R., DeCoster, J., Burgio, L. (2007). Positive aspects of caregiving as a moderator of treatment outcome over 12 months. *Psychology and Aging*, 22(2), 361–371.

**PSYCHOLOGICAL FACTORS OF
SPIRITUAL DEVELOPMENT AND SELF-REALIZATION
OF PSYCHOLOGY STUDENTS**

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0004>

Olena Vlasova,

ORCID ID: 0000-0002-9894-0038

Halyna Laptieva,

ORCID ID: 0000-0002-5045-6909

Abstract

The purpose of the article is to analyze the psychological factors of spiritual development and self-realization of future psychologists at different stages of their educational and professional socialization. An empirical study was conducted with the participation of students (217 people), aged 16 to 25, who studied psychology at higher educational institutions in Ukraine. The following research methods were used in the study: "The Spiritual Potential of the Individual" by Pomytkin E., "Life meaning orientations" by Leont'ev D., "Test of Emotional Intelligence" by Hall N., "Psychological Well-Being Scale" Riff K., "Personal Differential" (as adapted in The St. Petersburg Bekhterev Psychoneurological Research Institute), "The questionnaire of diagnostics of practical psychologist's personality orientation type" by Danilova T., "The questionnaire for the study of the process of spiritual self-realization of learning youth" Pomytkin E.; mathematical methods for processing empirical data using the IBM SPSS Statistics 20 package (comparison of means, linear regression analysis).

It was revealed that 1.4% of the respondents have a high level of spiritual potential, 32.3% - a medium high level, 65.4% - a medium low level, and 0.9% - a low level. 20.7% of respondents have a high level of self-realization of the spiritual "Self", 46.5% - a medium level, 32.7% - a low level. Based on the regression analysis of the results of an empirical study, it has been proved that there are statistically significant individual psychological factors that have a noticeable impact on the manifestations of the spiritual potential of future psychologists (in 40% of cases due to the influence of variables: emotional intelligence, meaningfulness of life, humanistic type of professional orientation, personality, personality growth, egocentric type of professional orientation and self-acceptance) and their capacity for spiritual self-realization while studying at higher educational institutions (in 20% of cases: life orientation, cognition and self-knowledge, environmental and aesthetic values).

The article substantiates the need to focus on the formation and development of the humanistic type of students' professional orientation, to create conditions for reducing the influence of egocentric attitudes during their familiarization with professional activity, to pay attention to the development of the young people's emotional intelligence, meaningfulness of life and positive self-acceptance, when organizing the processes of educational and professional socialization of students in the educational setting.

Keywords: educational and professional socialization, psychology students, spiritual potential, self-realization, factors of spiritual development.

Олена Власова, Галина Лантєва. Психологічні чинники духовного розвитку та самореалізації студентів-психологів

Метою статті є аналіз психологічних чинників духовного розвитку самореалізації майбутніх психологів на різних етапах освітньо-професійної соціалізації. Емпіричне дослідження здійснювалося за участю студентів (217 осіб), віком від 16 до 25 років, які навчалися у закладах вищої освіти України та здобували професію психолога. У роботі використовувались методики дослідження: «Духовний потенціал особистості» Помиткін Е., «Сенсожиттєві орієнтації» Леонтьєв Д., «Тест емоційного інтелекту» Холл Н., «Шкали психологічного благополуччя» Ріфф К., «Особистісний диференціал» (адаптований в НДІ ім. В.М. Бехтерева), «Опитувальник діагностики типу спрямованості особистості практичного психолога» Данілова Т., «Опитувальник духовної самореалізації студентської молоді» Помиткін Е.; математичні методи обробки емпіричних даних з використанням пакету IBM SPSS Statistics 20 (порівняння середнього, лінійний регресійний аналіз).

Виявлено, що у 1,4% досліджуваних – високий рівень потенціалу духовного розвитку, у 32,3% середній рівень, і у 65,4% недостатній рівень, у 0,9% - низький рівень розвитку духовності. Самореалізація духовного «Я» у 20,7% опитаних знаходиться на високому, у 46,5% - на середньому, 32,7% - на низькому рівні розвитку. На основі регресійного аналізу результатів емпіричного дослідження доведено існування статистично значущих індивідуально-психологічних чинників, які здійснюють помітний вплив на прояви потенціалу духовності майбутніх психологів (у 40% випадків, обумовлений впливом змінних: емоційний інтелект, осмисленість життя, гуманістичний тип професійного спрямування, особистісне зростання, егоцентричний тип професійного спрямування і самоприйняття) та їх здатність до духовної самореалізації під час навчання в закладах вищої освіти (у 20% випадків: орієнтація на процес життя, пізнання та самопізнання, екологічні та естетичні цінності).

Обґрунтовано необхідність при організації процесів освітньо-професійної соціалізації студентів в навчальному середовищі робити акцент на формуванні та розвитку гуманістичного типу їх професійної спрямованості, створювати умови для зменшення впливу егоцентричних установок в освоєнні професійної активності, приділити увагу розвитку емоційного інтелекту молоді, осмисленості життя та позитивному самоприйняттю молодих людей.

Keywords: освітньо-професійна соціалізація, студенти-психологи, потенціал духовного розвитку, самореалізація, чинники духовного розвитку

Introduction

Spirituality and self-realization of a person are dialectically interdependent phenomena that are embodied in the processes of searching, acquiring and realizing by a person their basic needs of life self-actualization - self-realization and self-assertion. In recent times, scholars have seen an increased interest in the study of the person's spiritual world and including the topic of spirituality in the subject field of psychological science. Of interest are studies that reflect the modern psychological lines of research of the person's spiritual sphere (Zhyhajlo N., Karpinska R., 2019: 68),

namely: *philosophical and religious*, the subject of which is spirituality as the goodness of belief in supernatural forces; *culturological*, which understands spirituality as a way of self-actualization of the individual within the culturological world; *social and psychological*, which sees spirituality as a multidimensional social and historical phenomenon, the peculiarity of which is due to the distinctness of world history as a polycentric entity.

The issue of socialization and personality development is addressed in the works of Andreev G., Asmolov O., Vygotsky L., Kon I., Kostyuk G., Moskalenko V., Lazurskyj O. In modern studies, this topic is of interest to scientists Vashchenko I., Vlasova O., Danylyuk I., Karpenko Z., Maksymenko S., Rybalka V., Milyutina K., Tytarenko T. and others.

The analysis of the works shows that, despite the growing interest among modern scientists in the subject of spirituality, the topic of spiritual socialization of student youth remain insufficiently developed in psychological science. In professional education in Ukraine, there still is no optimal psychological and pedagogical approach to solving the problem of ensuring the spiritual growth of a future specialist at different stages of their educational and professional socialization.

According to the authors, the spirituality of a person should be considered as the peak processes inherent in her, providing the possibility of self-realization, fulfillment of one's abilities and potential in various forms of social or individual creative activity. Self-realization is interpreted as a human activity, which allows individuals to *express themselves* through certain life actions. *Spiritual "expression"* is a result of the implementation of a person's inner social and spiritual nature in their activities. The social and spiritual nature is conceived as a spiritual potential - a core spiritual formation of a person, which comprises the worldview attitudes, personal meanings, and values of a person, the source of which are social ideals and humanistic values, as well as their spiritual properties and spiritual capacities.

The article puts forward a hypothesis about that there are internal factors that affect the spiritual potential and self-realization of future psychologists in the process of their educational and professional socialization, which will allow the authors to use these scientifically-based data to develop corresponding psychological and pedagogical developmental interventions.

Therefore, the purpose of the article is the study of the spiritual "Self" of future psychologists and the identification of psychological factors that influence its development in the processes of their educational and professional socialization.

Theoretical background

Theoretical basis of the topic of spirituality and self-realization of the personality are covered in the studies of many psychologists. In world psychology, this issue is covered by representatives of different scientific schools: James's psychology of consciousness, Wundt's psychology of peoples, Jung's analytical psychology, Grof's transpersonal psychology, Adler's individual psychology, Maslow's, Rogers's, Fromm's humanistic psychology. In the current study, the design development of the empirical study of spirituality as a phenomenon of the human psyche is carried out based on Ukrainian researchers' theoretical and methodological groundworks. First of

all, these are the works of representatives of the Kyiv philosophical and psychological school founded by Georgij Chelpanov (Vlasova O. et al., 2017): a phenomenological analysis of the category of spirit by Gustav Shpet (Vlasova O. et al., 2019), works of Mykola Berdyaev (addressing the philosophical and psychological problems of human destiny (Vlasova O. et al., 2020), the concept of mental causality by Vasyl Zenkivskiy (Zenkivskiy V., 2019), the concept of an act by Volodymyr Romenets (Romenets V., 2017): (Rubinstein S., 2017) and others.

The complex methodology of the humanities created by Shpet G. (Shpet G., 2019: 13) provides for the study of social life as a complex social system in which a personality appears, socializes, and develops. Thanks to this methodology, the scientific theory and practice of material and spiritual production, nature and art as the content of cognition are combined into a single whole.

In the works of another prominent resident of Kyiv, Berdyaev M., (Berdyaev M., 2003) it is noted that spirituality is a true reality for a person. The spirit is not a substance, it is life, experience, destiny, and is known only on the concrete experience of the individual, in particular, on the spiritual experience. The spiritual realism inherent in human beings is revealed in their creativity, freedom, love. Freedom and creativity are inextricably intertwined, because the secret of creativity is the very secret of freedom.

According to the concept of "mental causation", developed by another representative of the Kyiv philosophical and psychological school, V. Zenkivskiy (V. Zenkivskiy, 2019), its author, like Mykola Berdyaev, also tends to single out three components of the integral human nature: *Spirit, Soul and Body*. At the same time, it is proved that the mental does not fundamentally originate from the material; the mental is a spiritual substance. Moreover, the "mental" cannot arise from other forms of being; mental causation is possible only under the condition of the ontological independence of the psyche.

According to Volodymyr Romenets, the leading social form and the main conscious mechanism of a person's spiritual self-realization is an *act* as a kind of social way of their activity, "addressed to other people" (Romenets V., 2017). A spiritual self-realization of a person as a socialized being capable of action should result in the strengthening of the person's subjectivity, internal balance, integrity as manifestations of individual and social integration, which should be considered as the main indicators of one's incremental personal growth.

A well-known psychologist and philosopher from Odesa Serhij Rubinstein understands the concept of spirituality (Rubinstein S., 2017) as the ideal results of cognitive mental activity, as a function of the soul, mental processes (perception, thinking, imagination, emotional sphere).

The modern Ukrainian scholar Eduard Pomytkin suggests the concept of the development of the person's spiritual potential. The methodological basis for the empirical research of spirituality was the spiritual and personal approach. (Pomytkin E., 2013:32). According to this approach, spirituality is a set of conceptual representations, models, principles and methods that contribute to a more objective understanding of the personality in the processes of their spiritual self-realization in various life spheres,

including educational activities.

In a meaningful term, the scientist defines spirituality as the orientation of a personality towards higher spiritual ideals, values and meanings, namely aesthetic, humanistic, environmental, cognitive, self-improvement and self-realization. Spiritual potential, according to him, may need conditions for manifestation or to be manifested, and this is evidence of its realizability.

Self-realization of the spiritual "Self" of the personality finds manifestation in spiritual creativity - creativity in the inner world, which requires conscious self-improvement, the formation of potential human capacities, which, in turn, have an impact on others, on personal destiny and on the world as a whole (Pomytkin E., 2013: 29).

The authors of the article also draw attention to the importance of taking into account this component of the activity of the human psyche in maintaining the mental health of students in the modern conditions of their educational and professional training (Lapteva G., 2021).

In the study of the self-realization of the students' spiritual "Self", the authors also rely on the foreign scholars' theoretical understanding of spirituality. Thus, in the works of Vaughan (Vaughan F., 2002), spirituality is closely connected to the category of "spiritual experience", with emphasis placed on the transcendental aspect of the latter. Spiritual experience is the basis for the integration and transformation of the personality, which leads to psychological growth, ensures the mental well-being of an individual, and thus allows self-realization.

Howard Gardner writes about personal spirituality, not related to religiosity, emphasizing the importance of reflections and experience (Gardner H., 2004). He draws attention to such important aspects of spirituality as existential (axiological), creative, religious, transcendental (including altered states of consciousness).

Relevant are also the works of Emmons (Emmons R., 2004), who believes that spirituality involves a set of capacities that foresees personal changes that constitute personal experience. Spiritual information is a part of the individual's knowledge base that can be used for adaptive behavior, facilitate problem solving and goal attainment. It leads to the realization of a person's spiritual potential in everyday life and reflects the practical significance of spirituality. Following his logic, the set of spiritual capacities reflects the person's spiritual potential, the realization of which leads to the person's spiritual self-realization (Emmons R., 2004: 314). Interesting is also the concept of spirituality, which involves the person's capacity to access life meanings and values, to assess actions and life in a broader and richer semantic context, to determine that one pattern of conduct or life path is more significant than another (Zohar D., Marshall Ya., 2000). Scholars identify 12 principles of spirituality, understood as the person's spiritual capacities. Another study of spirituality (Sisk D.A., 2016) is focused on revealing the concept of spirituality through the concept of spiritual intelligence. Spirituality means the person's capacity to use a multisensory approach (not only thinking, but also intuition, meditation, visualization) to access one's inner knowledge in solving global problems.

Natalia Buravleva (Buravleva N., 2011: 191, 192) associates the phenomenon of spirituality with the person's self-realization and self-actualization. She stated that important psychological characteristics of spirituality are values and value orientations, responsibility for one's actions and behavior. Spirituality of a person is considered as a fundamental factor in the possibility of self-realization of one's "Self", one's abilities and potential in various forms of social activity. Natalia Maryasova holds a similar view. She considers spirituality as the principle of a person's self-development and self-realization (Maryasova N., 2009). Spirituality endows a self-fulfilling personality with the capacity to comprehend and understand a life path, to possess all qualitative levels of meanings, to have inner strength, the capacity for sense regulation and transcendence as a tendency to spiritual development.

Studies (Noble K., 2000) reviewed are also dedicated to identifying self-regulation, self-control and self-improvement as aspects of a person's spirituality, i.e. those psychological mechanisms, the functioning of which allows the individual to use the inner experience, resources for self-development and self-realization of his spiritual "Self".

By studying the concept of spirituality (Ozhiganova G., 2019:44), Ozhiganova G. notes that spirituality is a person's striving for the actualization of one's highest capacities of self-realization and capacities leading to: a) achieving harmony with oneself, the world and "overworld" (higher reality) based on the cognition of eternal, absolute values, such as truth, goodness, love, beauty, justice; b) awareness of one's spiritual nature and spiritual dimension as a reality that is associated with the Absolute, but that can be perceived at the given moment outside the sacred context, as the beauty and grandeur of nature, art, heroic deeds, etc.; c) implementation of their spiritual ideals (humanistically oriented behavior and actions).

Volodymyr Shadrikov analyzes manifestations of spirituality through the study of the spiritual capacity of the individual. The author associates spiritual capacities with conscience, cognitive capacities and social morality. These cognitive and action capacities, good and evil, are expressed in certain behavior, reflected in the various moral qualities of the individual. (Shadrikov V., 2020: 7, 17).

Viktor Znakov, in his research, sees spirituality as the principle of a person's self-development and self-realization, as their conversion to the highest value instances of life design. Following his opinion, the development and self-realization of one's spiritual "Self" occurs when they start understanding and implementing such universal spiritual values as Truth, Goodness and Beauty (Znakov V., 2016: 145).

The carried out theoretical analysis gives grounds for asserting that the concept of spirituality is associated with many personal qualities of an individual: spiritual intelligence, spiritual capacities, spiritual values, spiritual experience, self-development, psychological well-being, the problem of life purpose, self-actualization, self-realization of one's spiritual "Self". The analysis of the above works allows us to implement a new understanding of spirituality and self-realization of the spiritual "Self" of future psychologists. Relevant is a prospect of studying the factors that have a direct impact on this construct in the daily practice of modern students.

Methodology

The post-non-classical paradigm, chosen as the methodological basis of the current paper, allows an integral and multidimensional study of the phenomenon of spirituality, the spiritual world of the individual and their self-realization as processes that have temporal dynamics. The use of this paradigm opens up the possibility of an interdisciplinary study of this phenomenon. An interdisciplinary approach allows us to combine heuristics and methods of different sciences, consolidating knowledge about spirituality in the fields of religious studies, philosophy, cultural studies, ethics, aesthetics, sociology, history, pedagogy and psychology. We suppose that such an approach will lead to the formation of a holistic picture of the phenomenon of spirituality and self-realization of a young person (Vlasova O., Vashchenko I., Danilyuk I., Shcherbina V., 2016).

An empirical study was conducted between 2013 and 2021 with the participation of 217 students aged 16 to 25 years. These are students who study psychology and practical psychology at the higher educational institutions in Ukraine, namely in Kyiv and Ternopil. Experimental study was carried out in 2 stages, in accordance with the peculiarities of the students' educational and professional socialization, substantiated in our previous studies (Bilodid V, 2016: 8). At the I (adaptation) stage there are currently 100 people (first- and second-year students), which is 46.1% of the respondents from the total sample. At the II (main) stage of educational and professional socialization, there are 117 people (third-sixth-year students), that is, 53.9% of the respondents.

The following methods were used in the study: "The Spiritual Potential of the Individual" (Pomytkin E., 2013: 103-110), which allows us to identify the level of the spiritual potential, integrates the volitional qualities and the spiritual orientation of future psychologists, the spiritual potential distribution within the personality structure, namely within substructures of communication, personal orientation, character, self-awareness, experience, intellect and psychophysiology, orientation of young professionals towards spiritual values: humanistic, aesthetic, environmental, cognitive, values of self-improvement and self-realization; "Life meaning orientations" by Leont'ev (Leont'ev D., 2000: 1-18), in general, makes it possible to describe the particularities of the personal meaning system development among respondents; to determine whether they have goals that make life meaningful, give it direction and time perspective; determine how the future specialists perceive their life experience, how they assess their past experience, its fruitfulness and meaningfulness; how they evaluate the ability to influence the course of one's own life, how high is their confidence in their ability to independently make one's life choice; "Test of emotional intelligence" by Hall N. (Fetyskyn M., Kozlov V., Manujlov G., 2002: 41), provides means for revealing the mental capacity of respondents to recognize the meanings of emotions, and revealing how they manage their emotions; "Psychological Well-Being Scale" by Riff K. (adaptation by Karskanova S.) (Karskanova S., 2011: 5-9), makes it possible to assess the overall level of psychological well-being of young people, including positive relationships with others, autonomy, time-management, a sense of self-development, realization of one's own potential, goal-attainment, self-awareness, a positive attitude towards oneself as an individual; "Personal differential" (as adapted in The St. Petersburg Bekhterev Psychoneurological Research Institute) (Fetyskyn M., Kozlov V.,

Manuilov G., 2002: 14) makes it possible to determine the level of self-esteem, self-acceptance, self-satisfaction, awareness of one's volitional qualities; "The questionnaire of diagnostics of practical psychologist's personality orientation type" by Danilova T. (Danilova T., 2004: 41-44), allows us to identify the main types of professional orientation of the respondents: egocentric, pragmatic, humanistic, existential; "The questionnaire for the study of the process of spiritual self-realization of learning youth" by Pomytkin E. (Pomytkin E., 2013: 133), which evaluates the process and result of the spiritually oriented activity of young people, as well as the development of five components of activity: need and motivation, cognition, goal-setting, performance and sensualism.

As quantitative methods of mathematical data processing, we used comparison of means and linear regression analysis from the IBM SPSS Statistics 20 package.

The results of regression analysis, namely linear regression analysis, allowed us to study the influence of various psychological indicators on the manifestations of spirituality within the focus group. For the regression analysis, we have chosen two dependent variables - the spiritual potential of the focus group and their spiritual self-realization. For the dependent variable, namely the spiritual potential of the individual, the independent variables were: a general indicator of meaningfulness of life, life goals, life process, life outcome, internal locus of control, external locus of control, a general indicator of emotional intelligence, emotional awareness, emotion management, self-regulation, empathy, recognition of other people's emotions, a general indicator of psychological well-being, positive relationships with other people, autonomy, environmental management, personal growth, life purpose, self-acceptance, self-esteem, extroversion, introversion, self-motivation, 4 types of professional orientation of future psychologists: humanistic, existential, pragmatic and egocentric.

For the dependent variable, spiritual self-realization, independent variables were: humanistic values, environmental values, aesthetic values, cognition and self-knowledge, self-improvement, self-realization, responsibility, communication, orientation, character, self-awareness, experience, intelligence, psychological and physiological characteristics, a general indicator of meaningfulness of life, life goals, life process, life outcome, internal locus of control, external locus of control, general indicator of emotional intelligence, emotional awareness, emotion management, self-regulation, empathy, recognition of other people's emotions, a general indicator of psychological well-being, positive relationships with other people, autonomy, environmental management, personal growth, life purposes, self-acceptance, self-esteem, extroversion, introversion, self-motivation, 4 types of professional orientation of future psychologists: humanistic, existential, pragmatic and egocentric.

In each case, with a sufficiently large number of independent variables, a step-by-step regression analysis was applied, which made it possible to automatically exclude variables with little effect on the dependent variable from the equation. Statistics used during the analysis include: the covariance matrix (used to test the statistical significance of the constructed linear model) and collinearity diagnostics (determines the correlations between variables close to 1) to demonstrate correlations between independent variables that should be excluded.

Results

Based on the theoretical notion about the influence of a person's spiritual potential on the self-realization of their personality, firstly, we have conducted an analysis of the spiritual potential among psychology students, and secondly, we have analysed the particularities of their spiritual self-realization. The results of the study of the spiritual component of the psychological organization of the focus group were obtained using the following research methods: "Spiritual potential of the individual" (see Table 1), "Questionnaire for the study of the process of spiritual self-realization of learning youth" (see Table 2).

According to the processing of the research method "The spiritual potential of the individual", the obtained "raw" students' scores can be placed at 4 levels, which are divided into high (38 - 49 points), medium high (25 - 37 points), medium low (12-24 points) and low (0 - 12 points).

Table 1

Levels of formation of psychology students spiritual potential

Levels of formation of psychology students' spiritual potential	% of the total number of observations	Median	Mean
Low 0 – 12 points	0,9	10	10
Medium low 12-24 points	65,4	20	19,2
Medium high 25 –37points	32,3	28	28,93
High 38 – 49 points	1,4	38	38,33

Processing the results according to the research method "The study of spiritual self-realization of learning youth" made it possible to divide the students' scores into high (8-10 points), medium (4-7 points) and low indicators (0-3 points). While comparing the means, 20.7% of the students have a high level of self-realization of the spiritual "Self", 46.5% - medium level, and 32.7% - low level.

Table 2

Levels of formation of self-realization of the spiritual "Self" of psychology students

Levels of formation of self-realization of the spiritual "Self" of psychology students	% of the total number of observations	Median	Mean
Low 0-3 points	32,7	2	1,56
Medium 4-5 points	46,5	6	5,62
High 7-10 points	20,7	8	8,64

As a result of the regression analysis of the influence of psychological factors on the indicator of the potential for spiritual growth of future psychologists, 6 possible models were obtained (see Table 3).

Table 3

Regression analysis models for the indicator of the psychology students spiritual potential

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,518 ^a	,268	,265	10,655
2	,567 ^b	,321	,315	10,289
3	,588 ^c	,345	,336	10,127
4	,604 ^d	,365	,353	9,999
5	,622 ^e	,386	,372	9,851
6	,633 ^f	,401	,384	9,754

Note: a. Emotional intelligence; b. Emotional intelligence, Meaningfulness of life; c. Emotional intelligence, Meaningfulness of life, Humanistic type of professional orientation; d. Emotional intelligence, Meaningfulness of life, Humanistic type of professional orientation, Personal growth; e. Emotional intelligence, Meaningfulness of life, Humanistic type of professional orientation, Personal growth, Egocentric type of professional orientation; f. Emotional intelligence, Meaningfulness of life, Humanistic type of professional orientation, Personal growth, Egocentric type of professional orientation, Self-acceptance.

Each of these models explains the step-by-step inclusion of variables: Emotional intelligence, Meaningfulness of life, Humanistic type of professional orientation, Personal growth, Egocentric type of professional orientation, and Self-acceptance. That is, it is these variables that have a direct impact on the spiritual potential of psychology students who study at higher educational institutions.

The highest coefficient of determination, R Square = 0.40, has the last sixth model, which includes all of the above-listed predictors. This indicates that in 40% of cases the level of the students' spiritual potential is due to the influence of the variables included in this model. On this basis, the sixth model was chosen for the regression equation of the spiritual potential that consists of six predictors: Emotional intelligence, Meaningfulness of life, Humanistic type of professional orientation, Personal growth, Egocentric type of professional orientation, and Self-acceptance.

The model chosen explains that in 40% of cases the students' spiritual potential is due to the influence of variables, among which the Emotional intelligence indicator has the greatest influence (Beta = 0.32 p<0.01), followed by the Meaningfulness of life (Beta = 0.25, p <0.01), Humanistic type of professional orientation (Beta = 0.21, p<0.01), Personal growth (Beta = 0.20, p<0.01), Egocentric type of professional orientation Beta = - 0.17, p<0.05) and Self-acceptance (beta = -0.16, p<0.05), the last two both with a negative sign. The collinearity index for the selected model is <5, indicating that there is no multicollinearity between the variables included in the model. A dependence equation makes it possible to foresee the main predictors of the potential for the spiritual development of future psychologists from the presented students' individual psychological characteristics:

- 1) Spiritual potential (prediction) = 7.590 + 0.193 (emotional intelligence) + 0.174 (meaningfulness of life) + 0.406 (humanistic type of professional orientation) + 0.268 (personal growth) + - 0.310 (egocentric type of professional orientation) + - 0,137 (self-acceptance).

Table 4

Factors that influence the spiritual potential of psychology students

Determinants of influence included	R2	Beta	p	Collinearity index
Emotional intelligence	0,40	0,32	0,000**	1,432
Meaningfulness of life		0,25	0,000**	2,081
Humanistic type of professional orientation		0,21	0,000**	1,166
Personal growth		0,20	0,000**	1,529
Egocentric type of professional orientation		-0,17	0,000*	1,109
Self-acceptance		-0,16	0,000*	1,634

Note: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

We can expect, therefore, that by developing such personal characteristics of future psychologists as: a humanistic professional orientation, paying attention to the egocentric type of professional orientation, personal growth, emotional intelligence, meaningfulness of life and self-acceptance, one can develop the spiritual potential, which will contribute to the self-realization of the personality of the future psychologist.

A qualitative analysis of the results of the spiritual potential of future psychologists showed that the vast majority of the respondents have low and medium levels of indicators of emotional intelligence, meaningfulness of life, humanistic type of professional orientation, personal growth, non-egocentric type of professional orientation and self-acceptance. As a result, there is a predominance of medium low and medium high levels of their spiritual potential.

A step-by-step regression analysis was also applied to work out a regression equation for indicators of spiritual *self-realization of students*, which made it possible, with a sufficiently large number of independent variables, to automatically exclude variables from the equation with little effect on the dependent variable. The regression analysis of the influence of psychological factors on the indicator of spiritual self-realization of future psychologists allows us to single out 4 models (see Table 5). Each of these models explains the step-by-step inclusion of variables: Life orientation, Cognition and self-knowledge, Environmental and Aesthetic values. On this statistical basis, it becomes logical to conclude that it is these variables that have a direct impact on the spiritual self-realization of students - future psychologists. The highest coefficient of determination, R Square = 0.20, has the last fourth model, which includes all of the above predictors. This model states that the spiritual self-realization of the respondents is due to the influence of the variables involved in the study in 20% of cases (the rest becomes the prospect of further research).

Table 5

Regression analysis models for the indicator of spiritual self-realization of psychology students

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,307 ^a	,094	,090	2,688
2	,386 ^b	,149	,141	2,612
3	,426 ^c	,181	,170	2,568
4	,444 ^d	,197	,182	2,549

Note: a. Life process; b. Life process, Cognition and self-knowledge; c. Life process, Cognition and self-knowledge, Environmental values; d. Life process, Cognition and self-knowledge, Environmental values, Aesthetic values.

Table 4 shows that the most significant impact has the indicator of life orientation (Beta = 0.23 p<0.01), cognition and self-knowledge (Beta = 0.16, p<0.01), environmental values (Beta = 0.16, p<0.01) and aesthetic values (Beta = 0.14, p<0.01). The Collinearity indices for the model chosen are <5, which indicates the absence of multicollinearity between the variables included in the model.

Table 6

Factors influencing the spiritual self-realization of psychology students'

Determinants of influence included	R2	Beta	p	Collinearity index
Life orientation	0,20	0,23	0,000**	1,077
Cognition and self-knowledge		0,16	0,000*	1,160
Environmental values		0,16	0,000*	1,156
Aesthetic values		0,14	0,000*	1,238

Note: **p<0,01

*p<0,05

As a consequence of such calculations, we can formulate the following dependence equation:

1) Spiritual self-realization (prediction) = -0.957 + 0.100 (life orientation) + 0.271 (cognition and self-knowledge) + 0.327 (environmental values) + 0.258 (aesthetic values). Therefore, we substantiate the prediction that by developing such personal characteristics of future psychologists as: Life orientation, Cognition and self-knowledge, Environmental and Aesthetic values, one can contribute to the self-realization of psychology students.

A qualitative analysis of the results of the empirical study showed that the vast majority of the respondents have a low and medium level of severity of indicators of their spiritual potential and spiritual self-realization. A small percentage (20%) of the influence of psychological factors on the manifestations of students' spirituality, obtained in the study, indicates that there are other variables that influence the level of their spirituality. It should be a prospect for future research of the modern psychology students' spiritual potential and of the conditions of their spiritual self-realization, chosen for our study.

Discussion

The problem of the spiritual self-realization of a person, which takes place throughout the whole life and is especially intense in young years, has an interdisciplinary status and remains relevant for many modern studies. Particularly noteworthy are works aimed at the empirical study of psychological and pedagogical conditions that enable the spiritual growth of students in the modern Ukrainian education system (Pomytkin E., Pomytkina L., 2021:137), actualization of the psychological mechanisms of childrens' and youth's spiritual awakening in the context of educational and professional socialization.

The study indicates the prospects of a scientific and psychological study of the phenomenon of spirituality in respect of the aspect of developing and scientifically based verification of psychological foundations of studying the formation of spirituality of different educational space actors, determining and comparing quantitative indicators obtained in the psychological diagnostics processes (Pomytkin E., 2019) . Thus, the study of spirituality can be carried out at different stages of human ontogenesis and in different conditions of their educational and professional socialization.

The psychodiagnostic tools developed in the works of Eduard Pomytkin that were used in this study, and the results obtained on their basis, expand the understanding of personal factors that contribute to the person's spiritual growth in the conditions of their primary socialization, namely, to their spiritual development and self-realization in conditions of educational and professional socialization. The statistical results presented in the article indicate significant individual and psychological predictors that influence the development of psychology students' spirituality and self-realization and open up a real prospect for organizing psychological and pedagogical interventions related to the development of spiritual potential and its realization by the students.

Conclusion

Based on a regression analysis of the results of an empirical study, the article proves that there are statistically significant individual and psychological factors that have a noticeable impact on the manifestations of the spiritual potential of future psychologists and their capacity for spiritual self-realization while studying at higher educational institutions. The article substantiates the need to focus on the formation and development of the humanistic type of students' professional orientation, to create conditions for reducing the influence of egocentric attitudes during their familiarization with professional activity, to pay attention to the development of the young people's emotional intelligence, meaningfulness of life and positive self-acceptance, when organizing the processes of educational and professional socialization of students in the educational setting.

The statistical forecast worked out in the study indicates that by developing such future psychologists' personal characteristics as life orientation, cognition and self-knowledge, environmental and aesthetic values, it is possible to facilitate the psychology students' self-realization.

At the same time, the majority of respondents have medium high, medium low and low levels of development of spiritual potential and self-realization, which indicates the expediency of further work on their development. At the same time, it should be

taken into account that the revealed low influence of individual psychological factors on the indicator of students' spiritual self-realization proves that there are other significant variables that have a great impact on the deployment and course of students' self-realization, which should become a prospect for further research by the authors.

Conflict of interest. We state that there is no conflict of scientific interests.

References

- Berdiaev N.A. (2003). *Dukh y realnost. [Spirit and reality]*. M.: AST; Kharkov: Folyo, 2003. - 680 s. [in Ukrainian].
- Bilodid V.M. (2016). *Osvitnia sotsializatsiia yak chynnyk formuvannia uzghodzhenoï zhyttievoi perspektyvy studentiv [Educational socialization as a factor in the formation of a coordinated life perspective of students] [Tekst]: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoï stupenia kand.psykhol.nauk. Spets.19.00.07-pedahohichna ta vikova psykholohiia / V. M. Bilodid; Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Kyivskiy Natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. - Kyiv: KNU im. T. Shevchenka, 2016. - 21 s. [in Ukrainian].*
- Buravleva N.A. (2011). *Ponyatie «duhovnost» v sovremennoy psihologii. [The concept of «spirituality» in modern psychology]*. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. №12. Nauchnaya biblioteka KiberLeninka. Elektronnyy resurs. Rezhim dostupu: <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-duhovnost-v-sovremennoy-psihologii> [in Russian].
- Danilova T.N. (2004). *Oprosnik diagnostiki tipa napravlenosti lichnosti prakticheskogo psihologa [The questionnaire of diagnostics of practical psychologist's personality orientation type]*. Praktichna psihologija ta social'na robota [Applied psychology and social work], 8, 41-44 [In Russian].
- Emmons R. (2004). *Psihologiya vyisshih ustromleniy: motivatsiya i duhovnost lichnosti [Psychology of higher aspirations: motivation and spirituality of the person]*. M. Smyisl. 416 s. [in Russian].
- Fetyskyn N.P., Kozlov V.V., Manuilov H.M. (2002). *Sotsyalno-psykholohycheskaia dyahnostyka razvytyia lychnosty y mal'kikh hrupp [Socio-psychological diagnosis of personal development and small groups]*. - M., Yzd-vo Ynstytuta Psykhoterapy. 2002. - 490 s. [In Russian].
- Yonas Kevishas, Olena M. Otych (2019). *Horyzont dukhovnosti vykhovannia: kolektyvna monohrafiia. [The Horizon of Spirituality of Education: collective monograph]*. Uklaly y pidhotuvaly Yonas Kevishas ta Olena M. Otych. Vilnius: Zuvedra, 2019. - 584 s. [in Ukrainian].
- Karskanova S.V. (2011). *Opytuvalnyk «Shkaly psykholohichnoho blahopoluchchia» K.Riff: protses ta rezultaty adaptatsii [K. Riff's Psychological Well-Being Scale Questionnaire: Adaptation Process and Results] / S.V. Karskanova // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. – 2011. - №1. – S.1-10. [in Ukrainian].*
- Laptieva H. (2021). *Dukhovna skladova psykhičnoho zdorovia studentiv vyshchoho navchalnoho zakladu. [Spiritual component of mental health of higher education student]*. Problemy osobystosti v suchasniï nautsi: rezultaty ta perspektyvy doslidzhennia, 22-23 kvitnia 2021 r.: Materialy XXIII Mizhnarodnoi konferentsii

- molodykh naukovtsiv / Za red. I. V. Danyliuka, S. Yu. Pashchenko. – Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K, 2021. – 318 s. [in Ukrainian].
- Leont'ev D.A. (2000). Test cmyslozhyznennykh oryentatsyj (SZhO) [Test of life meaning orientations]. Moscow: Smysl. 18 s. [In Russian].
- Maryasova N.V. (2009). Duhovnost lichnosti kak osnovopolagayuschiy faktor sotsialnoy aktivnosti. [Personality spirituality as a fundamental factor in social activity]. Aktualnyie voprosyi sovremennoy nauki. 68-74. <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovnost-lichnosti-kak-osnovopolagayuschiy-faktor-sotsialnoy-aktivnosti/viewer> [in Russian].
- Noble K. Spiritual intelligence. A new frame of mind. // Advanced Development Journal. 2000, №9. Publisher Floraglates Foundation, Incorporated 1270 Tom Coker Road P.1-28.
- Ozhiganova G.V. (2019). Adaptatsiya oprosnika «Duhovnaya lichnost» na russkoyazyichnoy vyiborke [Adaptation of the questionnaire «Spiritual personality» in the Russian-speaking sample]. Eksperimentalnaya psihologiya. T. 12. №. 4. 160-176. doi:10.17759/exppsy.2019120413. [in Russian].
- Pomytkin E.O. (2013). Psykholohichna diahnozyka dukhovnoho potentsialu osobystosti: posibnyk. [Psychological diagnosis of the spiritual potential of the individual: a guide]. Kirovohrad: Imeks-LTD. 144 s. [in Ukrainian].
- Pomytkin, E., Pomytkina, L. (2021). Dukhovne probudzhennia yak vershynna potreba osobystosti. [Spiritual awakening as the ultimate need of the individual]. Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka: Tom 101, №2 (ch.1) (2021). – 298 s. Режим доступу: <http://domtpsnu.snu.edu.ua/index.php/Domtp/article/view/298/278>
- Romenets V.A., Manokha I.P. (2017). Istoriia psykholohii KhKh stolittia: navch. posibnyk. [History of psychology of the twentieth century: textbook. manual]. V.A. Romenets, I.P. Manokha; vst.st. V.O. Tatenka, T.M. Tytarenko. - Vyd. 3-tie. - K., Lybid. - 1056 s. [in Ukrainian].
- Rubinstein S.L. (2017). Bytie i soznanie [Being and consciousness]. «Piter» — (Mastera psihologii). 590 s. [in Russian].
- Shadrikov V.D. (2020). Duhovnyie sposobnosti [Spiritual ability]. – Izd. 2-e, pererab. i dop. – M.: Izdvo «Institut psihologii RAN». – 182 s. [in Russian].
- Sisk D.A. Spiritual intelligence: Developing higher consciousness revisited. Gifted Education International. 2016; 32(3):194-208. doi:[10.1177/0261429415602567](https://doi.org/10.1177/0261429415602567)
- Vashchenko I.V., Vlasova O.I., Danyliuk I.V. et al. (2016). Dosvid mizhdystsyplynarnoho doslidzhennia rozvytku tsilisnoi osobystosti v konteksti sotsialnykh zmin [Experience of interdiscipline-national study of the development of a coherent personality in the context of social change]. Psykholohiia i osobystist [Psychology and personality], №2 (10) part 1, 116-127. [in Ukrainian] Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2016_2%281%29_13 [in Ukrainian].
- Vaughan F. (2002). What is Spiritual Intelligence? // Journal of Humanistic Psychology, Vol. 42 No 2, Spring 2002, Published by: SAGE. On behalf of: Association for Humanistic Psychology. P. 16-33.

- Vlasova O. & Lunov V. (Ed.) (2019). Psychology of social being by Gustav Shpet (to the 140th anniversary of the birth and 185th anniversary of the founding of the Taras Shevchenko National University of Kyiv). Hamilton: Accent Graphics Communications & Publishing. [in Ukrainian].
- Zenkivskiy V.V. (2019). Problema psihicheskoy prichinnosti. [The problem of mental causation]. Izdatel: Book on Demand Ltd. 19 aprelya 2019 g. 450 s. [in Russian].
- Zohar D. & Marshall I. (2000). SQ: Spiritual intelligence, the ultimate intelligence. New York: Bloomsbury Publishing.

THEORETICAL EXCURSION TO RESEARCHES OF THE PROBLEM OF SUBJECTIVE WELL-BEING OF PERSONS WITH HEARING IMPAIRMENTS

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0005>

Diana Mykoliuk

ORCID ID: 0000-0002-9917-9607

Kateryna Miliutina

ORCID ID: 0000-0003-0013-2989

Abstract

The article considers the theoretical foundations of the study of the problem of the subjective well-being of persons with hearing impairments, provides conceptual and operational models of the dissertation research, which are based on the scientific developments of well-being as a theoretical problem by E. Diner, K. Riff, R. Ryan and E. Desi, M. Seligman, O. Vlasova, L. Serdiuk, I. Danyliuk, T. Danylchenko and others and a study of individual factors of the well-being in persons with hearing impairments by Mousley V.L and Chaudoir S, M. Chapman, and J. Dammeyer et al.

A number of social and psychological factors of the subjective well-being of persons with hearing deprivation are distinguished, such as: handicap, self-esteem, anxiety, frustration, rigidity, "I-Concept", level of social support; demographic factors that simultaneously affect the subjective well-being of a person with hearing impairment, in particular the level and time of hearing loss, article, age, type of language used by persons with hearing impairment, as well as medical hearing aids, socialization conditions (type of educational institution, family socialization, broadcasting environment).

A number of methods that will be used in the empirical study have been translated from English: 1. Rosenberg Self-Esteem Scale (Rosenberg, 1965). 2. Satisfaction with Life Scale by E. Diener (Diener, Emmons, Larsen, Griffin, 1985). 3. Multidimensional Scale of Perceived Social Support (MSPSS) by G. Zimet ((Zimet et al., 1988). 4. Hearing Handicap Inventory for adults (HHIA) (Newman, Weinstein, Jacobson, et al., 1991). 5. Ryff's Psychological Well-Being Scales (PWB) (Ryff, 1989). 6. Projective Test of M. H. Kuhn, T.S. McPartland "Who am I"(Kuhn M. H., McPartland T. S., 1954). 6. The Deaf Identity Development Scale by N.S.Glickman and J. C. Carey (DIDS) (Glickman, Carey, 1993) . "Self-Assessment of Mental States according to G. Eysenck"(Raigorodskiy, 2001). An author's questionnaire was created for respondents with the hearing impairments (it includes information about age, gender, education/work, information about parents, relationships, degree of hearing loss, use of hearing aids/cochlear implants, etc.).

It is justified to conduct a pilot study in order to check the reliability of the measured scales of the selected methods. The study of the well-being of a person with the hearing impairment is planned to be carried out through the cultural identity of such persons. The RStudio programming language will be used to calculate the obtained data.

Key words: Subjective well-being, psychological well-being, social and psychological factors of the subjective well-being, cultural identity.

Анотація

У статті розглядаються теоретичні засади дослідження проблеми суб'єктивного благополуччя осіб з порушеннями слуху, надаються концептуальна та операціональна моделі дисертаційного дослідження, в основу яких покладено наукові розробки благополуччя як теоретичної проблеми Е. Дінера, К. Ріфф, Р.Раяна і Е. Десі, М.Селігмана, О. Власової, Л.Сердюк, І.Данилюка, Т.Данильченко та ін. та дослідження окремих чинників благополуччя в осіб з порушеннями слуху, здійснені Mousley V.L і Chaudoir S, M. Chapman, і J. Dammeyer та ін.

Виокремлюється ряд соціальних та психологічних чинників суб'єктивного благополуччя осіб зі слуховою депривацією, такі як: гандикап, самооцінка, тривожність, фрустрація, ригідність, «Я-концепція», рівень соціальної підтримки; демографічні чинники, які безпосередньо впливають на суб'єктивне благополуччя осіб з порушеннями слуху, зокрема рівень й час втрати слуху, стать, вік, тип мови, які користуються особи з порушеннями слуху, а також своєчасне медичне слухопротезування, умови соціалізації (тип навчального закладу, сімейна соціалізація, мовленнєве середовище).

Здійснено переклад з англійської мови ряд методик, які будуть застосовуватися в емпіричному дослідженні: 1. Шкала визначення самооцінки М.Розенберга (Розенберг, 1965). 2. Шкала задоволеності життям Е.Дінера (Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S., 1985). 3. Шкала соціальної підтримки Г. Зімета та ін. (Zimet et al., 1988). 4. Опитувальник гандикапу у дорослих з порушеннями слуху (оригінальна назва –Hearing Handicap Inventory for adults (ННІА) (Newman, Weinstein, Jacobson, et al., 1991). 5. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф (Ryff, 1989). 6. Проективний Тест М. Куна, Т.Макпартленда «Хто Я» (Kuhn M. H., McPartland T. S.,1954).7. Шкала розвитку глухої ідентичності Н. Глікмана та ін. (Glickman, Carey, 1993). Тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка (Райгородський, 2001). Створено авторську анкету для респондентів з порушеннями слуху (містить інформацію про вік, стать, навчання/працевлаштування, відомості про батьків, стосунки, ступінь втрати слуху, застосування слухових апаратів/ кохлеарних імплантів тощо).

Обґрунтовується проведення пілотажного дослідження з метою перевірки надійності вимірюваних шкал обраних методик. Дослідження благополуччя осіб з порушеннями слуху планується провести через визначення культурної ідентичності таких осіб. Для обчислення отриманих даних буде застосовано мову програмування RStudio.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, психологічне благополуччя, соціальні та психологічні чинники суб'єктивного благополуччя, культурна ідентичність.

Вступ

Україна - демократична соціальна держава. Це закріплено у статті 1 Конституції України (Конституція України, ст.1). Це означає, що наша держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує створення гідних умов життя людей, здійснює соціальний захист осіб з інвалідністю, забезпечує створення для них прав і можливостей нарівні з іншими громадянами (Закон

України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»; преамбула Закону). Отже, дослідження питань благополуччя, визначення чинників та засобів для його досягнення завжди будуть актуальними.

У демократичному суспільстві існуватиме також запит на створення сучасних просвітницьких програм для різних верств населення та програм психологічного супроводу осіб з інвалідністю, у тому числі й осіб зі слуховою депривацією.

Для формування в майбутньому психологічного супроводу осіб з порушеннями слуху, необхідно дослідити та емпірично підтвердити, які саме соціальні та психологічні чинники впливають на суб'єктивне благополуччя таких осіб, а які є несуттєвими.

Мета

Метою статті є теоретичне обґрунтування соціальних та психологічних, чинників суб'єктивного благополуччя в осіб з порушеннями слуху; створення концептуальної та операціональної моделей дисертаційного дослідження.

Основні методи дослідження

В історичному розвитку науки, на думку В.Стьопіна, можна виділити три типи наукової раціональності: класична, некласична й постнекласична (Стьопін, 2017). Сучасний постнекласичний тип наукової раціональності, в якому ми проводимо свої дослідження, відкриває широкі перспективи у використанні в психології нових сучасних методів дослідження, насамперед, статистичних, і разом з тим, дозволяє використовувати методи дослідження, напрацьовані ще в період класичної і некласичної типів наукової раціональності. Продовжуючи традиції Київської філософської психологічної школи ХІХ- початку ХХ століття, ми вважаємо за потрібне подальше вивчення провідних ідей і принципів пізнання людини, започаткованими славетними представниками Київського університету імені Святого Володимира. І, перш за все, Густава Шпета, філософа, культуролога, літературознавця, методолога соціогуманітарних наук. Густав Шпет вважав, що органічному становленню особистості найбільш сприяє культура, носіями якої виступають, насамперед, мова і мистецтво. При цьому мова розглядається як один із найважливіших методів наукового дослідження особистості, її емоцій, соціального оточення і культури (Власова, 2019). На думку Г.Шпета: «Мова виражає як соціальні, так й одиничні дії розуму, але первинне і пряме призначення мови – виражати перші. І це до такої міри, що соціальні операції не можуть існувати, не будучи виражені в словах і знаках, з одного боку, і не будучи пізнані з іншого боку» (Цит. за Власова, 2019: 10).

Вивчення благополуччя осіб з порушеннями слуху через мову, якою вони спілкуються в повсякденному житті (українську жестову мову, українську усну та письмову, чи використовують і тут й іншу) та належність до певної культурної ідентичності (культури Глухих, культури чуючих, бікультурної належності, маргінальної (невіднесення себе до жодної з культур) є раціональним і слухним.

Тим більше, ряд сучасних досліджень, проведених в різних країнах світу, показав, що існує певний зв'язок між благополуччям і культурною ідентичністю осіб з порушеннями слуху.

Отже, основними методами дослідження благополуччя осіб з порушеннями слуху є використання методів класичної, неklasичної і постнекласичної раціональностей у їх сучасному переосмисленні.

Теоретичні основи дослідження

Психологічний зміст суб'єктивного благополуччя особистості є багатоаспектним і часто досліджуваним феноменом у сучасній психологічній науці. Незважаючи на те, що дослідження проходять вже не одне десятиліття, але єдиного загальноприйнятого визначення так і не розроблено, як не існує й повного переліку чинників, що впливають на благополуччя особистості. У сучасній психологічній науці благополуччя продовжує досліджуватися як теоретична проблема, а також йде накопичення емпіричного матеріалу, де кожен дослідник формулює своє визначення феномену і дає перелік складових і чинників, перевірених емпіричним шляхом.

У даній статті ми не ставимо за мету проаналізувати всі існуючі дослідження з питань суб'єктивного благополуччя, а тільки проаналізувати ті, що стали основним підґрунтям для створення власних концептуальної та операціональної моделей дослідження.

Вплив культурної ідентичності на психологічне благополуччя в осіб з порушеннями слуху дослідили М. Charman, J. Dammeyer. (Charman, Dammeyer, 2017). Зв'язок між стигмою й психологічним благополуччям у дорослих з глухотою досліджували V. Mousley, S. Chaudoir (Mousley V.L, Chaudoir S, 2018). Проте майже відсутні наукові розробки вичерпного переліку соціально-психологічних чинників, які суттєво впливають на суб'єктивне благополуччя осіб з порушеннями слуху. (Charman, Dammeyer, 2017; Mousley V.L, Chaudoir S, 2018).

Суттєвим для визначення чинників суб'єктивного благополуччя осіб з порушеннями слуху є поділ існуючих концепцій благополуччя на гедоністичні та евдемоністичні, за К.Ріфф (Цит. за Раян, Десі, 2000).

Найбільш відомою і цитованою в науковій літературі є гедоністична модель суб'єктивного благополуччя Е.Дінера. До його моделі входять три компоненти: задоволеність життям, відсутність негативного афекту, наявність позитивних емоцій (Дінер, 1985; Дінер, 2009).

Протягом життя вчений удосконалював «суб'єктивне благополуччя» як концепт і шукав шляхи його вимірювання. Важливими для нашого дослідження є його висновки про те, що благополуччя - це відносно стабільна конструкція; екстраверсія сприяє позитивному сприйманню подій, нейротизм – навпаки – негативному, зміни в житті не впливають на довгострокову задоволеність життям, оскільки люди мають стійкі особистісні риси (Magnus K., 1991). В останніх публікаціях Е. Дінер виділив ще четвертий компонент: задоволеність життям у конкретних сферах життя: задоволеність працею, шлюбом, дозвіллям, своїм здоров'ям (Schimmack U., 2008).

Найбільш відомою евдемоністичною моделлю благополуччя є модель психологічного благополуччя К.Ріфф. До неї входять 6 елементів: прийняття себе; контроль над обставинами; позитивні стосунки з іншими; наявність мети в житті; особистісне зростання; самодетермінація (Ріфф, 1989; К.Ріфф, М. Keyes, 1995).

Розроблені вказаними авторами методики, таких як шкала задоволеності життям Е.Дінера, опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф увійшли до операціональної моделі нашого дослідження.

Е. Дінер та К.Ріфф дотримувалися думки про те, що демографічні чинники, такі як охорона здоров'я, прибуток, рівень освіти, сімейний стан дають незначне відхилення при вимірюванні благополуччя (Дінер, 2003: 91).

При дослідженні осіб з порушеннями слуху ми припускаємо, що деякі демографічні чинники можуть суттєво впливати на рівень суб'єктивного благополуччя, а саме: рівень доступу до якісної медицини та сучасного слухопротезування, рівень освіти та, особливо, тип навчального закладу, де вона була отримана.

Важливими при дослідженні осіб зі слуховою депривацією є висновки Р.Раяна і Е. Десі, висловлені ними в теорії самодетермінації. Саме соціальний контекст є важливим для такої категорії осіб. Якщо середовище сприяє задоволенню потреб, то це підвищує рівень їх благополуччя і життєвих сил людини, в іншому випадку – рівень благополуччя знижується (Раян, Десі, 2001).

М. Селігман вважав, що рівень суб'єктивного благополуччя залежить від позитивних емоцій, емоційної стійкості, ентузіазмом, любов'ю до себе, переживання позитивних думок і позитивного ставлення до навколишнього світу, власного минулого, сьогодення та майбутнього (Селігман, 2006; Ларсен, Дінер, Еммонс, 1985.). Ми висуваємо припущення, що саме цих компонентів суб'єктивного благополуччя не вистачає більшості осіб із слуховою депривацією. С. Любомирські вважає, що щаслива людина більш соціальна, має сильну імунну систему, кращі навички вирішення конфліктних ситуацій (Любомирські, 2005). Проведене нами пілотажне дослідження щодо визначення копінг-стратегій, які застосовують особи з порушеннями слуху; дослідження показало застосування більшістю досліджених дезадаптивних копінг-стратегій, таких, як втеча-уникання у вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів.

Висновки, зроблені Т.В. Данильченко про значний вплив соціального середовища на зміст та особливості інтерпретації соціальної інформації, є, на нашу думку, актуальними при дослідженні вибірки, що буде складатися з осіб з порушеннями слуху, оскільки стандарти порівняння до певної міри відображають і культурні цінності та норми суспільства, в якому людина живе, або тих соціальних груп, до яких вона себе відносить (Данильченко, 2016).

Для нашого подальшого дослідження важливим є висновок, зроблений Л.З.Сердюк, яка, погоджуючись з Р.М. Райан і Е. Десі, наголошує на тому, що хвороба «часто викликає функціональні обмеження, які зменшують можливості для задоволеності життям. Тому суб'єктивна життєздатність співвідноситься не тільки з такими показниками психологічного благополуччя як автономія і позитивні взаємини із оточенням, але й з фізичними симптомами» (Сердюк, 2021: 8).

Сучасні дослідники суб'єктивного благополуччя особистості дають ґрунтовні й об'ємні за обсягом визначення цього феномену. Так, Л.З. Сердюк, розширила структуру благополуччя значеннями майбутньої перспективи «та

особистісних прагнень, системи ставлень людини до себе та інших, самоефективності, мотивації самореалізації, що робить їх компонентом структури психологічного благополуччя» (Сердюк, 2021: 12; Serdiuk, 2011; Сердюк, 2017).

На думку Л.З. Сердюк, психологічне благополуччя можна визначити як інтегральний показник ступеня спрямованості особистості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, а також рівня реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям. Як інтегральне особистісне утворення, психологічне благополуччя функціонує в динаміці і тому є мотиваційним параметром особистості, рівень вираженості якого залежить від реалістичності, структурованості, цілісності (узгодженості минулого, теперішнього і майбутнього), системи ставлень людини та життєвої перспективи, що передбачає цілі, плани, цінності і прагнення (Сердюк, 2021: 12).

І.В. Данилюк визначив психологічне благополуччя як (Данилюк, 2021: 155) «динамічну сукупність психічних властивостей особистості, які забезпечують злагодженість між вимогами людини й суспільства, що є одним із першорядних умов вдалої самореалізації; передбачає зацікавленість у існуванні, самостійність міркувань та ініціативу, уподобання в певній галузі діяльності, активність і незалежність; відповідальність і спроможність до ризику, віру в себе і повагу до іншого, розбірливість у засобах досягнення мети, здатність до сильних почуттів і переживань, усвідомлення власної індивідуальності. Саме погодженість мотивів, цілей, цінностей людини із вимогами навколишнього середовища й внутрішніми можливостями особистості в психології трактується як умова і прояви психологічного благополуччя. Позитивне психологічне функціонування є тільки основою або базою психологічного благополуччя. На думку автора, усвідомлення й розуміння суті психологічного благополуччя є позитивним чинником, який змушує величезні маси людей більше уваги приділяти своєму власному психологічному стану, що, зокрема, запускає позитивні зрушення у способі життя (поведінці) і своєчасне звертання по допомогу й підтримку при виникненні проблем психічного здоров'я» (Данилюк, 2021: 155).

Вказані визначення є дуже цінними, для сучасних дослідників конструкту благополуччя, оскільки складові, що входять до визначень, як правило, емпірично вивірені.

Сучасна психологічна наука виокремлює такі соціально-психологічні чинники психологічного благополуччя: «... безпека і комфортність домашнього середовища; атмосфера любові, що характеризується сімейними радіощами, близькістю і гармонією; відкритість і довірливість міжособистісних взаємин; батьківський контроль і включеність в життя дітей; відчуття значущості в сім'ї; сімейна підтримка відносин з людьми і видів діяльності дітей за межами сім'ї» (Joronen, & Astedt- Kurki, 2005; Сердюк, 2021: 11).

Суб'єктивне благополуччя німецькі дослідники (Luhmann M., Krasko J., Terwiel S., 2018) розглядають як багатоаспектний конструкт, що містить як емоційні, так й когнітивні складові благополуччя, а також необхідність дослідження суб'єктивного благополуччя у короткостроковій та довгостроковій

перспективі. Суб'єктивне благополуччя має динамічні і стабільні характеристики особистості.

Для дослідження осіб з порушеннями слуху, необхідно розглянути, крім благополуччя, ще декілька психологічних конструктів, зокрема типи культурної ідентичності Н. Глікмана. Ним виділено такі типи культурної ідентичності осіб з порушеннями слуху, як: глуха ідентичність, чуюча ідентичність, бікультурна ідентичність та маргінальна. До глухої ідентичності належать особи з порушеннями слуху, які ототожнюють себе зі спільнотою Глухих; до чуючої відносяться особи із втратою слуху, які володіють усною та письмовою мовами; до бікультурної ідентичності відносимо тих осіб з порушеннями слуху, які володіють жестовою і усною мовами і вільно почуваються як в глухій, так і чуючій спільнотах. Маргінальна – особи з порушеннями слуху, які не відносять себе до жодної із згаданих ідентичностей (Глікман, 1993).

При дослідженні осіб з порушеннями слуху важливим є гандикап. Гандикап – «психологічний комплекс, індивідуальне, внутрішнє прийняття себе людиною з особливими потребами, деформований образ “Я” під впливом функціональних обмежень особистості» (Ставицький, 2011: 33).

На думку О.О. Ставицького гандикап розглядається «як стан, при якому поєднання фізичних, психологічних чи соціальних якостей та процесів ускладнює пристосування людини, не дозволяє їй досягнути оптимального рівня розвитку і функціонування» (Ставицький, 2012: 781). Хоча комплекс гандикапу зустрічається не у всіх осіб з інвалідністю, у тому числі й по слуху. Він є тільки тоді, коли особа з інвалідністю «сприймає себе як людину неповноцінну, нездатну адаптуватися до умов, викликаних інвалідизацією, має низьку самооцінку та схильний до самоізоляції» (Ставицький, 2012: 782).

Що стосується досліджень благополуччя в осіб з порушеннями слуху, то їх у світі не так багато, вони проводяться на невеликих вибірках і досліджуються, як правило, вплив одного- трьох чинників благополуччя таких осіб.

Так, Karen Muñoz , Kelsey Vaughman, Alex Meibos , Clarissa W. Ong, Michael P. Twohig провели онлайн-опитування за допомогою методу поперечного зрізу серед респондентів з глухотою й приглухуватістю. Загальний обсяг вибірки – 200 й 69 пройдених опитувань були включені в аналіз даних. Автори досліджували психологічне благополуччя респондентів з порушеннями слуху. (Muñoz , Vaughman, Meibos , Ong, Twohig, 2021).

Результати опитування показали, що більшість (~70–80%) відповідей респондентів були нижчими за клінічні межі психологічного дистресу, самоефективності, якості життя, загального благополуччя, функціонування та задоволеності стосунками, а решта – між легкими до серйозних клінічних меж. (Muñoz , Vaughman, Meibos , Ong, Twohig, 2021).

Таким чином, майже всі респонденти з глухотою й приглухуватістю мали позитивні показники психосоціального благополуччя. Науковці зазначають, що своєчасний скринінг пацієнтів з порушеннями слуху, що також вивчає психологічну гнучкість таких осіб, можна включити до стандартних практик лікування слуху, щоб допомогти клініцистам визначити осіб із значною втратою

слуху, яким може бути корисна додаткова підтримка (Muñoz, Vaughman, Meibos, Ong, Twohig, 2021).

Хорватські вчені (Nemčić, Bradarić-Jončić, 2016) вивчали психологічні зв'язки між типом культурної ідентифікації респондентів із глухотою й приглухуватістю із самооцінкою, задоволеністю життям і психічним здоров'ям таких осіб. Загальний обсяг вибірки склав 443 досліджувані із глухотою й приглухуватістю, віком від 18 до 87 років. Автори застосували у науковому дослідженні такий психодіагностичний інструментарій: шкала на визначення глухої акультурації Maxwell-Mc Saw D. та ін., 2011; шкала самооцінки Розенберга; шкала задоволеності життям Е.Дінера; окремо вибрані 4 субшкали з короткого опитувальника здоров'я для вимірювання психологічного благополуччя респондентів з порушеннями слуху (Nemčić, Bradarić-Jončić, 2016).

Результати психологічного дослідження серед таких респондентів показали, що культурна ідентифікація респондентів з порушеннями слуху з культурою глухих має значущий позитивний показник на їх самооцінку, задоволеність життя й психологічного здоров'я. Респонденти, які мають культурну ідентифікацію з культурою тих, хто чує, а також ті, хто мають обидва культурні ідентичності (одночасно й культурна ідентичність з культурою тих, хто чує, і культура глухих, або бікультуралі) мають знижену самооцінку. Найвищі показники задоволеності життям – в респондентів з бікультурною ідентичністю. Досліджувані з порушеннями слуху, що мають маргінальну ідентифікацію (невіднесення до жодних культур) мають найменші показники задоволеності життям, знижену самооцінку та низький рівень психологічного здоров'я у таких осіб (Nemčić, Bradarić-Jončić, 2016).

Цікавими є дослідження, здійснені вченими (Mulderigg, Rogers, 2019) університету Мак Евана, які також вивчали зв'язок типу культурної ідентифікації респондентів з порушеннями слуху та рівнем задоволеності життям таких респондентів.

Учасники дослідження проходили он-лайн методики, такі як: шкала розвитку глухої ідентичності Н. Глікмана; шкала на визначення глухої акультурації Maxwell-Mc Saw, шкала задоволеності життям Е. Дінера. Взяли участь в онлайн-опитуванні 20 респондентів із слуховою депривацією. Були отримані такі результати емпіричного дослідження: найвищий рівень задоволеності життям мають респонденти з бікультурною ідентифікацією, середній рівень задоволеності життям – в респондентів з маргінальною ідентичністю, а найгірші показники задоволеності життям показали респонденти з ідентифікацією культури тих, хто чує (Mulderigg, Rogers, 2019).

Отже, автори у своїй статті «Deaf Cultural Identification, Cochlear Implants, and Life Satisfaction» довели, що дійсно існує зв'язок між типом культурної ідентифікації та задоволеністю життям. Саме респонденти з бікультурною ідентифікацією мають достатньо високі показники задоволеності життям (Mulderigg, Rogers, 2019).

Mousley V.L, Chaudoir S. R вивчали зв'язки між стигмою і благополуччям і з'ясували основні причини існуючих відмінностей у глухих популяціях.

Учасниками дослідження були студенти і випускники Галаудетського університету (спеціалізований вищий навчальний заклад для студентів із значними порушеннями слуху), всього респондентів 171, віком 18-29 років, з них 107 – учасники жіночої статі. Дослідження було організовано в он-лайн форматі. Респонденти заповнили письмову згоду на проходження психологічного дослідження і пройшли опитування з питань культурної ідентичності до культури глухих і володіння жестовою мовою. Більшість учасників 65 % належать до культури глухих і володіють жестовою мовою; 9,3% мають діагноз глухоти; 18,1% респондентів мають приглухуватість (Mousley, Chaudoir, 2018). Учасники дослідження заповнили такі методик: шкала депресії (CESD; Radloff, 1977), науковці вивчали в респондентів ступінь проявів депресивних симптомів за останній тиждень; шкала оцінки тривоги (STAI-T; Spielberger, Gorsuch, Lushene, Vagg, & Jacobs, 1983); шкала якості життя (складена Всесвітньою організацією охорони здоров'я, Harper, 1991); тест на виявлення розладів, пов'язаних із споживанням алкоголю (AUDIT; Barbor, Higgins-Biddle, Saunders, & Monteiro, 2001); автори вимірювали очікувану й зовнішню стигми в респондентів зі слуховою депривацією за допомогою опитувальника (Quinn, Chaudoir, 2009). Внутрішню стигму науковці дослідили на основі 5 тверджень окремої субшкали із шкали стигми, розробленими такими авторами (Berger, Ferrans, Lashley, 2001; оригінальна назва - HIV Stigma Scale); скорочена шкала стійкості (Smith, Dalen, Wiggins, Tooley, Christopher, Bernard, 2008; оригінальна назва - Brief Resilience Scale (BRS)); шкала пошуку переваг (розроблені Carver, Antoni, 2004). Респонденти заповнювали окремо виділену субшкалу акультурації (автори обрали лише шкалу глухої акультурації). (Mousley, Chaudoir, 2018).

Результати статистичного аналізу відповідей респондентів показали, що 68,8 % опитаних мають як рівні, так і вищі показники депресивних симптомів. Учасники також продемонстрували середні показники рівнів тривоги, якості життя, очікуваної й зовнішньої стигми, а також середній рівень стійкості. Зате мають низькі прояви інтерналізованої, або внутрішньої стигми. Опитувані мають високий рівень пошуку переваг у складних ситуаціях (Mousley, Chaudoir, 2018).

Науковці підводять підсумки, що зовнішня стигма має прямий негативний вплив на благополуччя серед осіб з порушеннями слуху. Менший вплив здійснює на благополуччя таких осіб очікувана та внутрішня стигми. Вживання алкоголю респондентами автори не знайшли значущого статистичного зв'язку з іншими змінними. Незначні статистичні зв'язки, що психологічна стійкість, або пошук переваг у складних ситуаціях, частково перешкоджає впливу зовнішньої стигми на благополуччя таких осіб (Mousley, Chaudoir, 2018).

Датські вчені (Charman, Dammeyer, 2017) досліджували психологічні питання впливу глухої ідентичності на психологічне благополуччя осіб з порушеннями слуху. Загальний обсяг вибірки – 839 респондентів з порушеннями слуху, віком від 18-64 років. Було проведено онлайн-опитування, із використанням психодіагностичних методик: для вимірювання культурної ідентичності респондентів з порушеннями слуху, автори сконструювали одне питання, з наступним формулюванням: «Як Ви вважаєте, ви більш ближчі до

глухих людей, чи до чуючих?». Варіантами відповідей були: «до глухих людей», «до чуючих», «обидва», «до жодних з них»; індекс благополуччя, складений Всесвітньою організацією охорони здоров'я (скорочена оригінальна назва - WHO-5; Topp, Østergaard, Søndergaard, & Bech, 2015) і містить всього 5 тверджень, за допомогою чого досліджували суб'єктивне психологічне благополуччя в учасників дослідження; автори створили анкету, з наступними важливими показниками, як: вік, стать, додаткові порушення здоров'я, рівень володіння жестовою мовою, втрата слуху у батьків (тільки один з них, чи обоє мають порушення слуху); тип закладу освіти; наявність дискримінації; ступінь втрати слуху; рівень освіти; наявність кохлеарного слухопротезування (Charman, Dammeyer, 2017).

Після обробки й аналізу даних, науковці отримали такі результати дослідження, що низький рівень психологічного благополуччя мають респонденти, котрі є маргінальними (не відносять себе до жодних з культур). Найвищі показники психологічного благополуччя мають респонденти з бікультурною ідентичністю (66, 9 - середнє арифметичне) (Charman, Dammeyer, 2017). Ті респонденти, які мають результат глухої ідентичності, або бікультурної ідентичності, відвідували спеціалізований заклад освіти для осіб з порушеннями слуху. Досліджувані з глухою ідентичністю мають гарно розвинуті жестомовні навички і мають значну втрату слуху, у порівнянні з респондентами інших ідентичностей (маргінальна ідентичність, ідентичність з тими, хто чуєть, бікультурна). Що стосується кохлеарного імплантування, то таке протезування найменш притаманне в респондентів з глухою ідентичністю порівняно з іншими групами досліджуваних (Charman, Dammeyer, 2017).

Респонденти з маргінальною ідентичністю мають здебільшого додаткові порушення здоров'я, у порівнянні з респондентами глухої ідентичності. Найкращий рівень освіти продемонстрували респонденти, які ототожнюють себе з тими, хто чуєть (Charman, Dammeyer, 2017). Згідно з результатами дослідження, опитувані з маргінальною й глухою ідентичностями, частіше за інших ідентичностей, стверджували, що підлягали впливу дискримінації через їх втрату слуху, а найменший рівень дискримінації по слуху – у досліджуваних, які ототожнюють себе з тими, хто чуєть (Charman, Dammeyer, 2017).

Модель регресії, складена авторами, показала, що культурна ідентичність суттєво впливає на дисперсію психологічного благополуччя в осіб з порушеннями слуху, також тип ідентичності значно впливає на рівень освіти, на наявність додаткових порушень здоров'я і відчуття дискримінації через слух. Останні змінні також впливають на психологічне благополуччя (Charman, Dammeyer, 2017).

Таким чином, теоретичний огляд зарубіжної наукової психологічної літератури показав, що існують різні види чинників, які прямо чи опосередковано впливають на психологічне благополуччя осіб з порушеннями слуху. З іншого боку, в літературі відстежується загальна тенденція досліджувати психологічне благополуччя цих осіб крізь призму культурної ідентичності осіб із порушеннями слуху, від якої залежить подальша успішна соціалізація і розвиток психологічної

стійкості таких осіб з втратою слуху. У науковій літературі зафіксовано вивчення дискримінації і видів стигми як значущих соціальних чинників психологічного благополуччя таких осіб. Оскільки відчуття дискримінації через слух і наявність стигми сприяють негативному розвитку «Я-концепції» таких осіб, в гіршому випадку створюють небажаний комплекс гандикапу, що у свою чергу суттєво порушують адаптацію до сприймання особливостей свого здоров'я й психологічне здоров'я осіб з порушеннями слуху.

Враховуючи викладене та аналіз наукової думки про зміст, структуру та чинники суб'єктивного благополуччя як психологічного конструкту, ми створили концептуальну та операціональну моделі дисертаційного дослідження (рис.1, табл..2).

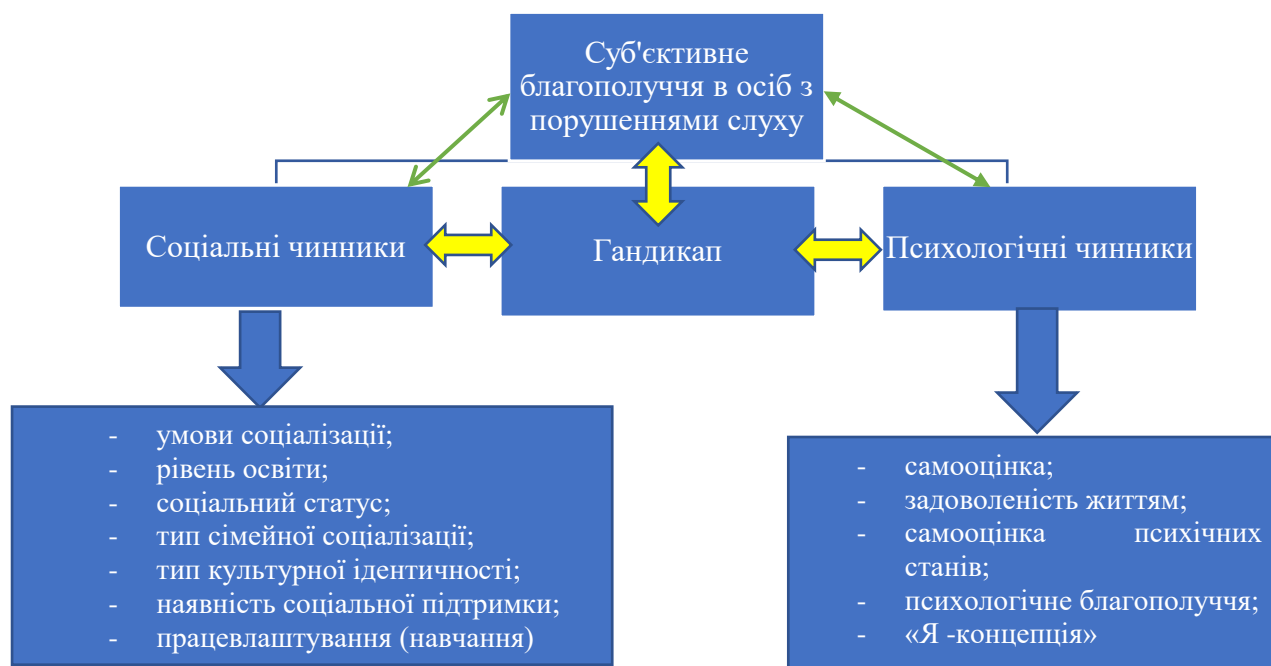

Рис. 1. Концептуальна модель дослідження структури та чинників суб'єктивного благополуччя в осіб з порушеннями слуху

Суб'єктивне благополуччя – це досить складний конструкт. У ньому перебувають у взаємозв'язку різноманітні чинники, серед них є культурні, духовні, соціальні, економічні, фізичні, психологічні та інші чинники. У нашому дослідженні будуть розглянуті тільки два види чинників суб'єктивного благополуччя в осіб з порушеннями слуху: соціальні та психологічні як найбільш значущі для такої категорії осіб.

До соціальних чинників відносимо деякі демографічні складові, умови соціалізації, тип культурної ідентичності осіб з порушеннями слуху, наявність соціальної підтримки.

До психологічних чинників відносимо: самооцінку; задоволеність життям; самооцінку психічних станів; психологічне благополуччя; «Я -концепцію» в осіб з порушеннями слуху.

Операціональна модель дослідження структури та чинників суб'єктивного благополуччя в осіб з порушеннями слуху

1.	Самооцінка	Шкала визначення самооцінки М.Розенберга.	Визначає самооцінку, самоповагу, одночасно досліджуючи позитивні й негативні відчуття про себе як особистість.
2.	Задоволеність життям	Шкала задоволеності життям Е.Дінера	Визначення суб'єктивного ступеня задоволеності життям особами із слуховою депривацією.
3.	Самооцінка психічних станів	Тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка	Дає змогу вивчити тривожність, ригідність, фрустрація, агресивність як неадаптивні психічні стани.
4.	Соціальна підтримка	Шкала соціальної підтримки Г. Зіммета	Досліджує соціальну підтримку осіб з порушеннями слуху з боку друзів, батьків та таке ін.
5.	Гандикап в осіб з порушеннями слуху	Опитувальник гандикапу у дорослих з порушеннями слуху (оригінальна назва –Hearing Handicap Inventory for adults (ННІА))	Шкала допомагає вивчити проблеми, які спричиняє втрата слуху в респондентів в повсякденному житті.
6.	Психологічне благополуччя	Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф.	Визначає психологічне благополуччя та його складові.
7.	«Я-концепція»	Проективний тест М.Куна, Т.Макпартленда «Хто Я»	Визначає особливості ідентичності осіб із втратою слуху (характеристики сприйняття особистістю самого себе, Я-концепцію).
8.	Тип культурної ідентичності в осіб з порушеннями слуху	Шкала розвитку глухої ідентичності Н. Глікмана та ін.	Дає можливість визначити 4 типи культурної ідентичності в осіб із слуховою депривацією.
9.	Вивчення соціальних та демографічних факторів, що впливають на суб'єктивне благополуччя в осіб з порушеннями слуху	Створення авторської анкети для респондентів з порушеннями слуху	(дає інформацію про вік, стать, навчання/працевлаштування, відомості про батьків, стосунки, ступінь втрати слуху, застосування слухових апаратів/кохлеарних імплантів тощо).

Для вимірювання соціальних чинників використовуємо такий психодіагностичний інструментарій: шкалу соціальної підтримки Г. Зіммета; шкалу розвитку глухої ідентичності Н. Глікмана та ін.; авторську анкету для вивчення демографічних факторів і соціальну ситуацію розвитку.

Для дослідження психологічних чинників ми обрали такі методики: шкалу визначення самооцінки М.Розенберга; шкалу задоволеності життям Е.Дінера; тесту «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка; опитувальника «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф; проективного тесту М. Куна, Т.Макпартленда «Хто Я».

Втрата слуху може спричинити багато проблем психологічного характеру в житті особи з втратою слуху, особливо якщо ця втрата значна, якщо особа не своєчасно отримала якісне слухопротезування, якщо особа володіє тільки жестовою мовою, а оточуючі її не розуміють і поряд немає перекладача жестової мови і таке інше.

Для визначення ступеня впливу втрати слуху на якість життя ми обрали опитувальник гандикапу в дорослих з порушеннями слуху (Hearing Handicap Inventory for adults (ННІА)). Вказаний інструмент є універсальним як для психологів, так і для аудіометристів при дослідженні осіб із різним ступенем слухової депривації.

Висновки

Суб'єктивне благополуччя є однією найбільш актуальних досліджуваних проблем сучасної психології.

Дослідження проходять у двох аспектах:

- благополуччя вивчають як психологічний конструкт;
- вивчення суб'єктивного благополуччя окремих категорій осіб.

Наше дослідження присвячено вивченню чинників суб'єктивного благополуччя в осіб з порушеннями слуху. Більшість психодіагностичного інструментарію перекладено з англійської та потребує адаптації й апробації методик на валідність та надійність, перш ніж буде застосований на практиці.

Проведення анонсованого дослідження сприятиме створенню програми психологічного для осіб з порушеннями слуху з метою сприяння поліпшенню їх суб'єктивного благополуччя.

Перспективою дослідження вважаємо проведення емпіричного дослідження суб'єктивного благополуччя в осіб з порушеннями слуху в Україні, яке сприятиме виокремленню соціальних та психологічних чинників, що дійсно суттєво впливають на благополуччя таких осіб та стане підґрунтям для створення програми психологічного супроводу для осіб із слуховою депривацією й авторського опитувальника благополуччя, який би враховував їх психологічні особливості.

Автори заявляють про відсутність **конфлікту інтересів**.

Література

Rosenberg, M. Society and the adolescent self-image. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1965. URL:

https://fetzer.org/sites/default/files/images/stories/pdf/selfmeasures/Self_Measures_for_Self-Esteem_ROSENBERG_SELF-ESTEEM.pdf

- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*. 1985. № 49, P. 71-75.
- Zimet, G. D.. The Multidimensional Scale of Perceived Social Support / Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K.. *Journal of Personality Assessment*. 1988. 52(1). P. 30–41. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2
- Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Самара.: Бахрах-М, 2001. С. 141-145.
- Newman C.W, Weinstein B.E, Jacobson G.P, et al. Test-retest reliability of the Hearing Handicap Inventory for Adults. *Ear Hear*.1991. 12 P. 355–357.
- Ryff, C. D.. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. № 57, 1069-1081.
- Kuhn M. H., McPartland T. S. An Empirical Investigation of Self-Attitudes. *American Sociological Review*, Vol. 19. No. 1. 1954. P.68-76.
- Конституція України: від 28.06.1996 р. № 30: станом на 01.01.2020. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 19.12.2017 № 2249-VIII: станом на 01.07.2022 (преамбула Закону). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
- Степин В. С. Типологія науочної раціональності и синергетика // *Філософія освіти*. Philosophy of Education. 2017. № 1. URL: file:///C:/Users/AdminPC/Downloads/PhilEdu_2017_1_3.pdf
- Психологія соціального буття Густава Шпета (до 140-річчя з дня народження та 185 - річчя заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Міжнародне наукове видання. / Власова О. та ін. / За заг. редакцією Власової О., Луньова В. Київ-Гамільтон: Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. 303 с. URL: <https://www.google.com/search?q=UAPED.COM>
- Ryan R.M., Deci E.L. The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept. *Psychological Inquiry*. 2000. Vol. 11. P. 319–338.
- Diener E., Larsen R. J., Levine S., Emmons R. A. Frequency and intensity: Dimensions underlying positive and negative affect. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1985. № 48. P. 1253–1265.
- Diener E. The science of well-being: the collected. Series: *Social Indicators Research Series*. 2009. № 37. P. 274.
- Magnus K. A, Diener E. Longitudinal analysis of personality, life events, and subjective wellbeing. *Paper presented at the Sixty-third Annual Meeting of the Midwestern Psychological Association* (May 2–4). Chicago, 1991. P. 32.
- Schimmack U. The structure of subjective well-being. / ed/ by M. Eid, R. Larsen. New York : Guilford Press, 2008. P. 97–123.

- Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. № 57. P. 1069–1081.
- Ryff C. D., Keyes C. L. M. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. № 4. № 69. P. 719–727.
- Diener E., Oishi S., Lucas R. E. Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. *Annual Review of Psychology*. 2003. № 54. P. 403–425.
- Ryan R. M., Deci E. L. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*. 2001. № 52. P. 141–166.
- Селигман М. Новая позитивная психология: научный взгляд на счастье и смысл жизни (пер. с англ.). М.: София, 2006. 368 с.
- Larsen R. J., Diener E., Emmons R. A. An evaluation of subjective well-being measures. *Social Indicators Research*. 1985. № 17. P. 1–18.
- Lyubomirsky S., King L., Diener E. The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*. 2005. № 131. P. 803–855.
- Данильченко Т. В. Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір: монографія. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 543 с.
- Самодетермінація психологічного благополуччя особистості: монографія / Л. З. Сердюк та ін./ за ред. Л. З. Сердюк. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. С.8, 11,12,155.
- Serdiuk, L. Psychological well-being of future specialists in the integrated educational environment and the factors of its formation. *Social welfare: interdisciplinary approach*. 2011. № 1. С. 44–51.
- Сердюк Л. З., Шамич О. М.. Самодетермінація особистості як психологічна основа її самореалізації. *Актуальні проблеми психології*. 2017.№ 13(6). С. 164–173.
- Joronen K., Astedt- Kurki P. Familial contribution to adolescent subjective well-being. *International Journal of Nursing Practice*. 2005. № 11. С. 125–133.
- Luhmann, Maike, Krasko, Julia, Terwiel, Sophia. Subjective well-being as a dynamic construct. 2021. P. 1231, 1241. DOI: 10.1016/b978-0-12-813995-0.00048-0
- Glickman, N. S., Carey, J. C.. Measuring deaf cultural identities: A preliminary investigation. *Rehabilitation Psychology*. 1993. № 38 (4). С. 275–283. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0080304>
- Ставицький О. О. Психологія гандикапізму. Рівне: Принт Хаус, 2011. С.33.
- Ставицький О. О. Методика діагностики комплексу гандикапу в людей з особливими потребами. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України /за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 16. С. 781-782.

- Muñoz, K., Baughman, K., Meibos, A., Ong, C. W., & Twohig, M. P.. Psychosocial Well-Being of Adults Who Are Deaf or Hard of Hearing. *Journal of the American Academy of Audiology*. 2021. № 32(2). C. 83–89. DOI: <https://doi.org/10.1055/s-0040-1718928>
- Nemčić, R.M., Bradaric-Joncic, Sandra. The relationship between cultural identity and self-esteem, satisfaction with life and psychological health in deaf and hard of hearing persons. 2016. *Govor*. № 33 (1). C. 3. URL: https://www.researchgate.net/publication/317766372_The_relationship_between_cultural_identity_and_self-esteem_satisfaction_with_life_and_psychological_health_in_deaf_and_hard_of_hearing_persons
- Mulderrig K.E, Rogers S. Deaf Cultural Identification, Cochlear Implants, and Life Satisfaction. *Canadian Acoustics*. 2019. Vol. 47. Issue 3. C. 20-21. URL: <https://jcaa.caa-aca.ca/index.php/jcaa/article/view/3345>
- Victoria L Mousley, Stephenie R Chaudoir. Deaf Stigma: Links Between Stigma and Well-Being Among Deaf Emerging Adults. *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education*. 2018. Vol. 23. Issue 4. P. 341–350
- Madeleine Chapman, Jesper Dammeyer, The Significance of Deaf Identity for Psychological Well-Being, *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education*. 2017. Vol. 22. Issue 2. P. 187-194. DOI: <https://doi.org/10.1093/deafed/enw073>

FEATURES OF PERCEPTIONS OF SUCCESS IN ADOLESCENCE

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0006>

Maria Samoilenko

ORCID ID: 0000-0001-5313-2961

Abstract

The article presents the results of a study of the phenomenon of ideas about success in adolescence. The study analyzes the individual-typological and socio-psychological characteristics that affect the formation of ideas about success in adolescents living in Ukraine. The results of a study conducted online using the test of meaning of life orientations, the method of measuring self-esteem Dembo-Rubinstein, the questionnaire of the study of self-assessment of adolescent performance, the method of ranking areas of life by importance of success, the questionnaire "Incomplete Sentences" (Sacks, Levy) was conducted using the following methods of mathematical statistics in the program SPSS - 20: descriptive statistics, Mann-Whitney test, Kraskel-Wallis test in a sample of 70 adolescents aged 15 to 17 years, who are students of secondary schools and gymnasiums in Kiev, confirm the presence of the connection between adolescents' perceptions of success and the peculiarities of their self-determination, expressed in the experience of life awareness, self-esteem and building a time perspective: adolescents who understand success as meeting external requirements and commitments are characterized by low self-confidence, underdeveloped goal setting, low awareness of life and lower self-esteem. Their image of the distant future is the least detailed and more uncertain. Adolescents who understand success as self-development and self-realization feel more confident and successful, able to overcome obstacles and achieve their goals. They are characterized by high rates of satisfaction and awareness of life, which is manifested in the construction of a large number of life plans and the belief in the possibility of their successful implementation. Adolescents who understand success as social recognition and approval have a fairly high level of awareness of life and self-esteem, in the distant future for them are important relationships and achieving a certain social status. Today's teenagers define success as the achievement of goals, which brings a sense of satisfaction with the result and deserved happiness, because success requires overcoming obstacles and great efforts. It is work, not luck or the help of others, that is the key to success. For adolescents, success is more about personal growth and self-realization than about social recognition. When choosing examples of successful people, modern teenagers, first of all, focus on the adults around them (most often - members of their families), as well as representatives of modern show business, politicians and businessmen. For them, the image of a successful person is characterized, first of all, by career achievements, having a family and the presence of such personality traits that help a successful person to overcome difficulties and achieve goals and self-realization.

Keywords: ideas about success, adolescence and adolescence, individual psychological differences of personality, peculiarities of self-determination, level of self-esteem, awareness of life, social recognition.

Марія Самойленко. Особливості уявлень про успіх у підлітковому віці

У статті представлені результати дослідження феномену уявлень про успіх у підлітковому віці. В рамках дослідження проведено аналіз індивідуально-типологічних і соціально-психологічних особливостей, що впливають на формування уявлень про успіх у підлітків, які проживають в Україні. Результати дослідження, проведеного в онлайн-режимі за методиками тест смисложиттєвих орієнтацій, методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн, опитувальник дослідження самооцінки успішності підлітків, методика ранжирування сфер життя за значимістю досягнення успіху, опитувальник «Незакінчені речення» (Sacks, Levy) (статистична обробка даних проводилася з використанням наступних методів математичної статистики в програмі SPSS - 20: описові статистики, критерій Манна-Уїтні, критерій Краскела-Уолліса на вибірці 70 підлітків віком від 15 до 17 років, які є учнями загальноосвітніх шкіл та гімназій м. Києва, підтверджують наявність зв'язку уявлень підлітків про успіх та особливості їх самовизначення, що виражаються у переживанні усвідомленості життя, рівні самооцінки та побудові тимчасової перспективи: підлітки, які розуміють успіх як виконання зовнішніх вимог та зобов'язань, характеризуються низькою впевненістю у своїх силах, нерозвиненим цілепокладанням, низькою усвідомленістю життя та нижчою самооцінкою. Їхній образ віддаленого майбутнього найменш деталізований і більш невизначений. Підлітки, які розуміють успіх як саморозвиток і самореалізацію, почуваються більш впевненими у своїх силах і успішнішими, здатними долати перешкоди та досягати своїх цілей. Вони характеризуються високими показниками задоволеності та усвідомленості життя, що проявляється у побудові великої кількості життєвих планів і вірою у можливість їх успішної реалізації. У підлітків, які розуміють успіх як соціальне визнання та схвалення, виявлено досить високий рівень усвідомленості життя та самооцінки, у віддаленому майбутньому для них велике значення мають дружні стосунки та досягнення певного соціального становища. Сучасні підлітки визначають успіх як досягнення поставлених цілей, яке приносить почуття задоволення від отриманого результату та заслуженого щастя, тому що досягнення успіху потребує подолання перешкод та великих зусиль. Саме праця, а не везіння чи допомога інших людей, є основним засобом досягнення успіху. Для підлітків успіх пов'язаний більшою мірою з особистісним зростанням та самореалізацією, ніж із визнанням суспільства. При виборі прикладів успішних людей сучасні підлітки, в першу чергу, орієнтуються на дорослих, що оточують їх (найчастіше – членів їхніх сімей), а також на представників сучасного шоу-бізнесу, політиків і бізнесменів. Образ успішної людини для них характеризується, насамперед, кар'єрними досягненнями, наявністю сім'ї та наявністю таких особистісних рис, які допомагають успішній людині долати труднощі та досягати поставлених цілей та самореалізації.

Ключові слова: уявлення про успіх, підлітковий та юнацький вік, індивідуально-психологічні відмінності особистості, особливості самовизначення, рівень самооцінки, усвідомленість життя, соціальне визнання.

Вступ

Проблема успіху у психології є досить актуальною. Тим не менш, досі немає прямих і однозначних теорій, що розглядають цей феномен як центральний або основний конструкт. Ряд психологічних теорій, починаючи з класичних, лише опосередковано торкається проблеми успіху. Однак, на думку Вайнера (Weiner, 2016), у пізніх роботах Фрейда можна виділити деякі трактування «успішної» особистості. Прагнення успіху тісно пов'язані з максимальним володінням материнської любові і прагненням перевершити батька. Саме цей факт, з погляду Фрейда, як зауважує Вайнер (Weiner, 2016), зберігає почуття переможця і впевненість в успіху, яким супроводжує і успіх. З точки зору А. Адлера, як зауважує Вайнер (Weiner, 2016), життя неможливо уявити собі не маючи безперервний рух в напрямку зростання і розвитку. Фромм, говорячи про соціальний тип характеру людини середини ХХ століття, наголошував, що на перший план виступає ринковий характер, для якого досягнення успіху є важливою життєвою цінністю. У цьому особистісний чинник завжди грає вирішальну роль у досягненні успіху (Weiner, 2016).

Своєрідне трактування успіху представлено трансактним аналізом Е. Берна. Як зауважує Маслоу (Maslow, 2019), Берн вважав, що для характеристики так званих успішних та неуспішних сценаріїв необхідно дати: визначення успіху, тобто сказати, що таке переможець та невдаха. Переможцем ми називаємо людину, яка процвітає (з її точки зору) у тій справі, яку він має намір зробити. Цілком, інший погляд на поняття успіху спостерігається в соціобіхевіоральному підході, в якому причини успішної поведінки пов'язуються з соціальними факторами. Крім того, важливим фактором у формуванні будь-якого типу поведінки, зокрема і успішного, є так зване навчання через спостереження. Спостерігаючи той чи інший зразок поведінки, людина набуває символічного образу діяльності, що моделюється, який служить орієнтиром для побудови власних форм поведінки. Таким чином, спостерігаючи моделі успішної поведінки, людина навчається бути успішною (Maslow, 2019).

Диспозиційна теорія особистості розглядаємо успіх з двох позицій: по-перше, безпосередньо з погляду рис особистості; по-друге - у дискурсі типів особистості. Представники диспозиційної теорії в психології (Г. Олпорт, Г. Айзенк, Р. Кеттел), на думку Зелігмана (Seligman, Nolen-Hoeksema, 2017), стверджують, що тільки за наявності специфічних рис особистість може досягти успіху. Процесом становлення особистості «керує диспозиція до усвідомлення своїх можливостей, тобто становлення специфічних людських здібностей на всіх стадіях розвитку. І одна з найбільш насущних здібностей – індивідуалізація, формування індивідуального стилю життя, що характеризується самосвідомістю, самокритичністю та саморозвитком». Тобто суть успішної особистості, за Г. Олпортом, на думку Зелігмана (Seligman, Nolen-Hoeksema, 2017), визначається тими схильностями, які вона проносить через все життя і які належать їй, невід'ємні від неї. Говорячи про типи індивідуальних диспозицій, у зв'язку з успіхом, Г. Олпорт, на думку Зелігмана (Seligman, Nolen-Hoeksema, 2017), виділяв кардинальну диспозицію, яка настільки пронизує людину, що майже всі її вчинки

можна звести до її впливу. Дослідник стверджував, що дуже небагато людей мають кардинальну диспозицію, тоді як вона може зробити її володаря видатною фігурою в суспільстві, людиною, яка домоглася визнання і високих результатів у своїй діяльності (Seligman, Nolen-Hoeksema, 2017; Weiner, 2016).

Досить цікавою, на думку сучасних науковців (Dweck, Leggett, 2019; Hunsberger, Pratt, & Pancer, 2018), є розроблена в рамках психосинтезу типологія особистості Р. Ассаджіолі. Відповідно до цієї типології успішні люди — це люди, які прагнуть особистісної інтеграції, до переживання свого вищого (справжнього) «Я». Досягти цього, на думку Р. Ассаджіолі, можна через усвідомлення свого типу особистості та управління властивими йому рисами. Успішна поведінка можлива при вирішенні особистістю в руслі свого типу трьох завдань: виразу, контролю та гармонізації.

Завдання вираження полягає, перш за все, у прийнятті свого типу. Таким чином, прагнучи будь-якої мети, людина в першу чергу повинна оцінити свої можливості в бажаній галузі діяльності, знати, які здібності їй послужать у вирішенні поставленого завдання, а які стануть перешкодою на шляху до успіху. На думку Р. Ассаджіолі, необхідно свідомо використовувати свої таланти та долати обмеження свого психологічного типу (Dweck, Leggett, 2019; Hunsberger, Pratt, & Pancer, 2018). Завдання контролю передбачає корекцію дисгармонічних, надмірних виразів свого типу. Гіпертрофована сторона з часом починає блокуватися, позбавляючи людину звичної поведінки. Таким чином, стверджує Р. Ассаджіолі, на шляху до успіху в житті необхідно свідомо контролювати сильні сторони своєї природи, утримуючи їх у певних межах. Особливе значення в психосинтезі надається третьому завданню - гармонізації. Вона потребує розвитку слабких сторін індивіда. Тільки гармонійно розвинена, різнобічна людина підвищує свої шанси на успіх у процесі самоактуалізації та інтеграції. В даному випадку основною якістю, що детермінує досягнення гармонії, є сила волі особистості, вміння долати внутрішній опір змінам. феномена успіху. Мотив досягнення вперше був виділений як стійка диспозиція у роботах Г. Мюррея. Він визначав мотив досягнення як стійку потребу у результативній роботі, як прагнення зробити щось швидко і добре, досягти певного рівня у будь-якій справі. Ця потреба проявляється у будь-якій ситуації досягнення, незалежно від її конкретного контексту.

У дослідженнях Д. Мак-Клелланда та її співробітників, за оцінкою наступних науковців (Maslow, 2019; Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019), проводилося вивчення мотивів особистості, у результаті було виявлено два виду мотиву досягнення - прагнення успіху і прагнення уникнути невдачі. Люди мотивовані на успіх, віддають перевагу розважливому ризику. Дуже легкі завдання не приносять їм задоволення та переживання успіху. Але при цьому не ставляться і дуже важкі завдання, тому що занадто велика ймовірність успіху. Отже, результат під час вирішення завдання залежить від своїх зусиль людини. Для мотивованих на невдачу вибір легких завдань гарантує успіх (тобто дозволяє уникнути невдачі), а невдача при вирішенні дуже важких завдань не сприймається

як особистий неуспіх і пояснюється високою складністю самої задачі (Maslow, 2019; Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019).

У тісній співпраці з Д. Мак-Клеланд працював Дж. Аткинсон, який вважав, на думку Локвуда (Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019), що мотивація досягнення є основним джерелом ділової активності, що рухає економічний розвиток суспільства. Крім того, Дж. Аткинсон розробив «модель ризикового вибору» як математичну модель мотиваційного процесу. У цій моделі він виділяє три змінні: 1) очікування як попередження того, що виконання деякої дії призведе до певних наслідків; 2) цінність як відносна привабливість (або непривабливість) дії та її наслідків. Роботи Х. Хекхаузена займають важливе місце у розумінні мотивації досягнення. У своїй простій формі, за словами Локвуда (Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019), на думку Х. Хекхаузена, критерій успішності є пару протилежностей: успіх- невдача, добре-погано. При цьому, якщо взаємодія із середовищем залишається орієнтованим на досягнення протягом тривалого часу, то критерії успішності диференціюються: «критерії успішності можуть бути орієнтовані на завдання (наприклад рівень майстерності як результат діяльності), або на людину (наприклад, порівняно зі своїми минулими досягненнями). Аналізуючи дані підходи до розуміння мотивації досягнення, М. Ш. Магомед-Емінов, за словами Локвуда (Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019), свідчить про цілу низку їх слабких сторін, і, насамперед те, що вони розглядають мотиваційний процес як виключно когнітивний, а чи не включає у собі безліч різних компонентів. Усі моделі не враховують роль емоцій у процесі мотивації, відриваючи емоційну сферу від когнітивної.

Сучасні дослідження уникнення чи страху успіху дозволили встановити його інтрапсихічний та соціокультурний характер. Так Ф. Салілі, за свідченням Локвуда (Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019), на основі виділення двох основних типів досягнень - афіліативних та індивідуально-змагальних - показав, що страх успіху є заміщеною формою досягнення, зокрема за допомогою знаходження особистої залученості через відносини з іншими, з якими людина себе ідентифікує. Л. Монахан, П. Шецвер, за свідченням Маршалла (Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019), розглядають страх успіху як таку, що виконує функцію підтримки культури. На їхню думку, це явище може спостерігатися як у чоловіків, так і у жінок. Воно стримує досягнення, коли очевидні негативні наслідки успіху, і, навпаки, страх успіху відсутня, коли велика ймовірність отримання соціального схвалення у разі успіху (Hunsberger, Pratt, & Pancer, 2018; Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019).

Мета статті та методологія. Метою дослідження є вивчення уявлень підлітків про успіх.

Виходячи з мети дослідження були визначені наступні експериментальні завдання:

- 1) вивчити стан проблеми уявлень підлітків про успіх;
- 2) організувати та провести емпіричне дослідження уявлення про успіх в підлітковому віці;
- 3) проаналізувати та проінтерпретувати отримані результати дослідження.

Теоретико-методологічну основу роботи складають: вчення про психологічний вік і вікову періодизацію психічного розвитку в онтогенезі; дослідження закономірностей самовизначення в підлітковому і юнацькому віці; концепція психології сенсу; теорії формування самооцінки; концепції побудови часової перспективи; теорії ціннісних орієнтацій людини; філософська концепція розуміння успіху.

Методи і методики дослідження

Вибірку нашого дослідження склали 70 підлітків віком від 15 до 17 років ($M=16,1$), які є учнями загальноосвітніх шкіл та гімназій м. Києва. З них 29 (41,8%) юнаків та 41 (58,2%) дівчат. На момент тестування 49 (69,8%) підлітків (Teenage (UNICEF), 2019) були учнями 10 класу, а 21 (30,2%) – учнями 11 класу. Дослідження проводилося в онлайн-режимі.

На теоретичному етапі дослідження здійснювався аналіз наукової психолого-педагогічної літератури, спрямований на осмислення сутності досліджуваних явищ.

Серед емпіричних методів дослідження використовувалися стандартизовані, адаптовані до поставлених експериментальних завдань методики, а також тестові підходи, модифіковані під вирішення поставлених завдань.

1. Тест смисложиттєвих орієнтацій (Д.О. Леонтьєв) (Test of semantic-life orientations). Мета: дослідження зв'язку уявлень про успіх і усвідомленість життя);

2. Методика вимірювання самооцінки Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн (модифікація А.М. Прихожан) (Dembo-Rubinstein self-assessment diagnostic technique) (мета: дослідження оцінки своєї успішності, дослідження зв'язку уявлень про успіх і самооцінки підлітків);

3. Опитувальник дослідження самооцінки успішності підлітків (Д.А. Бухаленкова, О.А. Карабанова) (Questionnaire for the study of self-assessment of adolescent performance) (мета: дослідження уявлень про успіх підлітків);

4. Методика ранжирування сфер життя за значимістю досягнення успіху (Д.А. Бухаленкова, О.А.Карабанова) (Methods of ranking areas of life according to the importance of success) (мета: дослідження уявлень про успіх підлітків);

5. Опитувальник «Незакінчені речення» (Sacks, Levy) (Incomplete Sentences Questionnaire) (мета: дослідження уявлень про успіх підлітків, дослідження оцінки своєї успішності).

Статистична обробка даних проводилася з використанням наступних методів математичної статистики в програмі SPSS - 20:

Описові статистики (мета: опис вибірки, вивчення співвідношень між підгрупами у вибірці, вирахування відсотових значень, середніх значень).

Критерій Манна-Уїтні (мета: використовується для оцінки різниці між двома незалежними вибірками (у нашому випадку юнаки та дівчата) за рівнем обраних показників, що відповідає завданням нашого аналізу – ранжування підлітками різних сфер життя за значимістю; ранжування підлітками значимості досягнення успіху в різних сферах життя; дозволяє виявити відмінності в значенні параметра між групами у малій вибірці, якою і являється наша вибірка; критерій є

непараметричним – не бере до уваги обов'язкову наявність нормальності розподілу, що підвищує його потужність).

Критерій Краскела-Уолліса (мета: призначений для перевірки рівності медіан (середніх значень) між двох груп (у нашому випадку – три групи підлітків з різним розумінням успіху), непараметричний метод (підходить для нашої малої вибірки без нормального розподілу), що є ранговим (це відповідає нашому завданню - ранжуванню суб'єктивної успішності груп підлітків)).

Результати дослідження

Уявлення про успіх впливають на формування критеріїв оцінки своїх досягнень, тобто оцінку підлітком своєї успішності, своїх здібностей і можливостей, що впливають на його самооцінку в цілому та образ «Я». Важлива не лише об'єктивна оцінка результату діяльності, але набагато важливіше те, яку суб'єктивну оцінку дає людина своїм досягненням, як пояснює даний результат (чи пов'язує вона його з власними здібностями або впливом зовнішніх факторів). У зв'язку з цим ми припустили, що уявлення підлітків про успіх як особистісне зростання пов'язані з вищим рівнем самооцінки.

Розглянемо розбіжності, що виявилися, в реальній самооцінці у підлітків, що відрізняються розумінням успіху (див. рис. 1); критерій Манна-Уїтні, всі відмінності значущі на рівні $p \leq 0,05$).

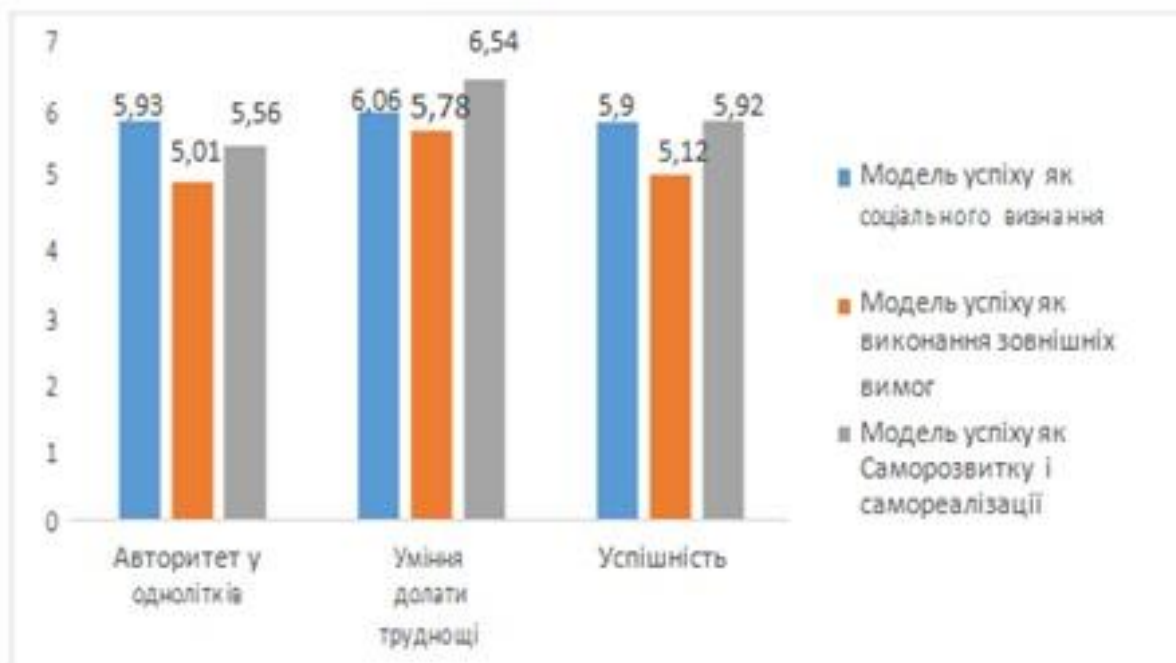

Рис. 1. Відмінності у реальній самооцінці у підлітків з різним розумінням успіху

На наведеному малюнку чітко видно, що підлітки, що спираються на модель успіху як соціального визнання, оцінюють свій авторитет у однолітків набагато вище, чим значно відрізняються від підлітків, які мають уявлення про успіх як виконання зовнішніх вимог ($p = 0,02$). Цей результат можна пояснити тим, що для цих підлітків значимий авторитет серед однолітків, тому вони приділяють цій

сфері більше уваги і досягають вищих результатів, ніж інші підлітки. Саме авторитетне становище у класі дає їм відчуття своєї успішності.

Підлітки, які розуміють успіх як саморозвиток, значно вище оцінюють своє вміння долати труднощі (значуще від обох груп при $p < 0,05$). Це говорить про їхню віру в себе, свої сили. При цьому школярі, які розуміють успіх як виконання зовнішніх вимог, набагато нижче оцінюють свою успішність, ніж решта дві групи учнів ($p < 0,05$).

Також було встановлено, що підлітки, що відносяться до успіху як до зовнішніх вимог, мають більш низькі показники ідеального Я (за опитувальником дослідження самооцінки успішності підлітків (Д.А. Бухаленкової, О.А. Карабанової)), тобто меншою мірою прагнуть до саморозвитку в порівнянні з іншими підлітками (для порівняння: успіх як визнання - 8,45 балів, успіх як зовнішні вимоги - 7,51 балів, успіх як саморозвиток - 8,57 балів; критерій Краскелла-Уолліса = 7,000; $p = 0,001$). Важливо відзначити, що значних відмінностей у різниці між реальною та ідеальною самооцінкою між підлітками з різним розумінням успіху виявлено не було.

Отже, бачимо, що підлітки, які спираються на модель успіху як на виконання зовнішніх соціальних вимог, почуваються найменш успішними, порівняно з іншими школярами.

Для непрямого виміру самооцінки успішності підлітками нами було розроблено методику, що складається з тверджень, що стосуються різних сфер життя: навчання, дружба, особисте життя, загальне відчуття своєї успішності. Дана методика включає оцінку реальної («Моє навчання успішне»), ідеальної («Я дуже хочу досягти великих успіхів у навчанні (роботі)») і відображеної («Мої викладачі відзначають мої успіхи») самооцінки в даних сферах.

Розглянемо розбіжності, що виявилися, в оцінці своєї успішності у підлітків, що спираються на різні моделі успіху. Значні відмінності в оцінці своєї успішності були виявлені переважно між контрастними групами досліджуваних, які розуміють успіх як саморозвиток або виконання зовнішніх вимог. Підлітки, що спираються на модель успіху як виконання зовнішніх вимог, почуваються менш успішними в цілому, а також у навчанні та дружбі зокрема. Одночасно з цим вони не прагнуть досягти великих успіхів у цих сферах життя, вони мають для них порівняно меншу значимість, ніж для інших підлітків.

Крім того, всі підлітки пов'язують успішність переважно з власними зусиллями, а не з везінням та соціальними зв'язками, проте підлітки, які сприймають успіх як виконання зовнішніх вимог, найменше вірять у значимість власних зусиль (для порівняння: успіх як визнання – 4,45 балів, успіх як зовнішні вимоги – 3,91 балів, успіх як саморозвиток – 4,70 балів, критерій Манна-Уїтні при $p < 0,05$).

Хотілося б звернути увагу на сильно виражене прагнення підлітків, які розуміють успіх як саморозвиток, бути добрими друзями і досягти успіху в особистому житті, що відрізняє їх від інших груп. Причому ці досягнення мають найменшу значущість для підлітків, які розуміють успіх як виконання зовнішніх

вимог. Це показує, що сфера побудови інтимно-особистісного спілкування цієї групи підлітків менш значуща, ніж для інших.

Крім того, уявлення про оцінку підлітками своєї успішності відображають їхні відповіді на незакінчене речення: «Я досяг успіху в ...». Аналіз основних категорій виявив наявність значних відмінностей між підлітками, які розуміють успіх як виконання зовнішніх соціальних вимог та іншими підлітками: вони частіше писали про те, що ще ні в чому не досягли успіху (для порівняння: успіх як соціальне визнання – 8,5%, успіх як виконання вимог – 29,4%, а успіх як саморозвиток – 8,8%).

Таким чином, отримані дані підтверджують зв'язок уявлень підлітків про успіх та їх самооцінку. Підлітки, які розуміють успіх як виконання зовнішніх вимог почуваються найменш успішними і, водночас, не прагнуть успіху і саморозвитку. Підлітки ж, які розуміють успіх як саморозвиток і самореалізацію, почуваються більш впевненими у своїх силах і успішнішими, здатними долати перешкоди і досягати своїх цілей.

Розглянемо результати ранжування підлітками різних сфер життя, що пов'язані з успіхом. Тут можна спостерігати існування статевих відмінностей в уявленнях про успіх серед сучасних підлітків. Згідно з отриманими результатами (див. табл. 1), для підлітків найбільшу цінність у житті має сім'я та кохання. Для всіх підлітків, незалежно від статі та віку, дана сфера життя стоїть на першому місці. При цьому дівчата все ж таки надають їй більшого значення, ніж хлопці (відповідно: 2,39 балів і 2,86 балів; $U = 171.0$ при $p = 0.007$).

Таблиця 1

Результати ранжування підлітками різних сфер життя за значимістю

Критерії успіху	Вся вибірка			Хлопці		Дівчата		Критерій Манна-Уїтні, р. знач.
	Ранг	серед. знач.	ст. відх.	Ранг	серед. знач.	Ранг	серед. знач.	
Навчання/ робота	44	3,80	1,703	44	3,93	44	3,70	0,000
Матеріальна забезпеченість	55	4,32	1,682	55	3,94	55	4,60	0,000
Дружба	22	3,30	1,626	22	3,24	33	3,34	0,000
Любов, сім'я	11	2,59	1,937	11	2,86	11	2,39	0,007
Суспільне визнання, Популярність	77	5,50	1,938	77	5,23	77	5,70	0,000
Хобі	66	4,98	1,728	66	4,85	66	5,08	0,000
Особистісне зростання, саморозвиток	33	3,47	1,810	33	3,79	22	3,22	0,002

На другому місці за значимістю у всіх підлітків перебуває дружба, але на третьому – особистісне зростання. Однак особистісне зростання також має велике значення для дівчат, а не для хлопців (відповідно: 3,22 балів і 3,79 балів; $U = 166,0$

при $p = 0,002$), що відображається в їхній ієрархії цінностей: дана сфера життя стоїть у дівчат на друге місце, а дружба – лише на третьому, тоді як у хлопців все навпаки.

Навчання знаходиться лише на 4 місці. Таким чином, незважаючи на те, що велика частина нашої вибірки є учнями старших класів, більшість з них більшого значення надає інтимно-особистісному спілкуванню та саморозвитку, а не навчанню.

На п'ятому місці для підлітків стоїть матеріальна забезпеченість, причому більше значення вона має для юнаків, ніж для дівчат (відповідно: 3,937 балів та 4,603 балів; $U = 156.0$, $p = 0.000$). Шосте місце посідає хобі, а сьоме – суспільне визнання та популярність.

Отже, бачимо, що для підлітків найбільше значення має інтимно-особистісне спілкування і саморозвиток, навчання менш значиме. Для дівчат більше значення має сім'я та особистісне зростання, тоді як хлопцям важливішими є дружба та матеріальний достаток. Важливо, що вікових відмінностей у значимості різних сфер виявлено не було.

Дискусія

Основним завданням нашого дослідження було вивчення уявлень підлітків про успіх, а також дослідження зв'язку цих уявлень із усвідомленістю життя, самооцінкою та уявленнями про своє майбутнє.

Згідно з результатами дослідження, в уявленнях підлітків успіх пов'язаний більшою мірою з особистісним зростанням та самореалізацією, ніж із визнанням суспільства, що відображає вікову специфіку уявлень про успіх. Також підлітки часто описували успіх як наявність у житті людини сім'ї, професійної кар'єри та матеріального достатку, що відповідає основним уявленням суспільства про успіх та успішний життєвий сценарій.

Таким чином, отримані дані підтверджують припущення про те, що у підлітковому віці уявлення про успіх відображають як соціальні уявлення, так і специфіку вікових завдань розвитку та включають досягнення життєвих цілей, соціальне визнання та саморозвиток. Однак, як ми бачимо за результатами дослідження, соціальне визнання має найменшу значущість в уявленнях підлітків про успіх, тоді як, крім саморозвитку, вони також пов'язують успіх із самореалізацією та щастям.

Результати проведеного дослідження також підтверджують припущення про існування статевих відмінностей уявлення про успіх сучасних підлітків. Згідно з отриманими даними, сучасні дівчата більшою мірою пов'язують успіх із самореалізацією та саморозвитком, побудовою сім'ї та кар'єри; при виборі прикладів успішних людей вони більше орієнтуються на близьке оточення, тому частіше, ніж юнаки відзначають необхідність долати труднощі, що виникають, на шляху досягнення власних цілей, що вимагає докладання безлічі зусиль, саморозвитку та здобуття освіти. Дівчата мають більш деталізований та реалістичний образ успіху, а також більшою мірою, ніж юнаки пов'язують успіх із позитивними емоціями та щастям. Для юнаків найважливішим критерієм успіху є

матеріальний достаток та авторитет оточуючих, тому прикладом успіху для них частіше стають представники сфер політики, бізнесу та спорту.

Вплив традиційних зразків гендерних ролей виявився також у значних відмінностях в уявленнях підлітків про жіночу та чоловічу успішність. Успіх для жінки у поданні підлітків обох статей насамперед пов'язаний з любов'ю, заміжжям та створенням сімейного вогнища, материнством, тоді як кар'єра, матеріальне забезпечення сім'ї, суспільне визнання та самореалізація має велику значущість для успішного чоловіка. Однак, важливо зазначити, що цінність сім'ї вкрай значуща як для чоловічої, так і для жіночої частини вибірки підлітків, що добре узгоджується з останнім масштабним дослідженням цінностей сучасних підлітків. Таким чином, третя гіпотеза про зумовленість відмінностей в уявленнях підлітків про успіх для чоловіків та жінок традиційними зразками гендерних ролей також підтвердилася.

Припущення про наявність зв'язку уявлень підлітків про успіх із відчуттям свідомості життя та переживанням почуття контролю над життєвими подіями також отримала своє підтвердження. Модель успіху як саморозвитку та самореалізації виявилася пов'язана з найбільш високими показниками задоволеності та усвідомленості життя, що проявляється у побудові підлітком великої кількості життєвих планів та вірою у можливість їх успішної реалізації. Водночас модель успіху як виконання зовнішніх вимог пов'язана з відсутністю впевненості підлітків у своїх силах, нерозвиненим цілепокладанням та низьким показником загальної усвідомленості життя.

З усього вищесказаного можна дійти невтішного висновку в тому, що ми знайшли підтвердження загальної гіпотези про вплив індивідуально-особистісних особливостей уявлення про успіх у підлітків. Таким чином, уявлення про успіх були пов'язані з самооцінкою та відчуттям усвідомленості життя у підлітків.

Згідно з припущенням, існує зв'язок уявлень підлітків про майбутнє у віддаленій тимчасовій перспективі з уявленнями про успіх. У нашому дослідженні ця гіпотеза підтвердилася частково, оскільки зіставлення результатів дослідження дозволило виявити відмінні риси уявлень про майбутнє лише в однієї групи підлітків, що спираються на модель успіху як виконання зовнішніх вимог. Підлітки з таким розумінням успіху мають менш конкретний, деталізований та розгорнутий образ свого віддаленого майбутнього. Тоді як припущення про те, що підлітки, орієнтовані на модель успіху як самореалізацію, мають більш детальне та позитивне уявлення про своє майбутнє не знайшло підтвердження.

Підтвердження цієї гіпотези про зв'язок уявлень про майбутнє та розуміння успіху потребує додаткового аналізу зібраних даних, який буде спрямований на виявлення відмінностей у створенні окремих описів майбутнього кожної з виділених нами моделей розуміння успіху. Крім того, завдання вивчення зв'язку уявлень про успіх із побудовою тимчасової перспективи потребує використання спеціальних методик, спрямованих на дослідження процесу цілепокладання у підлітків.

Таким чином, у проведеному дослідженні були виявлені основні характеристики успіху та образу успішної людини в уявленнях сучасних підлітків, досліджено відмінності в уявленнях про успіх юнаків та дівчат, виділено три основні моделі розуміння успіху, а також показано зв'язок уявлень про успіх із усвідомленістю життя та самооцінкою.

Отримані нами результати підтверджуються результатами сучасних вітчизняних (Shevchenko & Vlasova, 2019; Pomytkin, Ivanova, & Parasiei-Hocher, 2019; Yezerska, 2019) та закордонних (Dweck, Leggett, 2019; Hunsberger, Pratt, & Pancer, 2018; Lockwood, Marshall, & Sadler, 2019) досліджень на подібну тематику.

Висновки

Результати проведеного дослідження дозволили дійти висновків про те, що сучасні підлітки визначають успіх як досягнення поставлених цілей, яке приносить почуття задоволення від отриманого результату та заслуженого щастя, тому що досягнення успіху потребує подолання перешкод та великих зусиль. Саме праця, а не везіння чи допомога інших людей, є основним засобом досягнення успіху. Для підлітків успіх пов'язаний більшою мірою з особистісним зростанням та самореалізацією, ніж із визнанням суспільства. При виборі прикладів успішних людей сучасні підлітки, в першу чергу, орієнтуються на дорослих, що оточують їх (найчастіше – членів їхніх сімей), а також на представників сучасного шоу-бізнесу, політиків і бізнесменів. Образ успішної людини для них характеризується, насамперед, кар'єрними досягненнями, наявністю сім'ї та наявністю таких особистісних рис, які допомагають успішній людині долати труднощі та досягати поставлених цілей та самореалізації.

Література:

- Dweck C.S., Leggett E.L. (2019). A Social-Cognitive Approach to Motivation and Personality. *Psychological Review*. Vol. 95 (2). P. 256-273.
- Hunsberger B., Pratt M. W., & Pancer S. M. (2018) Adolescent identity formation: Religious exploration and commitment. *Identity*, 1, 365-386.
- Lockwood P., Marshall T., Sadler P. (2019). Promoting success or preventing failure: Cultural differences in motivation by positive and negative role models. *Personality and Social Psychological Bulletin* Vol. 31. N 3. P. 379-392.
- Maslow A.H. (2019). *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row.
- Schwartz S. H. (2018). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. (Vol. 25, pp. 1-65). New York: Academic Press.
- Schwartz S.H. (2016). Value orientations: consequences across nations. *Measuring attitudes cross-nationally - lessons from the European Social Survey*. London, UK: Sage. P. 169-203.
- Seligman M.E., Nolen-Hoeksema S. (2017). Explanatory style and depression. *Psychopathology: An interactional perspective*. Orlando (FL): Academic Press, P. 125-139.
- Weiner B. (2016). *Theories of Motivation: From Mechanism to Cognition*. Markham Publishing Company.

- Teenage. Representation of the United Nations Children's Fund (UNICEF) in *Ukraine*. 2019. URL: http://knowledge.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D1%96%D0%BA_teenagers_UA.pdf
- Test of semantic-life orientations (SJO method), DA Leont'ev. URL: <https://psycabi.net/testy/256-test-smyslozhiznennye-orientatsii-metodika-szho-d-a-leontev>
- Dembo-Rubinstein self-assessment diagnostic technique. Modification A.M. Prikhozhan. URL: <https://www.psychologos.ru/articles/view/80844-metodika-diagnostika-samoocenki-dembo-rubinstejn-modifikacia-am-prihozan>
- Questionnaire for the study of self-assessment of adolescent performance (D.A. Bukhalenkova, O. A. Karabanova). URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/213991447.pdf>
- Methods of ranking areas of life according to the importance of success (D.A. Bukhalenkova, O. A. Karabanova). URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/213991447.pdf>
- Incomplete Sentences Questionnaire (Sacks, Levy). URL: <https://psiukrearth.ru/psihologichni-testi-ta-igri/7839-nezakincheni-rechennja-test-saksa-levi.html>
- Pomytkin E., Ivanova O., Parasiei-Hocher A. (2019). Development of life-purpose orientations of modern Ukrainian youth. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal*. Volume 1. No1.
- Shevchenko O., Vlasova O. (2019). Psychological peculiarities of the development of senior pupils` personality competence. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal*. Volume 1. No1.
- Yezerska N. (2019). Psychological factors of subjective well-being of adolescents in conditions of a specialized boarding school. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal*. Volume 1. No1.
- Подяка.** Дослідження здійснювалося силами автора без застосування жодних програм чи додаткового фінансування.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF WOMEN'S PARENTAL BURNOUT

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0007>

Nataliya Bulatevych

ORCID ID: 0000-0002-2971-8740

Olga Oryniak

ORCID ID: 0000-0003-0621-3077

Abstract

The purpose of the article is to present results of the study of psychological factors of women's parental burnout (PB), in particular its connection with features of parental attitude and nature of the family system.

The study surveyed 120 women who had at least one (47.2%), two (37%) and three (11%) minor children living with them permanently. The age of mothers ranges from 18 to 48 years, and the age of children from 2 months to 17 years.

The study of PB was performed using the following methods: Parental Burnout Assessment (M.Mikolajczak, I.Roskam), FACES 3 (D.Olson), Parental Attitudes Questionnaire (A. Varga, V. Stolin), Beck Depression Inventory (A.Beck), Rosenberg's Self-Esteem Scale (M.Rosenberg).

The survey was conducted using the open platform Google Forms, where the questionnaire was posted. The link was distributed via the Internet, including the social network Facebook, between April, 7 and November, 1, 2021.

The results of statistical analyzes showed that the number of women with the syndrome does not exceed 10%, ie the total number of Ukrainian women with burnout is twice as high as in Europe and the United States (Roskam et al., 2018). 24% have an average level, almost 12% of respondents have a low level and more than 56% of surveyed women are characterized by a lack of PB.

It is statistically established that there are significant links between parental burnout among women and the features of parental attitude towards the child, in particular, the dimensions of parental attitudes such as "symbiosis" and "infantilization" were found to be significant predictors of burnout according to regression analysis. The merger of mother and child, the absence of psychological boundaries and the promotion of infantilization of the child are defined as the factors of family upbringing, which are predictors of parental burnout of women. The results also show that the closer the relationship between family members, the lower the burnout level, as a woman in such a family receives much more support, help and understanding. The age of the mother does not play a significant role in the formation of the syndrome, but the younger the child, the higher the level of burn out in the mother, which corresponds to the results of similar cross-cultural studies (Roskam et al., 2021).

Key words: parental burnout, parental attitude, burnout factors, parenting.

Наталія Булатевич, Ольга Ориняк. Психологічні чинники батьківського вигорання жінок

Метою статті є представлення результатів дослідження психологічних чинників батьківського вигорання жінок (БВ), зокрема його зв'язку з особливостями батьківського ставлення та характером сімейної системи.

У дослідженні взяло участь 120 жінок, які мали принаймні одну (47,2%), двоє (37%) та троє (11%) неповнолітніх дітей, проживаючих з ними постійно. Вік матерів коливається від 18 до 48 років, а вік дітей від 2 місяців до 17 років.

Дослідження батьківського вигорання проводилось за допомогою наступних методик: «Оцінка батьківського вигорання» (М.Миколайчак, І.Роскам), FACES 3 (Д.Олсон), «Опитувальник батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столін).

Опитування проводилося за допомогою відкритої платформи Google Forms, де був розміщений опитувальник. Посилання розповсюджувалося через Інтернет, зокрема через соціальну мережу Facebook в період між 7 квітня та 1 листопада 2021 р.

Результати статистичного аналізу показали, що кількість жінок, які мають синдром, не перевищує 10%, тобто загальна кількість українських жінок з вигоранням вдвічі більша, ніж в Європі та США (Roskam et al., 2018). 24% мають середній рівень, у майже 12% респонденток зареєстровано низький рівень і понад 56% опитуваних жінок характеризуються відсутністю батьківського вигорання.

Статистично встановлено, що існують значущі позитивні зв'язки між батьківським вигоранням у жінок та особливостями батьківського ставлення до дитини, зокрема значущими предикторами вигорання за результатами регресійного аналізу виявились такі виміри батьківських установок, як «симбіоз» та «інфантилізація». Злиття матері з дитиною, відсутність психологічних кордонів та сприяння інфантилізації дитини - чинники сімейного виховання, які виступають предикторами батьківського вигорання жінок. Представлені результати також свідчать про те, що чим більш тісний зв'язок між членами сім'ї, тим нижчий показник вигорання, адже жінка в такій сім'ї отримує значно більше підтримки, допомоги та розуміння. Вік матері не відіграє істотної ролі у формуванні синдрому, проте чим молодша дитина, тим вищий рівень вигорання у матері, що відповідає результатам аналогічних крос-культурних досліджень (Roskam et al., 2021).

Ключові слова: батьківське вигорання, батьківське ставлення, чинники вигорання, батьківство.

Introduction

From time immemorial raising children has been a joint effort of extended families, communities and even employees. Today the situation has changed, caring for a child often becomes the sole work of mothers, which increases the load on the weakened body after childbirth many times over. The cause of this phenomenon is a number of different factors: socio-economic, demographic, individual and psychological. Studies by scientists in more than 40 countries have shown that parental burnout is more common in individualistic countries (Roskam et al., 2021). The need to maintain the psychological health of the younger generation and the integrity of the family system encourages the study of parental burnout. The interest of our study was to find psychological factors that could significantly affect the occurrence of the syndrome among women.

Parent burnout is a unique syndrome that is empirically different from burnout, parental stress or depression (Lebert-Charron, Dorard, Boujut, & Wendland, 2018).

Most importantly parental burnout significantly exacerbates parental neglect and violence against children. Therefore, the impact of parental burnout on parental behavior requires special attention, as neglect and violence have widespread long-term consequences for children's development - from chronic illness, disability, PTSD, cardiovascular disease to mental illness or even suicide. In the treatment of parental burnout, child neglect and violence are reduced in proportion to the reduction in burnout symptoms in parents (Mikolajczak, Brianda, Avalosse, & Roskam, 2018). In our work we pay special attention to the functioning of the family as a factor in the emergence of the phenomenon under study. The aim of the study is to examine the relationship between the characteristics of the family system and the parental attitude of women with parental burnout.

The study also aims to facilitate the further identification of previous risk factors for parental burnout in order to inform about prevention and intervention methods.

Theoretical background

In the scientific community the burnout syndrome has been known since the second half of the twentieth century. One of the first researchers of this phenomenon in the context of professional activity are G.J. Freudenberger, C. Maslach, S. Jackson (Schaufeli, Leiter & Maslach, 2009; Freudenberger, 1985). Among the domestic authors who have dedicated their work to this topic are N. Bulatevych, K. Malysheva, L. Karamushka and others. (Bulatevych, 2007). Parental burnout became the main theme in the works of G. Procaccini, E. Lenstrom, D. Pelsma. In particular G. Procaccini defined the phenomenon of parental burnout as an increase in physical, emotional and spiritual exhaustion resulting from a combination of severe chronic stress and the acceptance of low personal growth and autonomy (Procaccini, 1983).

In the early 2000s, a new stage in the history of the study of PB began. Since then it has been studied in the United States (Weiss, 2002), Sweden (Norberg, 2007; Lindstrom, Aman, & Norberg, 2010), France (Le Vigourouxet, 2017), Belgium (Mikolajczak & Roskam, 2018) and other countries. In December 2019, Belgium hosted the First International Conference on Parental Burnout. According to the latest data the phenomenon of PB is studied in more than 42 countries and studies show a sharp change in the prevalence of the syndrome depending on the culture. Individualistic cultures, in particular, have shown a higher prevalence and average level of PB (Roskam, 2021).

In contrast to the structure of burnout proposed by C. Maslach, which included three stages of burnout, such as emotional exhaustion, depersonalization, reduced sense of achievement, modern scientists with factor analysis have formed another dimension different from all structures - contrast with the previous parent "Me" (Mikolajczak, Brianda, & Roskam, 2018).

Some identified sources of the syndrome often indicate the genetic nature of the predisposition to its occurrence, others - the socio-demographic reasons and modern lifestyle. Survey results show that burnout of parents, as well as burnout at work, is associated with depressive symptoms, addictions, sleep disorders and conflicts in the couple. However, it is common among the authors to believe that the reason is high expectations and the feeling that one role (parenthood) will meet all needs. Raising

children is a situational stressor that forces women to adapt and expend life energy constantly. Finding a resource for energy recovery is a challenge, so unfortunately, the circumstances of parenthood do not in themselves lead to the usual coping strategies that could help overcome stress. There are stressors in the stressor, which increase the chances of exhaustion and burnout, even in mothers with moderate attitudes and expectations. Among the factors of parental burnout, various authors highlight the following: perfectionism (Kawamoto, Furutani & Alimardani, 2018), low level of emotional intelligence, negative experience of self-upbringing, countless parental responsibilities and lack of support (both externally and from a partner) (Mikolajczak, 2018).

Investigating the problem of women's PB, scientists consider the sources, causes and consequences of its occurrence. However, factors related to parental attitudes and the nature of the family system remain poorly understood. In this regard, there is a need to adapt the existing diagnostic tool for the Ukrainian sample. In our opinion, important factors of BV in women are both internal (individual psychological, physiological, need, stress) and external factors (socio-cultural, demographic, stressor). Styles of upbringing through the prism of age periodization of childhood as psychological factors of BV are analyzed separately.

Studying the problem of women's BV, scientists consider various sources, causes and consequences. However, factors related to parental attitudes and the nature of the family system remain poorly understood. In this regard, there is a need to adapt the existing diagnostic tool for the Ukrainian sample.

Methodology

Sample. 120 Ukrainian mothers who had at least one (47.2%), two (37%) and three (11%) minor children living with them permanently. All participants live in Ukraine: in large cities with a population of over 500 thousand people - 63% of respondents, 29.1% - in small towns, 7.9% - in rural areas. The age of mothers ranges from 18 to 48 years, and the age of children from 2 months to 17 years. Only 92.1% of them lived in a nuclear family, 7.9% lived in a single-parent family. Only 91.4% of all participants had higher or incomplete higher education, 5.5% had secondary professional, 1.6% secondary, 1.6% - incomplete secondary education.

To study the psychological factors of PB, the method of "Parental Attitude Questionnaire" by A. Varga & V. Stolin (Lavrentyeva, 2004) was used, which includes 61 questions, and the results are expressed in 5 scales: "acceptance-rejection" (integral emotional attitude to the child), "Symbiosis" (lack of distance), "authoritarian hypersocialization" (control over the child), "cooperation" (socially desirable image of parental attitude) and "little loser" (attitude to the child's failures).

"Parental Burnout Assessment" by M. Mykolajczak, I. Roskam (Roskam, Brianda & Mikolajczak, 2018), is a tool for analyzing parental burnout, which includes 23 questions and allows to assess its overall level and phenomenology of manifestation using 4 scales: exhaustion of parental role (feeling that parenting requires too much participation, the role of parents is considered emotionally exhausting); contrast with the previous parental "Me" (the feeling that the parents have become worse compared to the past; shame for fatherhood); feeling fed up of the parental role (lack of pleasure from

the time spent with their children; not maintaining the role of parents); emotional distancing from their children. The α -Cronbach coefficient of the Ukrainian-language version of the questionnaire in this study is 0.97. The α -Cronbach coefficient of individual scales: 0.67 (emotional distancing); 0.92 (contrast with previous parental self); 0.9 (feeling tired from the parental role), 0.95 (emotional exhaustion from the parental role).

<i>1. Internal factors</i>	<i>2. External factors</i>
<p>Individual-psychological: use of time, self-suggestion, attitudes about money, own parents, feelings of guilt; The "7 Deadly Sins of Fatherhood": Pride, Pride, Anger, Laziness, Envy, Eating, Greed, Perfectionism, Low Emotional Intelligence.</p> <p>Stressors: self-criticism, memories, self-identification, ideas about the future.</p> <p>Physiological: heredity, biological rhythms and cycles, nutrition, physical activity and sports, recreation, congenital and genetic factors.</p> <p>"Needs": high need of success and acceptance, the need of attention, the need of approval.</p>	<p>Socio-psychological: work, money, family, time, cultural norms, expectations (stressors).</p> <p>Demographics: age, education, place of residence, marital status, number of children.</p> <p>Stressor in stressor: uncontrolled responsibility, competition with gadgets, free sex and drugs, economic.</p>
	<i>3. Parental style</i>
	<p>Controller Developer</p>

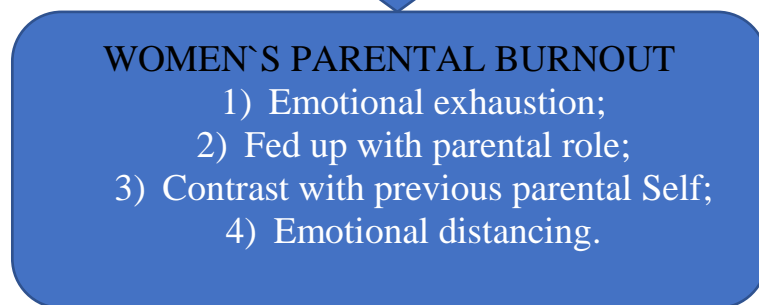

Fig. 1. Conceptual model of psychological factors of women`s parental burnout

Research methods. Also it was used Olson's FACES-3 test (Eidemiller, Dobryakov & Nikolskaya, 2006), which is widely used to diagnose family cohesion (the degree of emotional connection, with minimal - family members are autonomous and distant from each other) and the level of family adaptation (how the family system can change under under the influence of stressors). 20 questions are rated by respondents on a 5-point scale. This technique allowed us to perform a comparative analysis and identify the relationships between the type of family structure, the level of satisfaction with family life and burnout rates in women.

Results

The connection between burnout and the peculiarities of parental attitudes. The generalized results of the empirical analysis of the indicators of the questionnaire scales allowed to trace the connections between the peculiarities of the parents' attitude of the mothers towards their youngest child and the degree of burnout. As shown in Table 1, significant dimensions of parental burnout are related to parental attitudes such as "symbiosis" and "infantilization". "Symbiosis" in relation to the child is described as the desire of parents to be one with the child, to meet his needs, to protect him from troubles and difficulties, accompanied by a feeling of constant background anxiety for the child, his experience as small and defenseless. Thus, we have significant positive relationships between the degree of symbiotic expression and the manifestation of burnout among mothers: with indicators of "exhaustion" ($p \leq 0.01$), "contrast with the previous image of parental "Me" ($p \leq 0.01$), "feeling fed up with parental role" ($p \leq 0.01$), "emotional distancing from the child" ($p \leq 0.01$), as well as the overall burnout rate ($p \leq 0.01$).

Table 1

Correlation between burnout measurements and parental attitude, child's age (N = 120)

	Age of a child	Acceptance - neglect	Symbiosis	Cooperation (socially desirable behavior)	Authoritative control (hyperprotection)	"Little Loser" (infantilization)
Exhaustion of parental role	-,362**	-,057	,280**	-,062	,139	,379**
Contrast with previous parental "Me"	-,201*	-,003	,392**	,070	,233**	,392**
Feeling Fed up with parental role	-,260**	-,003	,274**	-,096	,200*	,384**
Emotional distancing	-,194*	-,012	,354**	,054	,155	,502**
PBA	-,256**	-,039	,410**	-,062	,242*	,486**

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

We also have significant positive relationships between the manifestation of infantilization in relation to the child and with indicators of "exhaustion" ($p \leq 0.01$), "contrast with the previous image of the parental "Me" ($p \leq 0.01$), "feeling Fed up with parental role" ($p \leq 0.01$), "emotional distancing from the child" ($p \leq 0.01$), as well as the overall burnout rate ($p \leq 0.01$).

Hyperprotection in the attitude of mothers to children is significantly related to the overall rate of parental burnout ($p \leq 0.01$) and its individual dimensions: "contrast with the previous image of the parental "Me" ($p \leq 0.01$) and "feeling Fed up with parental role" ($p \leq 0.01$).

There is also a significant positive relationship between all indicators of burnout and the type of "little loser" attitude, which indicates the neglect of emotional and psychological health of children. Interesting is the significant interdependence between the "symbiosis" style (OBS) and "emotional distancing" (PBA), which confirms the idea that establishing healthy psychological boundaries with the child is especially important to prevent PB.

The data obtained on the relationship between burnout and the type of parental attitude show inverse correlations between the level of burnout and the age of the child. We conclude that mothers raising young children have a higher level of overall burnout and all four manifestations.

The relationship between burnout and the characteristics of the family system. Correlation analysis of the FACES 3 and Parental Burnout Questionnaire scales revealed that the values of the "cohesion" scale were significantly related to the "parental depletion" scales ($p \leq 0.01$), "contrast to the previous parental "Me" ($p \leq 0.01$), "avoidance of parental role" ($p \leq 0.05$), "distancing" ($p \leq 0.01$), and the "adaptation" scale has a weak but significant relationship with the "emotional distancing" scale ($p \leq 0.01$) are presented in table 2.

Table 2

Correlation between burnout measurements and FACES scales 3 (N = 120)

	PBA	Exhaustion of parental role	Contrast with previous parental "Me"	Feeling Fed up with parental role	Emotional distancing
Cohesion	-,218*	-,266**	-,229**	-,301**	-,303**
Adaptation	-,174	-,174	-,160	-,172	-,197*

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

The presented results show the inverse dependence of burnout cohesion, which suggests that the closer the relationship between family members, the lower the burnout rate, because the mother in such a family receives much more support, help and understanding.

We conducted a comparative analysis of the level of burnout among women from different types of families. Analysis of family types according to the criterion of adaptation revealed that 93.7% of the interviewed women rated their families as

“flexible” or “chaotic”. Therefore, a further comparative analysis of the parental burnout was conducted between these groups (Table 3). One family was included in the “rigid” group, and seven families were classified as “structural”.

Table 3

The results of the analysis of differences in the severity of burnout in families with different types of adaptation

Type of family system	Flexible n = 51 (middle rank)	Chaotic n = 68 (middle rank)	Statistics U Manna - Whitney	Statistics W Wilcoxon
Burnout scale				
Exhaustion of parental role	63,93	57,05	1533,5	3879,5
Contrast with previous parental “Me”	62,73	57,96	1595	3941
Feeling Fed up with parental role	63,88	57,09	1536	3882
Emotional distancing	65,74	53,02	1288	3449*
PBA	53,73	49,06	1124,5	2894,5

* $p < .05$

According to the parameter of cohesion, 3 types of families were found in our sample: separated, separated and connected. A comparative analysis of parental burnout level is presented in Table 4.

Table 4

The results of the analysis of differences in the severity of burnout in families that differ in the type of cohesion

Type of family system	Scattered n = 28 (middle rank)	Divided n = 55 (middle rank)	Bounded n = 44 (middle rank)	Statistics of Kruskal Wallace (xi-square)
Burnout scale				
Exhaustion of parental role	67,86	67,58	57,07	2,391
Contrast with previous parental “Me”	75,50	61,07	60,34	3,542
Feeling Fed up with parental role	69,52	65,58	58,51	1,723
Emotional distancing	67,94	68,93	49,72	7,988*
PBA	57,88	55,83	46,72	2,601

* $p < .05$

The comparative analysis allows us to draw the following conclusions:

1) indicators on the scale of "emotional distancing" are significantly higher in families with a chaotic type of structure, which indicates dysfunction of the family

system and long distance, alienation of mother from child in chaotic families, and probably high burnout;

2) non-parametric dependent indicators showed that "emotional distancing" is much more common in families of separated type, which, although it belongs to the moderately balanced type, but indicate a significant psychological distance between family members.

Thus, we can conclude that according to the Faces 3 method, mothers whose families have the characteristics of divided cohesion and chaotic adaptation are most likely to suffer from such a manifestation of burnout as "emotional distancing".

Regression analysis using stepwise selection, in which parameters of parental attitude, features of the family system, and the age of the youngest (or only) child were taken into account as potential predictors of burnout, allowed us to build a linear regression model that represents the main predictors of parental burnout. The results are presented in table 5.

Table 5

Regression models of the predictors of burnout

Components of the regression equation	Non-st. Coeff.	Stand. Err.	Stand. coef. (beta)	Adj. R-square	t-test	CI	
Model 1				,229***			
Constant	27,11				9,23***	21,28	32,94
Infantilization	19,26	,49	,486		5,65***	12,50	26,02
Model 2				,319***			
Constant	39,79				9,23*	31,24	48,34
Infantilization	20,58	,52	,520		6,39***	14,19	26,97
The age of the child	-2,59	-,31	-,312		-3,83***	-3,93	-1,25
Model 3				,344***			
Constant	19,12				1,85	-1,37	39,61
Infantilization	16,63	,42	,420		4,57	9,41	23,85
The age of the child	-2,48	-,30	-,298		-3,73	-3,80	-1,16
Symbiosis	6,68	,20	,200		2,19	,64	12,72

* $p < .05$; *** $p < .001$

However, it can be assumed that certain parameters ("little loser (Infantilization)" and "symbiosis") are the most significant characteristics of parental attitudes in explaining the high level of parental burnout. "Little Loser" reflects the peculiarities of perception and understanding of parents by the child. At high values, parents have a desire to infantilize, to impose on him personal and social incapacity. That is, the mother sees the child younger than his age. The interests, hobbies, thoughts and feelings of the child seem to her childish, frivolous. The child seems unadapted, unsuccessful,

open to bad influences. The mother does not trust her child, points to her failure and incompetence. In this regard, she tries to protect the child from the difficulties of life and strictly control its actions. "Symbiosis" reflects the interpersonal distance in communication with the child. With high scores on this scale, it can be assumed that the mother seeks these symbiotic relationships with the child to protect it from the difficulties and troubles of life. She is constantly anxious for a child who seems small and defenseless.

The indicator R-square suggests the presence of significant factors of parental burnout, not taken into account in the theoretical model of the study, and which are likely to go beyond family factors. However, the obtained model has a very serious explanatory possibility, it is our styles of raising children that can lead mothers to parental burnout. That is, the greater the fusion of mother and child, the higher the level of infantilization, the higher the level of burnout among women.

Thus, according to the results of empirical research, the empirical model of parental burnout can be graphically represented as follows, Fig.2:

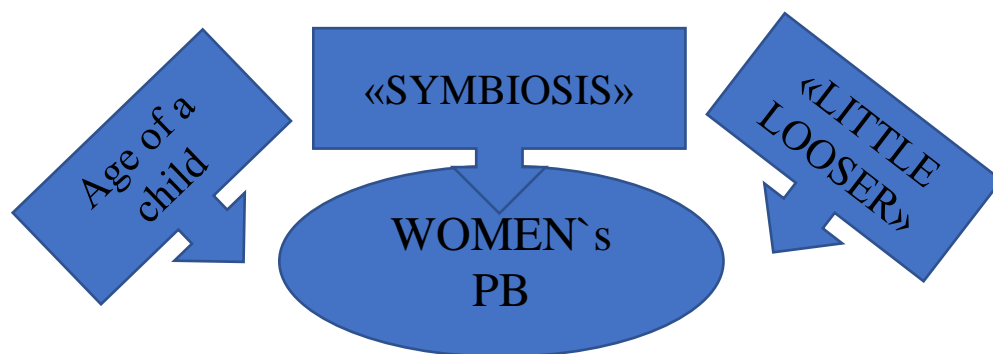

Figure 2. Empirical model of women's parental burnout
Discussion

The results of the study, which cover both socio-demographic (mother's age, child's age, level of education, number of minor children living with their mother) and psychological (features of parental attitudes, the nature of the family system), are to some extent intertwined with the study, the main topic of which is the personality of burned-out parents (Le Vigouroux, Scola, 2018). This study proves that PB manifests itself in the interaction between parents and their children, and because it is a dynamic relationship, they involve mutual influence, so it is important to take into account the demographic and characteristics of children. The results of a study (Le Vigouroux, Scola, Raes, Mikolajczak & Roskam, 2017) confirmed the usefulness of this approach, as the personality of the parents explained 42.3% of the variance of parental burnout and the personality of the child 13.8% (Le Vigouroux and Scola, 2018). In our study, we empirically investigated and illustrated that it is the peculiarities of parental attitudes toward the child (infantilization and symbiosis) significantly influence the formation of parental burnout syndrome.

The demographic results of our study, which show that maternal age does not play a significant role in the formation of the syndrome, in contrast to the age of the child

(the younger the child, the higher the level of burnout in the mother), corresponds to similar cross-cultural studies (Roskam et al., 2021).

Recent studies have linked the provocation of this syndrome to the accumulation of demographic, situational and dispositional risk factors (Lindström, Åman & Norberg, 2011; Mikolajczak, Brianda, Avalosse & Roskam, 2018; Roskam, Raes & Mikolajczak, 2017). The situational factor highlighted in both of these studies was a dysfunctional family circle, and, in particular, dissatisfaction with marital relationships. The findings of this study are closely intertwined with the results of our study, which found significant positive links between parental burnout and cohesion characteristics (emotional ties, family boundaries, decision-making, time, friends, interests, and leisure).

Conclusion

As a result of research work, a theoretical analysis of the literature was carried out and a conceptual model was formed, which shows the broad influence of both individual psychological (internal) and socio-demographic (external) psychological factors on parental burnout.

The results of statistical analyzes showed that the level of women with the syndrome does not exceed 10%, slightly more respondents suffer from moderate and low burnout, ie the total number of women with burnout is twice as high as in Europe and the United States.

The influence of the peculiarities of parental attitude on the formation of the syndrome in women is revealed and statistically proved. Significant links with parental burnout have dimensions of parental attitudes such as "symbiosis" and "infantilization." "Symbiosis" in relation to the child is described as the desire of parents to be one with the child, to meet his needs, to protect him from troubles and difficulties, accompanied by feelings of constant anxiety for the child, experiencing him as small and defenseless. There is also a significant positive relationship between all indicators of burnout and the type of "little loser" attitude, which indicates the neglect of emotional and psychological health of children. The data obtained on the relationship between burnout and the type of parental attitude show that mothers who raise young children have a higher level of overall burnout and all four manifestations.

The presented results of the analysis of the parameters of family cohesion and adaptation indicate the inverse dependence of cohesion indicators with burnout, which suggests that the closer the relationship between family members, the lower the burnout rate, because the mother in such a family receives much more support, help and understanding.

Comparative analysis has shown that the number of children living with their mother is not related to a woman's burnout, but the age of the youngest child correlates with burnout. In this case, the smaller the youngest child, the higher the level of burnout. At the same time, married and single women suffer from burnout to approximately the same extent, the highest was among women who are actually married.

The empirical model of psychological factors of burnout included several predictors, including two parameters of the mother's parental attitude ("symbiosis" and

"infantilization (little loser)" and the age of the child. The prospect of further research is to search for other predictors of burnout in mothers and to develop psychological assistance measures on this basis.

The authors declare no conflict of interest.

References

- Freudenberger, H. (1985). *Women's Burnout: How to Spot It, How to Reverse It, and How to Prevent It*. New York: Doubleday, Garden City.
- Kawamoto, T. K., Furutani, K. & Alimardani M. (2018). Preliminary validation of Japanese version of the Parental Burnout Inventory and its relationship with perfectionism. *Frontiers in Psychology*. 9:758 doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00970>
- Lebert-Charron, A., Dorard, G., Boujut, E. & Wendland J. (2018). Maternal Burnout Syndrome: Contextual and Psychological Associated Factors. *Frontiers in Psychology*. 9: 885 doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00885>
- Le Vigouroux, S. & Scola, C. (2018) Differences in Parental Burnout: Influence of Demographic Factors and Personality of Parents and Children. *Frontiers in Psychology*. 9: 887 doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00887>.
- Lindström, C., Åman, J., & Norberg, A.L. (2010). Increased prevalence of burnout symptoms in parents of chronically ill children. *Acta Paediatrica*, 99, 427-432. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.2009.01586.x>
- Mikolajczak, M., Brianda, M. E., Avalosse, H., & Roskam, I. (2018). Consequences of parental burnout: Its specific effect on child neglect and violence. *Child abuse & neglect*, 80, 134–145. doi: <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2018.03.025>
- Mikolajczak, M. & Roskam, I. (2018) A Theoretical and Clinical Framework for Parental Burnout: The Balance Between Risks and Resources (BR2). *Frontiers in Psychology*. 9: 886 doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00886>.
- Norberg, A. L. (2007). Burnout in mothers and fathers of children surviving brain tumour. *Journal of clinical psychology in medical settings*, 14, 130–137. <http://dx.doi.org/10.1007/s10880-007-9063-x>
- Procaccini, J. & Kieffer, M. (1983). *Parent Burnout*. New York: Double Day.
- Roskam, I., Aguiar, J., Akgun, E., Arian, G., Artavia, M., Avalosse, H. ... Mikolajczak, M. (2021). Parental Burnout Around the Globe: a 42-Country Study. *Affective Science*. 2, 58–79. doi: <https://doi.org/10.1007/s42761-020-00028-4>
- Roskam, I., Brianda, M-E. & Mikolajczak, M. (2018). A Step Forward in the Conceptualization and Measurement of Parental Burnout: The Parental Burnout Assessment (PBA). *Frontiers in Psychology*. 9: 758. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00758>
- Roskam, I., Raes, M. E., & Mikolajczak, M. (2017). Exhausted Parents: Development and Preliminary Validation of the Parental Burnout Inventory. *Frontiers in psychology*, 8, 163. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00163>
- Schaufeli, W., Leiter, M. & Maslach, C. (2009). Burnout: 35 Years of research and practice. *Career Development International*. 14 (3). 204-220. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/13620430910966406>

- Weiss M. (2002). Hardiness and Social Support as Predictors of Stress in Mothers of Typical Children, Children with Autism, and Children with Mental Retardation. *Autism*, 6, 115–130. doi: <https://doi.org/10.1177/1362361302006001009>
- Bulatevych, N. (2007) Mental burnout as a manifestation of inconsistency between personality and lifestyle. The scientific journal of the M.P. Dragomanov NPU. Series 12. Psychological sciences. 43 (19). 58 – 62. [Психічне вигорання як вияв невідповідності між особистістю та стилем її життєдіяльності. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки.*] (in Ukrainian)
- Lavrentyeva, T. (Ed.) (2004) A psychologist in a preschool institution: methodological recommendations for practical activities. Moscow: GNOM and D. [Психолог в дошкільному закладі: методическі рекомендації к практичеській діяльності. Москва : ГНОМ и Д] (in russian)
- Eydemiller, E, Dobryakov, I. & Nikolskaya, I. (2006) Family diagnosis and family psychotherapy : textbook. St. Petersburg: Speech. [Семейный диагноз и семейная психотерапия: учебное пособие. Санкт-Петербург: Речь] (in russian).

**PERSONAL FACTORS OF HIGH SCHOOL STUDENTS' READINESS FOR A
CONSCIOUS CHOICE OF PROFESSION**

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0008>

Anna Chudak

ORCID ID: 0000-0002-1797-9038

Yana Zapeka

ORCID ID: 0000-0002-3412-3629

Abstract

The purpose of the article is to present the results of an empirical study of personal factors of high school students' readiness for a conscious choice of profession.

The study involved 120 high school students, students in grades 9-11 at the age of 16-18. The "Multifactor Personality Questionnaire 16PF" by Ketell (Kapustina, 2001), "Emotional Self-Consciousness" (O. Vlasova) (Vlasova, 2005) were used; "Test of meaningful life orientations" (J. Crumbo, L. Maholik) (Leontiev, 2000); "Methodology for studying the status of professional identity" (A. Azbel) (Azbel, 2006); "Questionnaire for determining professional readiness" (L. Kabardova) (Zeer, 2004); "Professional motivation of the student" (L. Vereshchagina) (Vereshchagina, 2010), the author's questionnaire "Your choice of profession".

Based on the results of an empirical study, the importance of personal factors of a conscious choice of a profession among high school students was established: the qualities of their intellect, meaningfulness of life, emotional self-awareness. Four statuses of professional identity are defined, according to which the "personal profiles" of high school students are described.

It was found that students with an indeterminate status of professional identity (25.8%) are characterized by increased anxiety and tension, reduced self-control, as well as rejection of responsibility for their own emotions, do not have clear goals in life. Those surveyed with an imposed professional identity (29.2%) are characterized by a developed intellect, emotional instability, impulsiveness, compliance, dependence on the thoughts and actions of people around them. Students with a crisis of choice (status "moratorium" 16.7%) revealed a developed intellect, courage in social contacts, striving for something new, increased anxiety and tension. The established professional identity is characteristic of 28.3% of high school students with high intellectual abilities, courage in social contacts, independence and self-control, high meaningfulness of life, the presence of goals for the future, the desire for self-realization.

The results of the study complement scientific work in this direction and confirm the insufficiently developed readiness of high school students for a conscious professional choice.

Keywords: professional choice, high school students, readiness to choose a profession, status of professional identity, personal factors.

Анна Чудак, Яна Запека. Особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії

Метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії.

В дослідженні взяли участь 120 старшокласників, учнів 9-11 класів віком 16-18 років. Використано «Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF» Р. Кетелла (Капустина, 2001), методику «Емоційна самосвідомість» (О. Власова) (Власова, 2005); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Дж. Крамбо, Л. Махолік) (Леонтьев, 2000); «Методику вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азбель) (Азбель, 2006); «Опитувальник для визначення професійної готовності» (Л. Кабардова) (Зеер, 2004); «Професійна мотивація учня» (Л. Верещагіна) (Верещагіна, 2010), авторську анкету «Ваш вибір професії».

За результатами емпіричного дослідження встановлено значення особистісних чинників усвідомленого вибору професії у старшокласників: якостей їх інтелекту, осмисленості життя, емоційної самосвідомості. Визначено чотири статуси професійної ідентичності, за якими описано «особистісні профілі» старшокласників.

Встановлено, що учні з невизначеним статусом професійної ідентичності (25,8%) характеризуються підвищеною тривожністю та напруженістю, зниженим самоконтролем, а також неприйманням відповідальності за власні емоції, не мають виразних цілей у житті. Досліджені з нав'язаною професійною ідентичністю (29,2%) характеризуються розвиненим інтелектом, емоційною нестійкістю, імпульсивністю, поступливістю, залежністю від думок та дій оточуючих людей. В учнів із кризою вибору (статус «мораторій» 16,7%) виявлено розвинений інтелект, сміливість у соціальних контактах, прагнення до нового, підвищену тривожність та напруженість. Сформована професійна ідентичність властива 28,3% старшокласників з високими інтелектуальними здібностями, сміливістю у соціальних контактах, самостійністю та самоконтролем, високою осмисленістю життя, наявністю цілей на майбутнє, прагненням до самореалізації.

Результати дослідження доповнюють наукові роботи в цьому напрямі та підтверджують недостатньо сформовану готовність старшокласників до усвідомленого професійного вибору.

Ключові слова: професійний вибір, старшокласники, готовність до вибору професії, статус професійної ідентичності, особистісні чинники.

Вступ

Сучасні умови розвитку українського суспільства ставлять перед випускниками шкіл високі вимоги щодо самостійності вирішення питань професійного вибору та вміння будувати своє життя усвідомлено. Важливим чинником успішності професійного становлення особистості впродовж тривалого часу, а може й навіть всього подальшого життя, є правильно зроблений професійний вибір в юнацькому віці.

У старшому шкільному віці особливо гострою постає проблема професійного вибору, що зумовлює вступ вчорашніх школярів до закладів вищої освіти з метою професійної підготовки до майбутнього дорослого життя. Однак

сучасна молодь часто має розрізнені уявлення про свої здібності, не може визначити свої професійні уподобання, не розуміє особливостей професійної придатності до певних видів діяльності, не знає, які ресурси і якості необхідні для професійної діяльності, відрізняється низьким рівнем готовності до здійснення професійного вибору.

Саме тому учні старших класів потребують допомоги і підтримки з боку шкільних психологів і педагогів, щоб правильно здійснити професійний вибір на початку свого дорослого шляху до професійної самореалізації.

Вивченню проблеми професійного вибору в учнів старшого шкільного віку присвятили свої праці Л. Головей (Головей, 2019), Е. Зеєр (Зеєр, 2004) та інші науковці. Особливості впливу особистісних чинників на здійснення професійного вибору старшокласниками розкривають Л. Головей (Головей, 2019), В. Лозовецька (Лозовецька, 2012), Н. Мосол (Мосол, 2012), Е. Очирова (Очирова, 2014), І. Тичина (Тичина, 2006), А. Фрадинська (Фрадинська, 2010) та інші.

Методичні засади професійно орієнтаційної роботи та психологічного супроводу професійного самовизначення учнів старших класів висвітлює Н. Мосол (Мосол, 2012). Водночас недостатньо вивченими залишаються особливості впливу особистісних чинників на готовність старшокласників зробити усвідомлений професійний вибір. **Мета статті** - представлення результатів емпіричного дослідження особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії.

Теоретичні основи дослідження

Вибір професії – це важлива ланка в професійному становленні особистості. Саме від правильно зробленого вибору професії залежить можливість людини задовольнити основну гамму своїх потреб, реалізувати себе як особистість у світі. «Вибір професії – досить складний і часом довгий мотиваційний процес: адже від правильного вибору професії багато в чому залежить задоволеність людини своїм життям» (Данченко, Шилова, Савченко, 2012: 14).

За даними І. Тичини, у психологічній літературі проблема професійного вибору вивчається у взаємозв'язку із вивченням акту вибору як внутрішньої діяльності людини. «Здійснюючи професійний вибір, людина конструює власні моделі професійного майбутнього, порівнює їх на основі внутрішніх ціннісних критеріїв і обирає найбільш прийнятний для себе варіант» (Тичина, 2006: 162).

За свідченням Н. Мосол, «саме вибір професії стає переломним етапом в житті людини та визначає подальший розвиток життєвого шляху, і, зазвичай, співпадає із закінченням школи» (Мосол, 2012: 5). Питання професійного самовизначення юнаків в її праці розглядається з позиції проблеми самореалізації (розвиток особистості на основі інтересів, здібностей та спрямувань), та з позиції проблеми вибору (результат співвідношення внутрішніх та зовнішніх аспектів професійно орієнтаційної ситуації, здатність оцінювати власні інтереси і здібності та співвідносити їх з вимогами до конкретної професії) (Мосол, 2012: 5).

Важливим визначальним чинником правильного вибору є професійний інтерес або професійна спрямованість. Є. Ільїн вказує, що важливість виявлення спрямованості людини до того або іншого виду діяльності обумовлена її зв'язком

із здібностями до цього виду діяльності (Льїн, 2008). Отримані в багатьох психологічних дослідженнях дані вказують, що на природну схильність до того або іншого виду діяльності впливають типологічні особливості прояву властивостей нервової системи.

За переконанням Н. Мосол, деякі об'єктивні чинники (наприклад, типологічні особливості нервової системи «сила-слабкість»; «швидкість–інертність»; «врівноваженість–неврівноваженість») можуть зумовлювати нахили людини до певного типу діяльності, наприклад, до швидкої, але короткотривалої роботи. Усвідомлення таких особливостей без чіткого розуміння причини призводить до формування мотиву, що спонукає людину займатися певним видом професійної діяльності, яка, на її думку, за своїм характером відповідає характеру певної здібності. Звідси – важливість реального, адекватного уявлення людини про психологічну структуру певної діяльності (Мосол, 2012).

За ствердженням Р. Мотрук, на професійне самовизначення сучасного юнацтва, і відповідно на адекватність здійснення професійного вибору, впливає ціла низка чинників, які дослідниця поділяє на дві групи: зовнішньо-об'єктивні та внутрішньо-суб'єктивні (Мотрук, 2013: 10) (табл. 1.).

Таблиця 1

Чинники впливу на професійний вибір юнацтва

Група	Чинники
Зовнішньо-об'єктивні чинники	1) економіко-психологічні: соціально-політична ситуація в суспільстві, стан ринку та попит на професії, рівень заробітної плати; 2) соціально-педагогічні: інститути соціалізації (сім'я, школа, ЗВО); 3) соціокультурні: звичаї, традиції, менталітет, фольклор; 4) еколого-психологічні: стан природного середовища, умови і режим праці; 5) інтерактивно-символічні: престиж, імідж, соціальний статус, мода, реклама.
Внутрішньо-суб'єктивні чинники	1) психофізіологічні: задатки, генетичні, статеві, вікові особливості організму, тілесна конституція; 2) ціннісно-мотиваційні: інтереси, бажання, нахили, життєві цілі, перспективи, плани, соціальні установки, ціннісні орієнтації, потреба в самоактуалізації; 3) рефлексивно-феноменологічні: его-ідентичність, самоприйняття, самоповага, самооцінка, образ Я, рівень домагань; 4) ортобіотичні: стресостійкість, фрустраційна толерантність, внутрішня картина здоров'я; 5) психодинамічні: психологічний захист, копінг-поведінка, механізм саморегуляції.

Необхідною умовою для оптимального вибору професії старшокласниками є наявність у них повної та адекватної інформації про професії та альтернативи професійного вибору. Водночас, на думку Д. Леонтьєва, щоб зробити повноцінний вибір, необхідно мати сформовану сферу цілепокладання, адже «в ситуації професійного самовизначення необхідно мати навички побудови уявлюваної картини взаємозв'язку життєвих подій та екстраполяції цієї картини в майбутнє» (Леонтьєв, 2000: 19).

Проте у віці 16-17 років, коли випускникам необхідно вирішувати питання вибору професії, розвиток психологічної функції планування не завершений – він продовжується і після двадцятилітньої межі. Отже, на момент вибору професії старшокласники можуть бути не готові здійснити повноцінний вибір через недостатню сформованість відповідних психологічних функцій, а, конкретніше,

функції планування та цілепокладання. У старшому шкільному віці потрібно звертати увагу не лише на формування певних нахилів, намірів, професійної спрямованості, але і на формування особистісних якостей, які входять в комплекс ефективної самостійності (автономності). Саме наявність цих якостей виступає основою обґрунтованого вибору професії, важливу роль при цьому відіграють форми організації навчання (Мосол, 2012: 6).

В той же час Н. Мосол відзначає, що в юнацькому віці формується не сам професійний вибір, а готовність до професійного вибору, що включає такі компоненти:

1) когнітивний компонент – уявлення про професію, її переваги та недоліки, про зміст професійної діяльності (об'єкт праці, мета, зміст, засоби тощо), знання про вимоги професії до особистості, способи та шляхи оволодіння нею, уявлення про сенс майбутньої професійної діяльності;

2) мотиваційно цілепокладальний компонент – виражає позитивне ставлення до професії, мотиви вибору професії та рівень і цілісність цілепокладання щодо майбутньої професійної діяльності;

3) суб'єктно особистісний компонент – розвиток процесів самосвідомості (самопізнання, самоаналізу, самооцінювання, саморегуляції, саморозвитку), рефлексії, професійно значущих якостей особистості (Мосол, 2012).

Дослідниця Н. Мосол виокремила критерії сформованості особистісної готовності юнаків до професійного вибору:

1) сформованість уявлень про професію (обізнаність учнів про зміст професійної діяльності та вимоги, яким повинна відповідати особистість фахівця певної професійної сфери);

2) розвиток рефлексивних здібностей (оволодіння способами самоаналізу і самопізнання), обґрунтованість та адекватність самооцінки професійно значущих якостей;

3) позитивне самоствавлення та гуманістична спрямованість особистості;

4) наявність позитивної внутрішньої професійної мотивації;

5) сформованість та осмисленість професійних планів та життєвих перспектив, їх реалістичність та взаємна узгодженість (Мосол, 2012: 11-12).

Водночас, як зазначає Е. Очирова, багато юнаків роблять нереалістичні вибори, мріють про високопрестижні професії, для яких у них немає необхідних даних (Очирова, 2014). Здатність людини досягти успіху в обраній професії залежить від рівня її інтелекту, наявності стійкої мотивації, специфічних здібностей. Дослідниця зауважує, що «наявність певних здібностей може виявитися вирішальним фактором для досягнення швидкого успіху в обраній сфері діяльності, дає можливість отримати хороші результати після відповідного навчання та придбання необхідного досвіду» (Очирова, 2014: 301).

При цьому, за переконанням В. Лозовецької, в процесі професійного вибору важливим є момент роботи свідомості щодо порівняння власних можливостей і вимог конкретної діяльності в контексті суб'єктивно прогнозованого переліку можливих професій. Тому «вибір професії в значній мірі залежить від рівня

розвитку здібностей людини у різних видах діяльності та адекватного усвідомлення цього процесу» (Лозовецька, 2012: 55).

Отже, для успішного вибору професії старшокласники мають адекватно оцінювати наявні у них здібності, професійні схильності, інтереси та можливості у досягненні бажаного рівня компетентності у професії. Також вони мають знати, що потрібно їм для успішної діяльності за обраною професією. Крім того, у них мають бути розвинені аналітичні здібності і вміння порівнювати результати оцінки своїх здібностей та можливостей із знаннями про вимоги професії, на основі чого розуміти власну професійну придатність.

Методи дослідження

В процесі дослідження особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії використано комплекс методів: 1) теоретичні: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення психологічних положень з досліджуваної проблеми особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії; 2) емпіричні: опитування, психодіагностичні методики; анкетування досліджуваних з використанням авторської анкети «Ваш Вибір професії»; 3) методи математичної статистики: якісний та кількісний аналіз емпіричних даних; кореляційний аналіз (критерій Пірсона), множинний регресійний аналіз.

Зокрема, в дослідженні використано «Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF» Р. Кетелла, який вважається одним з найбільш інформативним при вивченні особистості, дає ґрунтовну і різнобічну характеристику її рис (Капустина, 2001). Застосовано методики: «Емоційна самосвідомість» (О. Власова) (Власова, 2005); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Дж. Крамбо, Л. Махолік) (Леонтьев, 2000); «Методика вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азбель) (Азбель, 2006); «Опитувальник для визначення професійної готовності» (Л. Кабардова) (Зеер, 2004); «Професійна мотивація учня» (Л. Верещагіна) (Верещагіна, 2010). Також проведено опитування за авторською анкетой «Ваш вибір професії», де старшокласники давали відповіді на відкриті питання, спрямовані на визначення особливостей їх професійного вибору. За результатами дослідження отримано інформативні дані щодо особистісних переваг учнів у виборі професій, їх впевненості в тому, яку професію обрали, а також про особистісні характеристики готовності до усвідомленого професійного вибору.

Вибірку досліджуваних склали 120 осіб раннього юнацького віку (16-18 років), учнів 9-11 класів. З них 60 учнів 9-го класу, по 30 учнів 10-го та 11-го класів. Більшість опитуваних старшокласників становили учні 9-го класу (50%), решта учнів навчаються в 10-му і 11-му класах (по 25% досліджуваних відповідно). Всього у вибірці опитуваних було 55 хлопців та 65 дівчат.

Методика побудови емпіричного дослідження передбачає проведення опитування і тестування старшокласників, оскільки саме за допомогою застосування стандартизованих тестів, методик можна отримати достатньо великий дослідницький матеріал, який можна систематизувати та дослідити показники готовності учнів до усвідомленого вибору професії. Саме так можна

визначити емоційне самоусвідомлення, світоглядні позиції учнів, статус професійної ідентичності, з'ясувати характеристики їх професійної готовності, мотивації вибору професії.

Результати дослідження

За результатами дослідження переважна більшість старшокласників мають статус нав'язаної професійної ідентичності (29,2%), що вказує на їх схильність обирати професію під впливом авторитетної думки інших людей – батьків, учителів чи друзів (рис. 1.). Така поведінка дає змогу на деякий час заспокоїти внутрішні переживання з приводу невизначеності власного майбутнього, однак зроблений таким чином вибір не гарантує повної відповідності обраної професії інтересам та здібностям самої особистості.

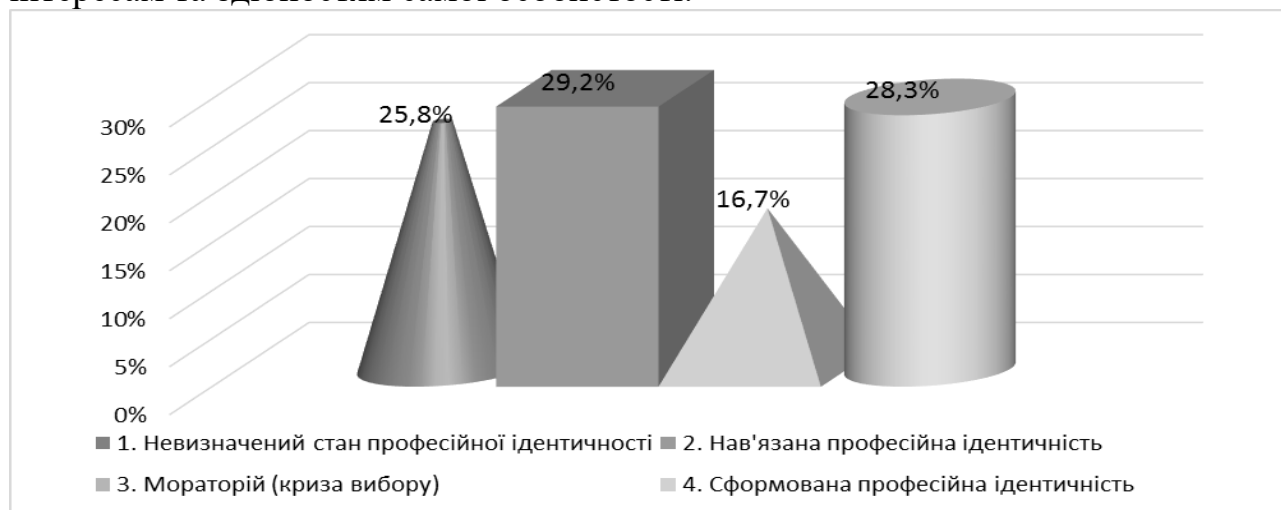

Рис. 1. Статуси професійної ідентичності старшокласників

Ще майже у третини опитаних старшокласників виявлено статус сформованої професійної ідентичності (28,3%), що є позитивним показником успішності їх професійного самовизначення та впевненості у вибраній професійній сфері майбутньої самореалізації. Ці учні мають стійку готовність до усвідомленого професійного вибору або ж уже його зробили і впевнені в ньому. У них виявляються стійкі знання про свої здібності та риси, виявляються цінності і життєві переконання щодо професійного життя. Однак у решти опитуваних виявляються інші статуси, що вказують на їх неусвідомлене ставлення до необхідності здійснення правильного професійного вибору.

У 25,8% учнів виявлено невизначений статус професійної ідентичності, що характеризує їх як легковажних, не здатних до побудови чітких професійних цілей і планів. Ці старшокласники живуть одним днем, цікавляться задоволенням своїх поточних потреб та інтересів і не прагнуть займатися процесом професійного вибору.

Статус мораторію (кризи вибору) властивий для 16,7% старшокласників, які переживають складні емоції, досліджують альтернативні варіанти свого професійного розвитку, активно намагаються прийняти осмислене рішення щодо майбутнього, аналізують професійні сфери, де б могли знайти застосунок їх здібностей і вміння. Ці досліджувані приміряють на себе різні професійні ролі,

намагаються дізнатися про різні спеціальності та способи оволодіння ними. І хоча статус мораторію супроводжується складними переживаннями, все ж він має позитивну перспективу, оскільки внаслідок адекватного переживання кризи вибору старшокласники найчастіше здійснюють адекватний вибір професії, і переходять до сформованої професійної ідентичності.

Застосовуючи анкету «Ваш Вибір професії», отримано наступні результати щодо переважних виборів старшокласниками своїх видів професійної діяльності в майбутньому (рис. 2.).

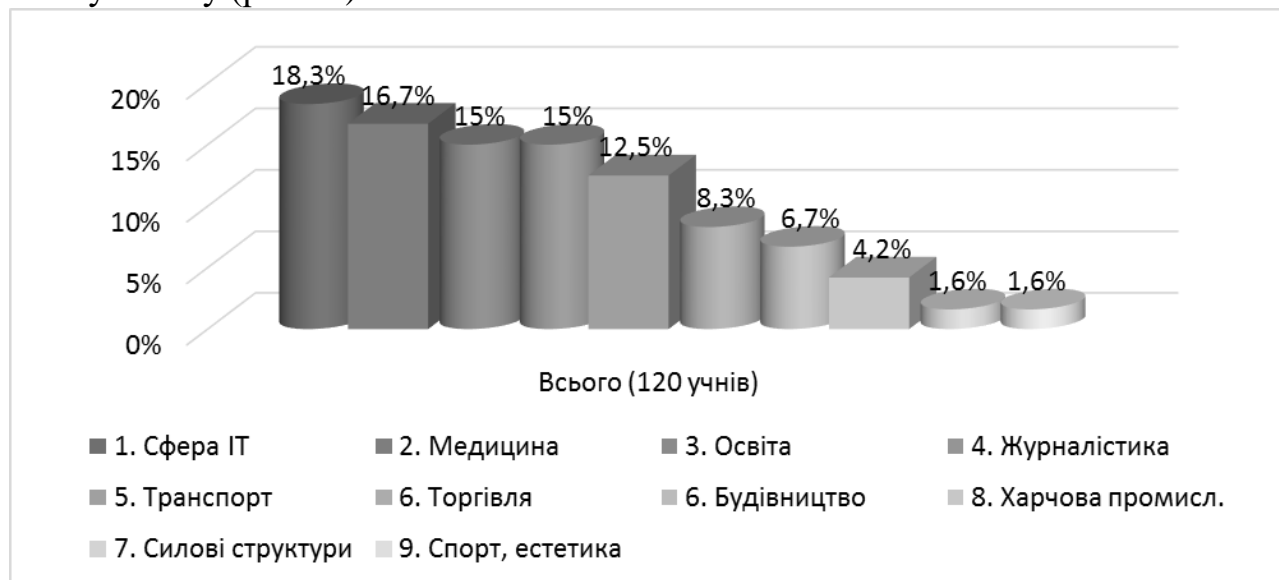

Рис. 2. Найрейтинговіші професії, обрані старшокласниками

Більшість старшокласників професійні плани, вже зробили професійний вибір (переважно це були учні 10-11 класів) та досить впевнені у своєму виборі. Щодо чинників впливу, то найбільший вплив на професійний вибір старшокласників здійснюють батьки, адже багато учнів планують вступати до різних закладів вищої освіти на комерційній основі, а тому є залежними від фінансової спроможності і підтримки батьків.

Найчастішими професіями сучасних старшокласників виявились професії у сфері ІТ: програміст, тестувальник, розробник інформаційного забезпечення – 18,3% від загальної кількості опитаних. Також досить популярними виявились професії у сфері медицини: лікар, медсестра, фізіотерапевт, косметолог (16,7%). Для 15% старшокласників властиві вибори професій у сфері освіти: педагог (вчитель і вихователь, викладач); психолог; корекційний педагог; логопед. Також тут більше дівчат, які обирають ці професії, ніж хлопців. Ще у 12,5% учнів виявлено вибір професій у сфері транспортного забезпечення – водії, експедитори, відділ логістики, оператори служби контролю.

Крім того, учні вказали на вибір професій у сфері журналістики: фоторепортер, блогер, ведучий новин, журналіст друкованих видань, інтерв'юер, редактор, відеооператор (15%). Вважаємо, що у зв'язку із дистанційним форматом навчання та зростанням ролі інтернету в сучасному суспільстві вибір таких професій є досить актуальним. Водночас професія блогера у сфері журналістики визначається як престижна на хвилі модного нині інформаційного підйому у

соціальних мережах, однак і вона потребує наявності певних спеціальних здібностей та вмінь, прагнення наполегливо працювати, а тому підходить не для всіх бажаючих старшокласників.

Решта обраних професій були не настільки поширеними серед учнів. Порівнюючи ці результати із даними опитування щодо професійних переваг за опитувальником Л. Кабардової (Зеер, 2004), помічаємо певну відповідність обраних учнями професій із сфери ІТ та із сфери журналістики із типом «Людина – знакова система», професій у сфері освіти і медицини із типом «Людина – людина». Навіть в учнів, які обрали професії у сфері транспорту і будівництва, спостерігаються прояви типу «Людина – Техніка». Отже, можна зробити висновок, що у більшості старшокласників професійний вибір здійснено адекватно, що відповідає рекомендованим типам професійних сфер. Водночас, аналізуючи професійні плани і наміри учнів 9-го класу, спостерігаємо нестійкість їх уявлень про власне майбутнє, що вказує на потребу проведення з ними психологічної розвивальної роботи, спрямованої на підвищення рівня усвідомлення необхідності правильного професійного вибору, розвитку особистісних рис, потрібних для успішної професійної діяльності в обраній сфері діяльності.

Для вивчення особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії були використані методи математичної статистики, а саме: кореляційний аналіз (критерій Пірсона), таблиці сполученості та порівняльний аналіз (критерій Стюдента). На першому етапі завдяки кореляційному аналізу були виокремлені особистісні профілі старшокласників на основі чотирьох статусів професійної ідентичності. Виявлені кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та особистісними характеристиками старшокласників наведено у таблиці 2.

За отриманими результатами невизначений стан професійної ідентичності має певні кореляційні зв'язки з особистісними характеристиками старшокласників, а саме: нормативністю поведінки (0,50), підозрілістю (-0,52), тривожністю (0,59), самоконтролем (-0,50) та напруженістю (-0,51). Таким чином, невизначена ідентичність характеризується тим, що старшокласники ще не сформували чітких поглядів на професійний вибір, однак все ж дотримуються нормативності поведінки та проявляють терпимість, відсутність заздрості та підозрілості. Ці учні розслаблені, мають низьку мотивацію щодо планування і побудови власного майбутнього.

Між тим, старшокласники з невизначеним статусом професійної ідентичності мають підвищений рівень тривожності, іноді проявляють невпевненість в собі, внутрішню конфліктність уявлень про себе, знижений самоконтроль щодо власних почуттів та майбутніх цілей. В певному сенсі можна зазначити, що вони характеризуються непостійністю, схильністю до уникнення відповідальності, мають слабку організованість. Тобто невизначений статус професійної ідентичності притаманний достатньо незрілим особистостям, з непоєднаними особистісними характеристиками та відсутністю чіткої особистісної структури.

Кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та особистісними характеристиками старшокласників

Особистісні характеристики старшокласників (16PF)	Статуси професійної ідентичності			
	Невизначений стан	Нав'язана ідентичність	Мораторій	Сформована ідентичність
Товариськість		0,51		
Інтелект		0,51	0,53	0,57
Емоційна стійкість		-0,50		
Домінантність		-0,54		
Життєрадісність				
Нормативність поведінки	0,50		-0,51	
Сміливість у соціальних контактах			0,53	0,56
Чутливість				
Підозрілість	-0,52			
Мрійливість		0,53		
Дипломатичність				
Тривожність	0,59		0,53	0,54
Сприйнятливність нового			0,55	
Самостійність		-0,50		0,56
Самоконтроль	-0,50			0,57
Напруженість	-0,51	0,55	0,54	0,50

* рівень статистичної значущості $p < 0,05$

Слід зазначити, що нав'язана ідентичність ще пояснюється як дострокова, передчасна ідентичність, тобто старшокласники включилися у відповідну систему цінностей, але зробили це не самостійно, а на основі чужих думок, наслідуючи чужий приклад або авторитет. Нав'язана професійна ідентичність має багато кореляційних зв'язків з особистісними характеристиками, а саме: з товариськістю (0,51), інтелектом (0,51), емоційною стійкістю (-0,50), доміантністю (-0,54), мрійливістю (0,53), самостійністю (-0,50) і напруженістю (0,55). Старшокласники, які мають нав'язану професійну ідентичність, проявляють товариськість, добродушність, уважність до людей, терпимість до критики. Вони мають достатньо високий рівень розвитку мислення та здатні швидко навчатися, при цьому орієнтовані на свій внутрішній світ, однак не можуть втілити у реальність внутрішні ідеї. Можливо, саме тому в старшокласників із зазначеним типом ідентичності спостерігається підвищена напруженість, що може бути пов'язано з їх низькою мотивацією та лінню. Такі учні проявляють низьку толерантність до неприємних зовнішніх соціальних впливів, схильні до мінливості настрою, дратівливості. Вони здатні до підпорядкованості авторитету інших людей, наприклад, батьків або старших друзів, родичів. Переважно сором'язливі, схильні поступатися іншим, проявляють залежність, відсутність самостійності, особливо при прийнятті важливих та відповідальних рішень.

Для статусу «мораторій» притаманне перебування старшокласників у процесі переживання нормативної кризи самовизначення, вибору з численних варіантів розвитку того єдиного, що можна вважати своїм. Цей статус професійної ідентичності кореляційно пов'язаний з наступними особистісними характеристиками: інтелект (0,53), нормативність поведінки (-0,51), сміливість у соціальних контактах (0,53), тривожність (0,53), сприйнятливність нового (0,55), напруженість (0,54). Старшокласникам із зазначеним статусом професійної ідентичності притаманне абстрактне мислення, кмітливність, прямолінійність, наївність, прагнення знайомитися та вчитися новому в оточуючих людей. Такі особистості бажать дізнаватися нове, у них розвинена критичність мислення, вони прагнуть реалізувати інтелектуальні здібності, проявляються схильність до аналізу. Між тим, все це сполучається з тривожністю, напруженістю та іноді з проявами асоціальної поведінки. Ймовірно це пов'язано саме з тим новим, до якого прагнуть особистості у період кризи ідентичності, тому для них характерні вразливість, непостійність, постійний пошук сенсу в житті та свого місця в ньому.

Сформована професійна ідентичність характеризується як зріла ідентичність, коли криза завершена та учень перейшов від пошуку себе до практичної самореалізації. Така ідентичність пов'язана з певними особистісними характеристиками, а саме: з інтелектом (0,57), сміливістю в соціальних контактах (0,56), тривожністю (0,54), самостійністю (0,56), самоконтролем (0,57) і напруженістю (0,50). Старшокласникам із зазначеним статусом професійної ідентичності притаманний високий рівень інтелектуальних здібностей, критичність мислення та аналітичні здібності. Вони сміливі у контактах з оточуючими людьми, проявляють активність, схильність до ризику. Такі особистості незалежні, дотримуються обраного шляху, самостійні в прийнятті рішень і власних діях, гарно контролюють себе і свої вчинки. Незважаючи на прояви зрілості особистості, старшокласникам із сформованою професійною ідентичністю притаманна тривожність та напруженість. На наш погляд, це є проявом нормальної тривоги, яка допомагає адаптуватися до різних ситуацій. Вона зростає в умовах високої суб'єктивної значущості вибору людини та актуалізує її сили, спрямовує на подолання чиннику, який спровокував тривожність.

Далі у таблиці 3 подані статистично значущі кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та характеристиками емоційної самосвідомості у старшокласників.

Між характеристиками емоційної самосвідомості та статусами професійної ідентичності виявлена невелика кількість кореляційних зв'язків на статистично значущому рівні. Невизначений стан професійної ідентичності має негативний кореляційний зв'язок з показником емоційної самосвідомості «прийняття відповідальності за свої емоції» (-0,50). Таким чином, можемо зазначити, що при відсутності професійних цілей у старшокласників, їм притаманна відсутність прагнення брати на себе відповідальність за свої емоції. Нав'язана професійна ідентичність позитивно пов'язана з вмінням виражати емоції (0,51) і з загальною шкалою емоційної самосвідомості (0,50). Також зв'язок з загальною шкалою

емоційної самосвідомості свідчить, що людина з нав'язаною професійною ідентичністю має досить розвинену емоційну свідомість, яка, швидше за все, допомагає пристосуватися до інших людей.

Таблиця 3

Кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та характеристиками емоційної самосвідомості старшокласників

Емоційна самосвідомість	Статуси професійної ідентичності			
	Невизначений стан	Нав'язана ідентичність	Мораторій	Сформована ідентичність
Диференціація емоцій			-0,51	
Вираження емоцій		0,51		
Управління емоціями				0,50
Прийняття відповідальності за емоції	-0,50			
Загальна шкала емоційної самосвідомості		0,50	0,51	0,53

Примітка: * $p < 0,05$

Мораторій як статус професійної ідентичності має два статистично значущих кореляційних зв'язки з характеристиками емоційної самосвідомості: диференціація емоцій (-0,51) і загальна шкала емоційної самосвідомості (0,51). Негативний зв'язок з показником «диференціації емоцій» свідчить, що старшокласник з професійною ідентичністю за статусом «мораторій» не вміє відрізнити свої та чужі емоції, розуміти та приймати їх. Однак позитивний зв'язок із загальним показником емоційної самосвідомості свідчить про те, що загалом старшокласники із зазначеним статусом професійної ідентичності мають достатньо розвинену емоційну свідомість. Таким чином, можемо говорити, що взагалі досліджувані розуміють свої емоції та оточуючих людей, вміють їх контролювати, однак саме відрізнити емоційну забарвленість їм складно.

Сформована професійна ідентичність також має два позитивних кореляційних зв'язки з характеристиками емоційної самосвідомості: управління емоціями (0,50) і загальна шкала емоційної самосвідомості (0,53). Таким чином, старшокласники зі сформованою професійною ідентичністю мають розвинений самоконтроль щодо власних емоційних станів. Також позитивний зв'язок зі шкалою емоційної самосвідомості свідчить про наявність у досліджуваних адекватної емоційної експресії. Це допомагає підтримувати гарне міжособистісне спілкування та професійно орієнтовані відносини.

В таблиці 4 представлені статистично значущі кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності старшокласників та їх смисложиттєвими орієнтаціями.

Кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та смисложиттєвими орієнтаціями старшокласників

Смисложиттєві орієнтації	Статуси професійної ідентичності			
	Невизначений стан	Нав'язана ідентичність	Мораторій	Сформована ідентичність
Цілі у житті	-0,50		0,51	0,64
Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя	-0,52			0,52
Результативність життя			-0,50	0,50
Локус контролю-Я (Я – господар життя)		-0,50		
Локус контролю-життя, чи керованість життя	-0,54	-0,51		
Загальна осмисленість життя				0,58

* рівень статистичної значущості $p < 0,05$

За результатами кореляційного аналізу встановлено, що між статусами професійної ідентичності та смисложиттєвими орієнтаціями старшокласників існують статистично значущі кореляційні зв'язки. Невизначений статус професійної ідентичності негативно пов'язаний з наявністю «цілей в житті» (-0,50) та «процесом життя» (-0,52). Тобто у цих старшокласників відсутні цілі на майбутнє, які надають їх життю осмисленості, спрямованості і часової перспективи, переважно вони живуть сьогоdnішнім днем. Також вони не мають особливого інтересу до життя, можуть проявляти незадоволеність своїм життям, і виявляють переконаність в тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю (-0,54).

Старшокласники з нав'язаною професійною ідентичністю також впевнені, що людині не дано контролювати своє життя та вільно приймати рішення, і втілювати їх у життя, вони переконані у тому, що життя людини не підвладне контролю (-0,51). Ці учні не вважають себе сильними особистостями, які мають достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей (-0,50), тому приймають на віру думки та поради оточуючих людей щодо свого життя та професійного становлення.

Старшокласники зі статусом мораторію мають розвинені цілі у житті (0,51), що характеризує їх як тих, кому притаманні цілі на майбутнє життя, плани, завдання та цілі, які надають життю осмисленості, спрямованості та подальшої перспективи. Однак вони не задоволені результативністю життя та самореалізацією (-0,50), що може пояснювати те, що людина знаходиться на етапі кризи професійної ідентичності та перебирає можливі альтернативи розвитку.

Сформована професійна ідентичність пов'язана з високим рівнем загальної осмисленості життя (0,58) та її окремими показниками: «цілі у житті» (0,64), «процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя» (0,52) і

«результативність життя чи задоволеність самореалізацією» (0,50). Таким чином, особистість зі сформованою професійною ідентичністю має чіткі цілі у житті та бере відповідальність за свої дії, сприймає процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом, а також відчуває свою продуктивність.

Результати кореляційного аналізу дають змогу говорити про наявність тісних взаємозв'язків між показниками професійної ідентичності та особистісними характеристиками. Для перевірки припущень щодо впливу особистісних характеристик на професійну ідентичність був використаний множинний регресійний аналіз та далі продемонстровані побудовані регресійні моделі (табл. 5). Регресійні моделі перевірялися методом Forward Stepwise. Він дає змогу поетапно відібрати найсильніші предиктори для формування найкращої регресійної моделі.

Таблиця 5

Регресійна модель професійної ідентичності старшокласників

Змінні-предиктори	Невизначений стан		Нав'язана ідентичність		Мораторій		Сформована ідентичність	
	β	RI та RIadj	β	RI та RIadj	β	RI та RIadj	β	RI та RIadj
Інтелект	-	RI 0,38 RIadj 0,37	0,17	RI 0,43 RIadj 0,42	0,21	RI 0,31 RIadj 0,30	0,23	RI 0,47 RIadj 0,46
Тривожність	0,21		-		-		-	
Самостійність	-		-0,11		-		0,17	
Самоконтроль	-		-		-		0,13	
Загальна шкала емоційної самосвідомості	-		-		0,15		0,11	
Цілі у житті	-0,28		-0,41		-		0,31	
Загальна осмисленість життя	-		-0,12**		-		0,25	
Мотиви соціальної значущості праці	-		-		0,18		0,15	
Мотиви професійної майстерності	-		-		-		0,19	

*Усі показники є значущими на рівні $p < 0,0001$, крім ** $p < 0,01$.

У таблиці 5 зазначені статистично значущі показники, які пояснюють різні типи професійної ідентичності старшокласників. Несподіваними результатами виявилось те, що невелика кількість показників (особистісних характеристик) пояснюють різні стани професійної ідентичності, хоча раніше були виявлені досить сильні та значущі кореляційні зв'язки між багатьма особистісними характеристиками.

Невизначений стан професійної ідентичності практично на 40% детермінує лише два показники: тривожність та відсутність цілей у житті. Нав'язана професійна ідентичність пояснюється розвитком інтелекту, зниженою самостійністю, відсутністю особистих цілей у житті та зниженою осмисленістю

життя. Ця регресійна модель має 43% детермінованості. Мораторій або криза вибору також пояснюється не більш, ніж на 31%, та її предикторами виступають: розвинений інтелект, достатньо розвинена емоційна самосвідомість.

Сформована професійна ідентичність має найбільшу кількість предикторів, серед яких виділяються наступні: розвинені інтелектуальні здібності, самостійність та самоконтроль, наявність емоційної самосвідомості, цілей у житті та загальної осмисленості життя; а трудова діяльність обумовлюється мотивами соціальної значущості праці та мотивами професійної майстерності. Зазначені предиктори пояснюють модель на 47%.

Отже, для формування професійної ідентичності старшокласників найбільш значущу роль відіграє інтелект та цілі у житті. Слід зазначити, що регресійні моделі пояснюються в межах 30-47%, що свідчить про необхідність подальшого вивчення предикторів, які впливають на формування різних типів професійної ідентичності старшокласників.

Дискусія

Отримані результати дослідження підтверджують раніше зроблені висновки у сучасних розвідках психологів про неготовність старшокласників робити усвідомлений професійний вибір з урахуванням особистісних якостей та індивідуально-психологічних характеристик.

За свідченням А. Фрадинської, вибір професії є найбільш складним у професійному становленні особистості. Цей вибір професії часто обумовлюється тим, що юнаки часто плутають реальний вибір з бажаним, очікуваним результатом, не враховуючи власні особистісні особливості. У цьому і є проблема самовизначення, яке відрізняється від простого прогнозування свого майбутнього життя, від мрій, що пов'язані із майбутнім. Воно базується на інтересах та прагненнях індивіда, однак не враховує власні можливості й зовнішні обставини (Фрадинська, 2010: 252).

У практичному дослідженні Л. Головей, І. Груздевої, М. Данилової на основі аналізу професійних намірів старшокласників встановлено, що більше 43% з них мають труднощі в побудові професійних планів, не визначились із вибором професії і шляхами її отримання. Можливо, це є наслідком недостатньої сформованості пізнавальних інтересів, професійного типу особистості і не сформованої професійної ідентичності (Головей, 2019: 66).

При цьому Л. Головей, І. Груздева, М. Данилова встановили, що у половини старшокласників професійний тип сформований слабо, і тільки третина учнів знають свої здібності і адекватно обирають сферу професійної діяльності. Вивчаючи професійну ідентичність старшокласників, дослідниці дійшли висновку, що більшість учнів проходять кризу вибору, виявляють активність у пошуку її рішення. У третини виявлено сформовану професійну ідентичність, ці учні приймають цінності і цілі професійного середовища, ідентифікують себе як представника певної професії. Водночас у багатьох сучасних старшокласників виявлено невизначену ідентичність та нав'язану професійну ідентичність, що вказує на переважне переживання учнями кризи вибору і відсутності усвідомленого підходу до професійного самовизначення. Відтак, за висновками Л.

Головей, І. Груздевої, М. Данилової, «більшість старшокласників мають не сформованість професійних планів, пізнавальних інтересів і професійного типу особистості, виявляють зовнішні мотиви при виборі професії» (Головей, 2019: 67).

Разом з цим у роботі С. Шляпіної виявлені такі проблеми, що пов'язані з ризиком не правильного професійного вибору сучасними юнаками: 1) відсутність інформації про професію в момент вибору спеціальності, що неминуче призводить до розчарування і формального ставлення до отримання освіти («для документу», «щоб батьки не діставали»); 2) нечітке уявлення про необхідний рівень розвитку ціннісно-сміслових основ професійної діяльності (розмиті уявлення про сенс і цінності професійної праці, про образ професіонала); 3) низький рівень рефлексії особистісних здібностей та особливостей обраної студентами професійної сфери, що може стати перешкодою для професійного зростання; 4) недостатній розвиток навички цілепокладання; 5) незабезпеченість інформації про можливості працевлаштування за спеціальністю (Шляпина, 2007: 55).

Отримані нами результати опитування старшокласників та сучасні дослідження психологів засвідчують потребу активного проведення з учнями психологічної роботи, спрямованої на їх супровід в процесі професійного вибору, на формування усвідомленого ставлення до власних здібностей і можливостей, особистісних якостей, що визначають успішність цього вибору.

На думку С. Шляпіної, без систематичного та цілеспрямованого психолого-педагогічного супроводу у більшості випускників немає свідомого ставлення до необхідності правильного професійного вибору, а проект професійного життєвого шляху має нечітку, розмиту структуру. Тому у профорієнтаційній роботі з учнями слід приділяти особливу увагу психологічній роботі з ціннісно-смісловими основами професійної діяльності юнаків, розширювати уявлення учнів про можливі внутрішні і зовнішні перешкоди та обмеження на професійному шляху і про різні способи їх подолання, сприяти розвитку у них навичок рефлексії і цілепокладання (Шляпина, 2007: 58).

Таким чином, результати дослідження доповнюють наукові роботи в цьому напрямку та підтверджують актуальність та доцільність розробки питання впливу особистісних чинників на готовність старшокласників до усвідомленого професійного вибору.

Висновки

В ході дослідження з'ясовано, що вибір професії – це важлива ланка в професійному становленні особистості, і розуміється як багатовимірний і багатоступеневий процес поетапного розвитку рішень, за допомогою яких людина формує баланс між своїми професійними уподобаннями і потребами ринку праці в суспільстві.

Насамперед, при розгляді особливостей здійснення професійного вибору старшокласниками звертається увага на їх готовність до вибору професії, що включає когнітивний, мотиваційно-цілепокладальний та суб'єктивно-особистісний компоненти. Критеріями сформованості особистісної готовності старшокласників до професійного вибору виступають: сформованість уявлень про

професію; розвиток рефлексивних здібностей; позитивне самоствалення та гуманістична спрямованість особистості; позитивна внутрішня професійна мотивація; наявність, реалістичність і взаємна узгодженість професійних планів і життєвих перспектив.

На професійний вибір старшокласників впливають об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні, особистісні) чинники, при цьому об'єктивними є: соціальне становище, добробут сім'ї, рівень освіти батьків, престиж. Суб'єктивними чинниками вважаються: вік, стан здоров'я, знання про світ професій, рівень домагань і самооцінка здібностей. До важливих особистісних чинників, що забезпечують успішність свідомого професійного вибору школярів, належать їх риси особистості (цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, морально-вольові якості), емоційне самоусвідомлення і здатність до рефлексивності, прагнення до саморозуміння і врахування наявних здібностей і можливостей при професійному самовизначенні.

За результатами емпіричного дослідження впливу особистісних чинників на готовність старшокласників до професійного вибору встановлено важливе значення особистісних якостей інтелекту, осмисленості життя, емоційної самосвідомості. Визначено чотири статуси професійної ідентичності, за якими описано «особистісні профілі» старшокласників за результатами методик вивчення їх особистості. Встановлено, що учні з невизначеним статусом професійної ідентичності характеризуються підвищеною тривожністю та напруженістю, зниженим самоконтролем, а також неприйманням відповідальності за власні емоції. Старшокласники із невизначеним статусом не мають виразних цілей у житті, певний тип професійної мотивації у них відсутній.

Досліджувані з нав'язаною професійною ідентичністю, що становлять третину опитаних старшокласників, характеризуються досить розвиненим інтелектом, емоційною нестійкістю, імпульсивністю, поступливістю, схильністю легко виходити з рівноваги, мрійливістю, залежністю від думок та дій оточуючих людей, а також підвищеною напруженістю. Мораторій як статус професійної ідентичності виявлено в учнів, які характеризуються розвиненим інтелектом, сміливістю у соціальних контактах, прагненням до нового, а також підвищеною тривожністю та напруженістю. Сформована професійна ідентичність властива для старшокласників з високими інтелектуальними здібностями, сміливістю у соціальних контактах, самостійністю та самоконтролем. Учням із статусом сформованої ідентичності притаманна осмисленість життя, цілі на майбутнє, в них спостерігається інтерес та емоційно насичене життя, самореалізація. Також встановлено, що для формування професійної ідентичності старшокласників найбільш значущу роль відіграє інтелект та цілі у житті.

Вивчення особистісних чинників, що впливають на готовність старшокласників до усвідомленого професійного вибору, сприяє уточненню необхідних шляхів профорієнтаційної роботи з ними. Визначені особистісні чинники готовності учнів до професійного вибору доцільно враховувати при побудові психологічних тренінгів розвитку їх особистісних якостей і рис,

емоційного і ціннісного компонентів, що забезпечують ефективність психологічної роботи з ними на початковому етапі професійного становлення.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Література

- Azbel', A.A., Grecov, A.G. (2006) *Psihologicheskie testy dlja podroستkov* [Psychological tests for adolescents]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Vereshhagina, L.A. (2010) *Realizacija kompetentnostnogo podhoda v psihologii truda i organizacionnoj psihologii* [Implementation of the competence-based approach in labor psychology and organizational psychology]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Serija 12. Psihologija. Sociologija. Pedagogika*. Vol. 2. S. 172-176. [in Russian].
- Vlasova, O.I. (2005) *Psyhologhiia rozvytku sotsialnykh zdibnostei: Psykholohichni chynnyky rozvytku sotsialnykh zdibnostei osobystosti v umovakh spriamovanoi sotsializatsii* [Psychology of development of social abilities: Psychological factors of development of social abilities of the person in the conditions of the directed socialization]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Golovej, L.A., Danilova, M.V., Gruzdeva, I.A. (2019) *Psihojemocional'noe blagopoluchie starsheklassnikov v svjazi s gotovnost'ju k professional'nomu samoopredeleniju* [Psycho-emotional well-being of high school students in connection with their readiness for professional self-determination]. *Psihologicheskaja nauka i obrazovanie*. Tom. 24. № 6. S. 63–73. [in Russian].
- Danchenko, C.A., Shilova, E.V., Savchenko, O.V. (2012) *Professional'noe samoopredelenie podroستkov* [Professional self-determination of adolescents]. Vladivostok, MGU. [in Russian].
- Zeer, Je. F., Pavlova, A. M., Sadovnikova, N. O. (2004) *Proforientologija: Teorija i praktika* [Career guidance: Theory and practice]. Moskva: Akademicheskij proekt. [in Russian].
- Il'in, E.P. (2008) *Differencial'naja psihologija professional'noj dejatel'nosti* [Differential psychology of professional activity]. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
- Kapustina, A.N. (2001) *Mnogofaktornaja lichnostnaja metodika R. Kjettella* [Cattell's multifactorial personal methodology]. Sankt-Peterburg: Rech'. [in Russian].
- Leont'ev, D.A. (2000) *Test smyslozhiznennykh orientacij* [Test of life-meaning orientations]. Moskva: Smysl. [in Russian].
- Lozovetska, V.T. (2012) *Profesiina orijentatsiia molodi v umovakh suchasnoho rynku pratsi*. [Professional orientation of young people in the modern labor market]. Kyiv: Instytut profesiino-tehničnoi osvity Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy. [in Ukrainian].
- Mosol, N.O. (2012) *Psyhologichni aspekty profesiinoho samovyznachennia starshoklasnykiv*. [Psychological aspects of professional self-determination of high school students]. *Problemy suchasnoi psyhologhii* Vol. 1. S. 108-112. [in Ukrainian].
- Motruk, R.V. (2013) *Etnokulturni chynnyky profesiinoho samovyznachennia osobystosti*. [Ethnocultural factors of professional self-determination of the individual]. Avtoref. dys. kand. psyhohol. nauk. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].

- Ochirova, Je.Je. (2014) Faktory, vliyajushhie na professional'nyj vybor v junosheskom vozraste [Factors influencing professional choice in adolescence]. *Science Time*. № 7 (7). S. 297–302. [in Russian].
- Tychyna, I. (2006) Osoblyvosti refleksii zdibnostei u protsesi profesiinoi pereorientatsii [Peculiarities of reflection ability in the process of professional reorientation]. *Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen / Za red. V. O. Moliako, O. L. Muzyky*. Zhytomyr: Ruta, S. 157–168. [in Ukrainian].
- Fradynska, A.P. (2010) Profesiini ochikuvannia yak determinanta formuvannia kariernoj perspektyvy maibutnoho fakhivtsia. [Professional expectations as a determinant of career prospects for future professionals]. *Psykhologichni nauky: Zbirnyk naukovykh prats*. № 54. S. 249–252. [in Ukrainian].
- Shljapina, S.F. (2007) Formirovanie proekta professional'nogo zhiznennogo puti studentov vuza. [Formation of the project of the professional life of university students]. *Obrazovanie i nauka*. № 6 (48). S. 51–58. [in Russian].

CHILD-PARENT RELATIONSHIP AS A FACTOR OF SELF-ATTITUDE IN
THE MIDDLE ADOLESCENCE<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0009>

Yelyzaveta Yurchenko

Tetiana Yablonska,

ORCID ID 0000-0001-7272-9691

Анотація

Метою статті є висвітлення результатів дослідження дитячо-батьківських стосунків як чинника формування самоствавлення особистості в ранньому юнацькому віці.

Дослідженням було охоплено 65 осіб віком 15-16 років (31 юнак, 34 дівчини). Використано опитувальник «Підлітки про батьків» Шафера, в адаптації Л.І. Вассермана, І.А. Горькової, О.Є. Роміциної; методику діагностики самоствавлення С.Р. Пантелєєва; методику діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера в адаптації Є.Ф. Бажина, Є.О. Голинкіної, О.М. Еткінда; Для діагностики рівня самоповаги використано шкалу самоповаги Розенберга.

У ході кореляційного аналізу було виявлено значущі зв'язки між показниками, що характеризують дитячо-батьківські відносини, та показниками самоствавлення особистості раннього юнацького віку. Виявлено зв'язок самоприйняття юнаків та дівчат зі ставленням до них матерів: чим вищим є рівень позитивного інтересу матері до юнака, тим вищий рівень самоприйняття юнака ($r=0,82$, $p\leq 0,001$); обернений зв'язок між показниками директивності матері та рівнем самокерівництва юнака ($r=-0,80$, $p\leq 0,001$). Встановлено, що рівень ворожості матері щодо дитини юнацького віку пов'язаний з рівнем закритості юнака чи дівчини ($r=0,53$, $p\leq 0,01$), внутрішньої конфліктності ($r=0,85$, $p\leq 0,05$), самозвинувачення ($r = 0,69$, $p\leq 0,01$). Також ворожість матері негативно позначається на рівні самовпевненості юнака ($r=-0,83$, $p\leq 0,05$), самоствавлення ($r=-0,88$, $p\leq 0,001$) і самоцінності ($r=-0,71$, $p\leq 0,001$). Виявлено зв'язок між показниками автономності матері та самовпевненістю, самоцінністю, внутрішньою конфліктністю юнаків: чим вищий рівень автономності матері, тим нижчий рівень самовпевненості юнака ($r=-0,42$, $p\leq 0,01$), самоцінності ($r=-0,70$, $p\leq 0,001$), тим вищий рівень внутрішньої конфліктності юнака ($r=0,45$, $p\leq 0,01$).

Ставлення батька також має вплив на самоствавлення дитини в юнацькому віці. Шляхом кореляційного аналізу встановлено, що чим вищий рівень ворожості батька, тим вищий рівень самозвинувачення юнака ($r=0,47$, $p\leq 0,01$). «Ворожість» має зворотній зв'язок з рівнем самооцінки ($r=-0,18$, $p\leq 0,05$) та інтернальним локусом контролю ($r=-0,18$, $p\leq 0,05$). Позитивний інтерес батьків пов'язаний з рівнем самооцінки ($r=0,301$, $p\leq 0,05$): чим більше батьки проявляють до своїх дітей позитивний інтерес, тим вищою в них є самооцінка власних сил та здібностей.

Ключові слова: самоствавлення, самооцінка, юнацький вік, дитячо-батьківські стосунки.

Вступ

У сучасній психологічній науці проблема впливу дитячо-батьківських стосунків на розвиток особистості в юнацькому віці залишається актуальною,

адже наявні дослідження не завжди враховують стрімких змін, які характеризують сучасну шкільну молодь та виховні підходи сучасних батьків. Між тим, спостерігається зростання кількості осіб юнацького віку з заниженою самооцінкою та самостваленням.

Проблема самоствалення та його ролі в структурі особистості залишається надзвичайно актуальною для психологічної науки і практики, оскільки безпосередньо пов'язана з формуванням зрілої особистості. Самоствалення є одним з компонентів самосвідомості особистості, її емоційно-оцінною частиною. Усвідомлюючи себе, людина виокремлює себе з повноти навколишнього світу, визначає своє місце в ньому. Суспільство, оточення, соціум є необхідною умовою для формування самосвідомості, оскільки індивід не може визначити себе інакше, ніж як через порівняння з іншими, тому можна сказати, що самосвідомість носить суспільний характер. Самоствалення не дається людині з народженням, процес формування знання про себе відбувається протягом усього життя під впливом безлічі факторів; одним із найістотніших з них є дитячо-батьківські стосунки.

Метою статті є дослідження дитячо-батьківських стосунків як чинника формування самоствалення особистості раннього юнацького віку.

Теоретичні основи дослідження

Самоствалення в психології вивчається як складний психічний процес, відносно стійке емоційне ставлення до себе, міра прийняття себе. Л.С. Виготський вважав наявність самоствалення ключовою характеристикою сформованої особистості, підкреслюючи: те, що прийнято зазвичай називати особистістю, є не чим іншим, як самостваленням людини (Виготський, 1984).

Самоствалення є результатом розвитку особистості, коли разом з життєвим досвідом людина відкриває раніше незвідані сторони дійсності, здійснює переосмислення своїх мотивів і завдань, які утворюють її особливий внутрішній світ (Рубінштейн, 2003). О.М. Леонт'єв вважав, що знання людини про себе формується з раннього дитинства через порівняння, виокремлення зовнішніх властивостей і характеристик, відчуття свого тіла і впізнавання свого зовнішнього вигляду. Вчений розглядав поняття «самоствалення» в контексті завдань розвитку особистості (Леонт'єв, 2005). І.С. Кон визначає самоствалення як сукупність психічних процесів, що забезпечують індивіду усвідомлення себе як суб'єкта діяльності. Розглядаючи проблему самосвідомості, він показує взаємозв'язок трьох складових елементів поняття «Я»: ідентичності індивіда, «Его» індивіда та образу «Я» (Кон, 1984).

Під самостваленням у більшості зарубіжних досліджень розуміється установка індивіда щодо самого себе та емоційний компонент самосвідомості. Таку позицію займає Р. Бернс, описуючи концепцію «Я» як систему установок на себе (Бернс, 1986). У зв'язку з цим виокремлюється три складові Я-концепції: когнітивна, оцінна та поведінкова. Об'єктом оцінки індивіда можуть бути якості власного характеру, вчинки, тілесний образ, здібності і безліч інших характеристик особистості.

В рамках нашого дослідження найбільший інтерес має ранній юнацький вік, головним психологічним новоутворенням якого є особистісне самовизначення.

Воно полягає у потребі визначення внутрішньої позиції дорослої людини, усвідомлення свого місця у соціумі та розуміння себе та особистих можливостей.

Формування самооцінки в ранньому юнацькому віці має особливу значущість. Саме в цьому віці самооцінка здійснює особливий вплив на формування стилю поведінки і життєдіяльності суб'єкта (Бернс, 1986; Кон, 1984; Nalian et al., 2022 та ін.). Вона не тільки відображає якісні зміни в структурі всієї особистості в цей критичний період, а й дозволяє здійснити перехід на новий, «дорослий» рівень особистісного розвитку.

Однією з головних особливостей раннього юнацького віку також є зміна значущих осіб та новий формат стосунків з дорослими. Досвід сімейного спілкування з ранніх етапів розвитку дитини лягає у фундамент її загальної установки до світу соціальних відносин і власного «образу Я». Багатьма дослідниками відзначена виняткова важливість поведінки батьків для розвитку самооцінки дитини (Бернс, 1986; Столін, 1983; Кон, 1984; Загурська, 2010; Райс, 2010; Яблонська, 2014 та ін.).

Дитина залежить від батьків як фізично, так і емоційно й соціально, результаті чого їх установки мають величезне значення у формуванні таких складових самосвідомості дитини як «образ Я», самоствавлення, самооцінка. Можна виокремити три основні умови, що сприяють формуванню адекватної самооцінки у дитини: прийняття дитини батьками; встановлення зрозумілих і однозначних правил, що регламентують поведінку дитини; надання їй свободи дій у встановлених межах. Як показують лонгітюдні дослідження, сімейне оточення в ранньому дитинстві має довгостроковий вплив на самооцінку особистості (Orth, 2018). Соціальна ситуація (склад сім'ї), духовна позиція, тип виховання дитини значною мірою визначають самосвідомість, самооцінку і самоствавлення особистості і в юнацькому віці. Для формування адекватної самооцінки величезне значення має позитивний характер емоційних стосунків з батьками тієї ж статі і наявність батька протилежної статі.

У ранньому юнацькому віці емоційний зв'язок з батьками слабшає. Батьки можуть скаржитися на відчуженість, грубість та егоїзм своєї дитини; в юнаків та дівчат, в свою чергу, також виникають претензії до батьків або інших близьких дорослих. Найчастіше вони засновані на недоліках та протиріччях у поведінці дорослих. Такі конфлікти, звісно, псуєть якість дитячо-батьківських стосунків, що, у свою чергу, може негативно впливати на формування самооцінки та самоствавлення особистості у ранній юності.

На основі аналізу досліджень, присвячених проблемі самоствавлення в ранньому юнацькому віці (Бернс, 1986; Кон, 1984, 1989; Столін, 1983; Соколова, Чеснокова, 2002; Райс, 2010; Яблонська, 2016), була створена теоретична модель дослідження впливу дитячо-батьківських стосунків на самоствавлення юнака (рис. 1). Представлена модель відображає вплив таких складових батьківського ставлення як підтримка, повага до дитини і підтримка її суб'єктності, а також послідовність у вихованні, що, як очікується, мають позитивний вплив на самоствавлення дитини в ранньому юнацькому віці.

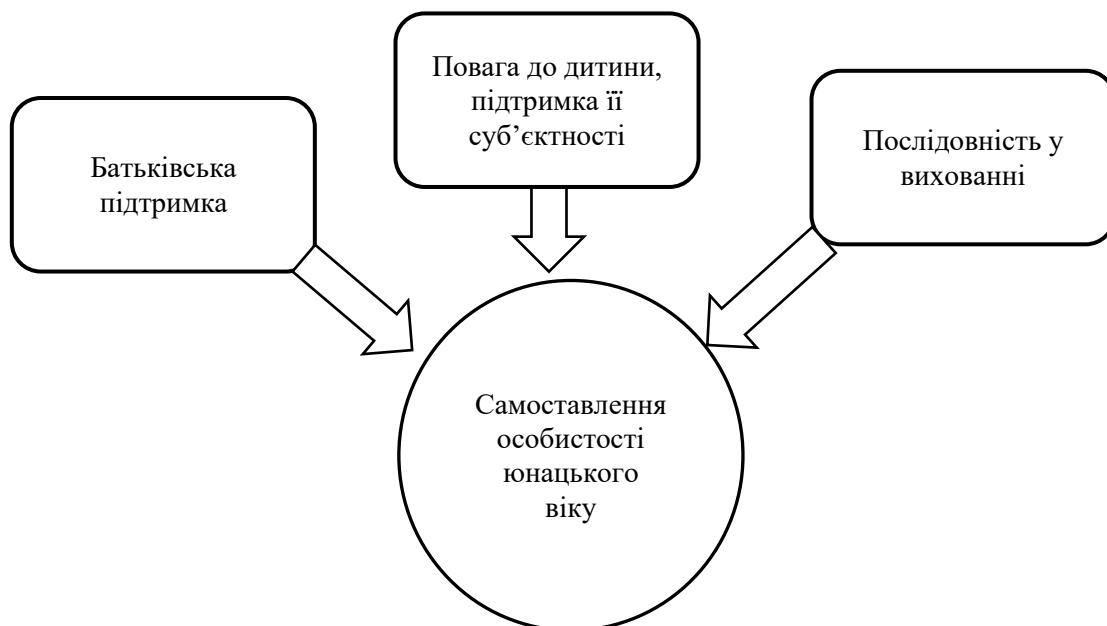

Рис. 1. Теоретична модель дослідження впливу дитячо-батьківських стосунків на самоставлення особистості в ранньому юнацькому віці.

Методологія

Вибірка. Дослідження здійснювалося в листопаді 2021 р. на базі навчального центру “YavKursi” (м.Київ); було охоплено 65 учнів віком 15-16 років, з них 34 дівчини та 31 хлопців. Опитуваним було надано коротку інформацію про мету дослідження і запропоновано взяти участь у ньому на добровільній основі.

Методики. У процесі проведення емпіричного дослідження було використано опитувальник «Підлітки про батьків» Шафера, в адаптації Л.І. Вассермана, І.А. Горькової, О.Є. Роміциної (Вассерман, Горькова, Роміцина, 2004), який дозволяє оцінити особливості установок, поведінки, а також методів виховання батьків так, як їх сприймають їхні діти у підлітково-юнацькому віці. Для діагностики самоставлення було використано методику діагностики самоставлення С.Р. Пантелєєва (Пантелеєв, 1991). Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера в адаптації Є.Ф. Бажина, Є.О. Голинкіної, О.М. Еткінда (Бажин, Голинкіна, Еткінд, 1993) дозволяє визначити спрямованість локусу контролю обстежуваних, тим самим встановивши ступінь їхньої відповідальності за те, що відбувається в їхньому житті (Rotter, 1966). Для діагностики рівня самоповаги було використано шкалу самоповаги Розенберга (Rosenberg, 1972).

Результати

Проаналізуємо взаємозв'язок між дитячо-батьківськими стосунками та самоставленням особистості в ранньому юнацькому віці. Звернемося до опису результатів дослідження з використанням опитувальника «Підлітки про батьків», які наведені в таблиці 1.

Результати діагностики з використанням опитувальника «Підлітки про батьків», (n=65, %)

	Показники батьківського ставлення	Низький	Середній	Високий
Мати	Позитивний інтерес	0	24	76
	Директивність	40	20	40
	Ворожість	72	28	0
	Автономність	64	36	0
	Непослідовність	72	28	0
Батько	Позитивний інтерес	20	24	56
	Директивність	80	20	0
	Ворожість	72	28	0
	Автономність	68	32	0
	Непослідовність	56	44	0

У ході діагностики виявлено, що більшість досліджених відзначають щирий позитивний інтерес своїх матерів у ставленні до них. Високі значення цього показника діагностуються у 76% учасників дослідження; середні значення за цією шкалою виявлено у 24%; низьких значень за шкалою позитивного інтересу матері до дитини не встановлено.

Аналізуючи показники директивності матерів, можна дійти висновку, що 40% опитуваних відзначають, що їхні матері схильні до нав'язування своїм дітям почуття провини, нагадуючи про «жертви заради них», при цьому матері своїми вчинками демонструють дитині та оточуючим, що вони повністю беруть на себе відповідальність за все, що робить дитина. Таким чином, мати прагне у будь-який спосіб виключити неправильну поведінку своєї дитини. Ці юнаки та дівчата відзначають той факт, що матері намагаються будь-якими способами нав'язати своїм дітям поведінку, що влаштовує їх (матерів). Середні значення за цією шкалою виявлено у 20% опитаних, тоді як низькі значення зафіксовано в 40% учасників дослідження.

Аналіз даних за шкалою ворожості свідчить, що низькі значення діагностуються у 72% учасників дослідження, значення середнього рівня – у 28%. Високий рівень ворожості матері не відзначив жоден із респондентів. Тож юнаки та дівчата здебільшого відзначають низький рівень агресивності та суворості своїх матерів, відсутність надмірної критики та емоційної холодності.

Подібні тенденції діагностуються також стосовно показників за шкалою «автономність». Низькі значення автономності виявлено у 64%, середні – у 36% опитаних. Можна говорити про те, що матері в цілому сприймають своїх дітей як сформовану особистість, водночас маючи досить високий рівень авторитетності в очах своїх дітей.

Також відзначається переважання низьких значень за шкалою «непоследовність» (72%). Можна зробити висновок, що матері, на думку опитуваних, дуже последовні у своїй виховній діяльності стосовно дитини.

Щодо ставлення батька в цілому діагностуються подібні тенденції, але існують і певні відмінності. Встановлено, що 56% юнаків та дівчат відзначають високий рівень позитивного інтересу батька до них. Можна стверджувати, що у взаєминах зі своєю дитиною батько не використовує грубої сили, не прагне повного контролю та влади. Середній рівень вираженості позитивного інтересу батька відзначили 24% досліджуваних, тоді як низький рівень – 20% опитаних.

При аналізі показників за шкалою «директивність» було виявлено, що 80% досліджуваних відзначають низький рівень директивності батька, тоді як середній рівень відзначають 20% опитаних. Ці результати свідчать, що батько загалом не орієнтований на лідерство, не прагне авторитету за допомогою домінантного стилю спілкування та фактичних досягнень.

Показники за шкалою «ворожість» на середньому рівні діагностовано в 28% досліджуваних, тоді як низький рівень ворожості виявлено у 72% опитаних. Подібні тенденції спостерігаються також за показниками автономності (68% опитаних відзначають низький рівень автономності батька, 32% – середній). Можна говорити про те, що, на думку юнаків та дівчат, батьки не ставляться формально до виховання своїх дітей, намагаються допомогти дитині, а також поділяють їх захоплення.

Непоследовність у виборі батьками методів виховання відзначається опитуваними на середньому рівні – 44% досліджуваних, та низькому рівні – 56% досліджуваними.

Таким чином, зафіксовано подібні показники батьківського ставлення матерів та батьків до своїх дітей. Найвиразнішими є наступні тенденції: високий рівень позитивного інтересу матерів до своїх дітей-юнаків; батьків характеризує дещо нижчий рівень позитивного інтересу до дітей, а також низький рівень ворожості, автономності та непоследовності у вихованні. З іншого боку, матері загалом більш директивні стосовно своїх дітей, ніж батьки.

Звернемося до інтерпретації результатів дослідження особливостей самоставлення особистості юнацького віку (табл.2). За допомогою методики діагностики самоставлення юнаків за С.Р. Пантелеєвим визначено, що в середньому діагностуються високі значення за шкалою закритості (6,96) та шкалою самоприйняття (6,64).

Аналізуючи дані за шкалою закритості можна відзначити, що самоставлення більшості опитуваних включає амбівалентні тенденції: з одного боку, це – внутрішня чесність із собою з розуміння свого «Я», а з іншого – здатність у певних ситуаціях бути закритими, уникаючи відкритих відносин із собою. Ймовірно, в стресових умовах юнаки та дівчата намагаються бути закритими від власних переживань, а в умовах зовнішнього та внутрішнього спокою прислухаються до свого внутрішнього «Я». Показники за шкалою «Самоприйняття» свідчать про вибірковість ставлення юнаків та дівчат до себе: поряд із нездатністю повною мірою оцінити свої переваги, заниженням власної

значущості досліджувані не намагаються акцентувати увагу на своїх «недоліках». Ймовірними причинами такої тенденції можуть бути неправильні установки в сім'ї на те, що є «хорошим», а що «поганим».

Середнє значення за шкалою «Самовпевності» (5,72) свідчить про те, що досліджувані у звичних для себе ситуаціях зберігають працездатність, впевненість у собі, орієнтацію на успіх, але при виникненні несподіваних труднощів у них знижується впевненість у собі, наростають тривога та занепокоєння. Показник за шкалою «Самокерівництво» (5,76) свідчить, що юнаки та дівчата у звичних для себе умовах існування, у яких всі можливі зміни передбачувані і добре знайомі, можуть виявляти виражену здатність контролю над собою. У нових і невідомих ситуаціях внутрішні контрольні можливості слабшають, посилюючи схильність до підпорядкування зовнішнім впливам.

Таблиця 2

Результати діагностики самоствавлення юнаків із використанням методики С.Р. Пантелєєва

Шкала	Середнє значення	Ст. відхил.
1. Закритість	6,96	1,32
2. Самовпевненість	5,72	1,45
3. Самокерівництво	5,76	1,58
4. Самовідношення	5,76	1,40
5. Самоцінність	5,6	1,48
6. Самоприйняття	6,64	1,36
7. Самоприхильність	5,44	1,58
8. Внутрішня конфліктність	5,04	1,25
9. Самозвинувачення	5,44	1,82

Середнє значення за шкалою «Самоствавлення» (5,76) свідчить про те, що досліджувані вибірково сприймають ставлення оточуючих до себе. Вони вважають, що позитивне ставлення оточуючих може поширюватися лише на певні якості та вчинки, тоді як деякі особисті прояви можуть викликати в оточуючих роздратування та ворожість. Це може свідчити про те, що юнаки та дівчата ще недостатньо адекватно сприймають відношення оточуючих до себе.

Аналізуючи показники за шкалою «Самоцінність» (5,6) можна зробити висновок, що юнаки та дівчата схильні високо оцінювати низку своїх якостей, визнавати їх унікальність. Інші ж якості явно недооцінюються, тому зауваження оточуючих можуть спричинити відчуття малоцінності «Я» та неспроможності. Це зумовлює необхідність чуйного ставлення до юнаків і дівчат та їх почуттів при реалізації виховних заходів у сім'ї та школі, оскільки їх психіка відрізняється вразливістю та рухливістю особистісних установок.

Аналіз середніх значень за шкалою «Самоприв'язаність» (5,44) показав, що юнаки і дівчата виявляють вибірковість стосовно своїх особистісних якостей.

Виразатися це може в тому, що вони прагнуть змінити лише деякі зі своїх особистісних якостей за збереження інших.

Показник за шкалою «Внутрішня конфліктність» (5,04) є найнижчим серед інших шкал методики. Це свідчить про те, що ставлення до себе юнаків та дівчат залежить від рівня адаптованості до ситуації. У звичних умовах, які добре знайомі і прогнозовані, спостерігаються позитивне ставлення до себе, визнання своїх переваг і висока оцінка досягнень. Несподівані труднощі або додаткові перешкоди, що виникають, можуть посилити недооцінку власних успіхів. Середні значення за шкалою «Самозвинувачення» (5,44) свідчать про вибіркоче ставлення опитуваних до себе; звинувачення себе за ті чи інші вчинки поєднуються з вираженням досади та гніву на адресу оточуючих.

На основі якісного аналізу результатів за шкалою самоповаги Розенберга виявлено високий рівень самоповаги у 58% опитаних, що свідчить про адекватність оцінювання ними самих себе, своїх переваг та недоліків, збереження самоповаги при невдачах (Табл. 3). У 38% опитаних зафіксовано середній рівень самоповаги, що свідчить досить сильне переживання власних успіхів та невдач. У 6% опитаних простежується низький рівень самоповаги, що свідчить про гостре переживання опитуваними невдачі, що в подальшому не дозволяє їм ставити цілі і досягати успіху.

Таблиця 3

Результати за шкалою самоповаги Розенберга

Кількість досліджуваних	Рівні самоповаги		
	високий	середній	низький
	58%	38%	6%

Перейдемо до аналізу результатів щодо суб'єктивного контролю юнаків та дівчат. У більшості досліджуваних (65,6%) виявлено інтернальний тип локусу контролю. Це свідчить про те, що опитувані вважають, що події, які відбуваються з ними, залежать, насамперед, від їх особистісних якостей (цілеспрямованості, здібностей тощо) і є закономірними наслідками їхньої власної діяльності. У 20,3% виявлено локус контролю, який межує між інтернальним та екстернальним. Можна припустити, що ці опитані майже так само часто в житті беруть на себе відповідальність, як і покладають її на інших людей, тим самим знімаючи особисто з себе відповідальність за те, що відбувається. Їм властива широка варіабельність особливостей поведінки, залежно від конкретних соціальних ситуацій. Особливості суб'єктивного контролю змінюються залежно від того, чи уявляється їм ситуація складною чи простою, приємною чи неприємною тощо. Екстернальний тип локусу контролю зафіксовано у 14,1% опитаних. Це свідчить про їх переконання у тому, що їхні успіхи та невдачі залежать передусім від зовнішніх обставин – умов довкілля, дій інших людей, випадковості, везіння чи невдачі тощо.

Після аналізу результатів за окремими методиками з метою повнішого уявлення про вплив дитячо-батьківських стосунків на особистість юнака була

застосована процедура кореляційного аналізу. Аналізу були піддані дані результатів діагностики, отриманих за допомогою методики «Підлітки про батьків» та методики самоствалення з використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (Табл. 5), а також показники шкали самоповаги Розенберга та локусу контролю з використанням Т-критерію Пірсона (Табл. 6).

Таблиця 5

Взаємозв'язок дитячо-батьківських стосунків та самоствалення особистості в юнацькому віці

		Закритість	Самовпевненість	Самокерівництво	Самоствалення	Самоцінність	Самоприйняття	Самоприхильність	Внутрішня конфліктність	Самозвинування
Мати	Позитивний інтерес	0,37	0,12	0,15	0,21	0,06	0,82**	0,19	-0,07	0,02
	Директивність	0,11	0,14	0,80***	0,07	0,02	0,22	0,02	0,13	0,13
	Ворожість	0,53**	-0,83***	0,25	-0,88***	0,71**	0,37	-0,82***	0,85***	0,69**
	Автономність	0,29	-0,42**	0,17	-0,08	0,70**	0,26	0,25	0,45**	0,18
	Непоследовність	-0,06	0,19	0,16	0,18	0,13	0,08	0,21	-0,11	0,08
Батько	Позитивний інтерес	-0,03	0,03	0,28	0,01	0,03	0,10	0,02	-0,12	0,17
	Директивність	-0,28	0,17	0,20	0,15	-0,40**	0,06	0,20	-0,18	0,02
	Ворожість	0,29	0,01	0,21	0,04	0,04	0,23	0,04	-0,04	0,47**
	Автономність	-0,13	0,08	0,06	0,06	0,04	0,10	0,06	0,03	0,03
	Непоследовність	-0,13	0,18	0,04	0,12	0,09	0,25	0,23	-0,17	0,20

Примітка. * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У ході аналізу було виявлено значущі кореляційні зв'язки між показниками, що характеризують дитячо-батьківські стосунки, та показниками самоствалення особистості раннього юнацького віку. Так, виявлено кореляційний зв'язок між показниками позитивного інтересу матері та самоприйняття юнаків і дівчат: що вищим є позитивний інтерес матері до дитини, то вищим є самоприйняття юнака чи дівчини ($r=0,82$, $p \leq 0,001$). Тож, рівень позитивного інтересу матері сприяє самоприйняттю юнаками та дівчатами самого себе, схваленню власних вчинків і поведінки.

Встановлено кореляційний зв'язок між директивністю матері та рівнем самокерівництва юнака: що вищим є рівень директивності матері стосовно юнака, то нижчим є рівень самокерівництва юнака ($r=0,80$, $p \leq 0,001$). Встановлено також, що чим вище рівень ворожості матері стосовно юнака, тим вище рівень закритості

юнака ($r=0,53$, $p\leq 0,01$), внутрішньої конфліктності ($r=0,85$, $p\leq 0,001$), самозвинувачення ($r=0,69$, $p\leq 0,01$). Також ворожість матері негативно позначається на рівні самовпевненості юнака ($r=-0,83$, $p\leq 0,001$), самоствавлення ($r=-0,88$, $p\leq 0,001$) та самоцінності ($r=-0,71$, $p\leq 0,01$).

Виявлено зв'язок між показниками автономності матері та самовпевненістю, самоцінністю, внутрішньою конфліктністю юнаків: зі зростанням автономності матері знижується самовпевненість ($r=-0,42$, $p\leq 0,01$), самоцінність ($r=-0,70$, $p\leq 0,01$), зростає рівень внутрішньої конфліктності юнака ($r=0,45$, $p\leq 0,01$).

Встановлено, що чим вищим є рівень ворожості батька, тим вищим є рівень самозвинувачення юнака ($r=0,47$, $p\leq 0,01$). Можна припустити, що неприязнь батька стосовно дитини, виражена у незадоволенні її поведінкою та результатами досягнень, негативно позначається на її самоствавленні. Юнак починає докоряти собі за найменші недоліки і промахи через те, що батько незадоволений ним. При цьому директивність батька негативно корелює з самоцінністю юнака ($r=-0,40$, $p\leq 0,01$).

Таблиця 6

Взаємозв'язок дитяче-батьківських стосунків з шкалами самоповаги, локусу контролю особистості раннього юнацького віку (Т-критерій Пірсона)

Показники самоствавлення особистості раннього юнацького віку	Показники батьківського ставлення		
	Ворожість	Позитивний інтерес	Директивність
Висока самооцінка	-0,18*	0,30**	0,05
Низька самооцінка	-0,13	-0,06	0,27*
Інтернальний тип локусу контролю	-0,18*	0,03	0,16

Примітка. * $p\leq 0,05$; ** $p\leq 0,01$.

Як видно з Табл. 6, ворожість має зворотній зв'язок з такими характеристиками, як висока самооцінка ($r=-0,18$, $p\leq 0,05$) та інтернальний локус контролю ($r=-0,18$, $p\leq 0,05$). Чим менше батьки виявляють ворожість у ставленні до дітей юнацького віку, тим вища у юнаків самооцінка і тим більше вони вважають, що події, які відбуваються з ними, залежать, насамперед, від їх особистісних якостей і є закономірними наслідками їхньої власної діяльності.

Тип ставлення «Позитивний інтерес» прямо пропорційно пов'язаний з показником висока самооцінка ($r=0,30$, $p\leq 0,05$). Тобто чим більше батьки проявляють до своїх дітей позитивний інтерес, тим вищою в юнаків є самооцінка власних сил та здібностей.

Тип ставлення «Директивність» прямо пропорційно пов'язаний з «низькою самооцінкою» ($r=0,27$, $p\leq 0,05$). Це означає, що чим більше батьки використовують по відношенню до своїх дітей тип ставлення директивність, тим нижчою в останніх є самооцінка.

Підсумовуючи, зазначимо, що сприйняття стосунків з батьками особою

раннього юнацького віку залежить від того, як батьки поведуться стосовно дитини,; це впливає і на самоствалення юнака до себе і оточуючих. Це підтверджує важливість батьків як перших наставників у житті дитини, їх ролі опікунів, які повинні оточити дитину любов'ю і турботою, сформувати уявлення про добро і зло, про норми моральності, про правила співжиття. Саме в сім'ї складаються життєві плани та ідеали людини. І від того, як батьки ставляться до своїх дітей, залежить майбутнє дитини і її самоствалення до себе.

Таким чином, було підтверджено гіпотезу про те, що дитячо-батьківські стосунки впливають на самоствалення особистості у ранньому юнацькому віці.

Дискусія

Результати проведеного дослідження доповнюють висновки вчених про фактори самоствалення в підлітковому та ранньому юнацькому віці. Так, було виявлено, що батьківська емоційна доступність пов'язана з агресивністю юнаків, при цьому самооцінка юнаків відіграє роль медіатора (Babore, Carlucci, Cataldi, Phares, & Trumello, 2017). Це кореспондується з результатами нашого дослідження щодо зв'язку між позитивним інтересом батьків та рівнем самооцінки опитаних, а також зв'язком між позитивним інтересом матері та самосприйняттям юнаків.

Крім того, було виявлено обернені зв'язки між локусом контролю особистості юнацького віку та ставленням батьків, зокрема ворожістю, а також між самооцінкою юнаків і ворожістю батьків. Результати нашого дослідження співвідносяться з даними грецьких дослідників (Kokkinos & Hatzinikolaou, 2011), які виявили, що стосунки між підлітками і юнаками та їхніми батьками відіграють важливу роль у розвитку самоприйняття: підлітки, які мають теплих і турботливих батьків, переживають більше позитивних емоцій, що призводить до підвищення самооцінки. З іншого боку, підлітки, які зазнали гіперопіки та відторгнення з боку батьків, мають знижену самооцінку. Нами були виявлені подібні зв'язки: між ворожістю матері та закритістю, внутрішньою конфліктністю та самозвинуваченням юнаків та дівчат. Шляхом кореляційного аналізу встановлено: що вищий рівень ворожості батька, то вищий рівень самозвинувачення юнака.

Зарубіжні дослідники підтверджують, що авторитетний стиль виховання є важливим предиктором самооцінки дітей; самооцінка значно вище у дітей, батьки яких послуговуються цим стилем виховання (Moghaddam, Validad, Rakhshani, & Assareh, 2017). Вплив стилів виховання на особливості поведінки підлітків і юнаків вважається дуже істотним. Так, з'ясовано особливості впливу авторитетного (теплота й суворість), авторитарного (строгість без теплоти), поблажливого (теплота без суворості) і недбалого (ані теплота, ані суворість) стилів виховання на агресивність підлітків. Виявлено, що агресивні підлітки мали найнижчу самооцінку та найвищу особистісну дезадаптацію. При цьому агресивні та неагресивні підлітки мають спільну модель: як поблажливий, так і авторитетний стилі виховання показали кращі результати, ніж авторитарне або недбале виховання (Perez-Gramaje, Garcia, Reyes, Serra, & Garcia, 2020).

Мета-дослідження, присвячене вивченню зв'язку стилів виховання із проявами поведінки підлітків, показало, що батьківська теплота, поведінковий контроль, надання автономії та авторитетний стиль виховання мають дуже незначні кореляції із поведінковими проблемами. Навпаки, жорсткий контроль, психологічний контроль, авторитарне, вседозволене та недбале батьківство пов'язане з вищими рівнями поведінкових проблем (Pinquart, & Gerke, 2019).

Таким чином, результати нашого дослідження доповнюють наукові дані в цьому напрямку та підтверджують актуальність і доцільність подальшого вивчення чинників самоствавлення особистості раннього юнацького віку.

Висновки

В сучасній психологічній науці самоствавлення особистості розглядається як важлива складова самосвідомості, її емоційно-оцінна частина. Обґрунтована провідна роль дорослого у розвитку самосвідомості дитини, зокрема, у формуванні її самоствавлення. Показано, що Я-концепція дитини і самоствавлення як її складова пов'язана з батьківським ставленням. У період дорослішання батьки або інші значущі дорослі впливають на формування особистості; не припиняється цей вплив і у ранньому юнацькому віці, який є періодом становлення ідентичності особистості, формування її Я-концепції.

В результаті емпіричного дослідження підтверджено гіпотезу про взаємозв'язок дитячо-батьківських стосунків із самоствавленням особистості у ранньому юнацькому віці. Виявлено кореляційний зв'язок самосприйняття юнаків та дівчат з позитивним інтересом обох батьків до них; зв'язок самокерівництва з мірою директивності матері, а також зворотній зв'язок самовпевненості з ворожістю матері. Також виявлено, що ворожість обох батьків має зворотній, а локус контролю – прямий зв'язок з самооцінкою особистості в ранньому юнацькому віці, а ворожість батька має прямий вплив на рівень самозвинувачення юнаків та дівчат.

Перспективами дослідження є вивчення гендерних відмінностей самоствавлення особистості у ранньому юнацькому віці, під кутом зору відмінностей у ставленні батьків до дітей залежно від статі та відповідних до неї очікувань.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Література:

- Babore, A., Carlucci, L., Cataldi, F., Phares, V., & Trumello, C. (2017). Aggressive behaviour in adolescence: Links with self-esteem and parental emotional availability. *Social Development*, 26(4), 740-752.
- Chung, J. M., Hutteman, R., van Aken, M. A., & Denissen, J. J. (2017). High, low, and in between: Self-esteem development from middle childhood to young adulthood. *Journal of Research in Personality*, 70, 122-133.
- Halian, I., Kurova, A., Skliaruk, A., Halian, O., & Khokhlov, A. (2022). Estabilidad emocional como factor del bienestar psicológico de futuros especialistas. *Amazonia Investiga*, 11(51), 183-196.
<https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.17>

- Kokkinos, C. M., & Hatzinikolaou, S. (2011). Individual and contextual parameters associated with adolescents' domain specific self-perceptions. *Journal of adolescence*, 34(2). p. 349-360.
- Moghaddam, M. F., Validad, A., Rakhshani, T., & Assareh, M. (2017). Child self-esteem and different parenting styles of mothers: a cross-sectional study. *Archives of Psychiatry and Psychotherapy*, 19(1), 37-42.
- Orth, U. (2018). The family environment in early childhood has a long-term effect on self-esteem: A longitudinal study from birth to age 27 years. *Journal of personality and social psychology*, 114(4), 637.
- Perez-Gramaje, A. F., Garcia, O. F., Reyes, M., Serra, E., & Garcia, F. (2020). Parenting styles and aggressive adolescents: relationships with self-esteem and personal maladjustment. *The European journal of psychology applied to legal context*.
- Pinquart, M., & Gerke, D. C. (2019). Associations of parenting styles with self-esteem in children and adolescents: A meta-analysis. *Journal of Child and Family Studies*, 28(8), 2017-2035.
- Rosenberg, M. (1972). Self-Esteem Scale. Measures of Social Psychological Attitudes / Ed. Robinson J.P., Shaver P.R. Ann Arbor: Institute for Social Research, P. 98-101.
- Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies of internal versus external control of reinforcements. *Psychological Monographs*. 80 (whole no. 609)
- Бажин, Е. Ф. (1993). Опросник уровня субъективного контроля / Е. Ф. Бажин, Е. А. Голынкина, А. М. Эткинд. М. : Смысл.
- Бернс, Р. (1986). Развитие Я-концепции и воспитание : монография / пер. с англ. / Общая ред. и вступит. сл. В.Я. Пилиповского. М.: Прогресс. 420 с.
- Вассерман, Л.И., Горьковая, И.А., Ромицына, Е.Е. (2004). Родители глазами подростка: психологическая диагностика в медико-педагогической практике : учеб. пособие. СПб.: «Речь». 256 с.
- Выготский Л.С. (1984). Педология подростка. Собрание сочинений в 6 т. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. М.: Педагогика. С. 5–242.
- Загурська, І.С. (2010). Розвиток самооцінки у підлітковому віці. *Практична психологія і соціальна робота*, 6, 14-21.
- Кон, И.С. (1984). В поисках себя. Личность и ее самосознание. М.: «Политиздат». 335 с.
- Кон, И.С. (1989). Психология ранней юности. М. : Просвещение. 256 с.
- Леонтьев, А.Н. (2005). Деятельность. Сознание. Личность. М.: Академия. 87 с.
- Пантिलеев, С. Р. (1991). Самосознание как эмоционально-оценочная система. Изд-во МГУ. 110 с.
- Райс, Ф. (2010). Психология подросткового и юношеского возраста : пер. с англ. под науч. ред. Е. И. Николаевой. 12-е изд. СПб. : Питер. 816 с.
- Рубинштейн, С. Л. (2003) Бытие и сознание. Человек и мир. СПб. [и др.] : Питер.
- Соколова, Е.Т., Чеснокова, И.Г. (2002). Зависимость самооценки подростка от отношения к нему родителей. *Психологический журнал*, 2, 110-117.
- Столин, В.В. (1983). Самосознание личности. М.: Изд-во МГУ.

Яблонська, Т.М. (2016). Дитячо-батьківські взаємини як чинник розвитку ідентичності дитини. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. Том ІХ. Вип.9. С. 589-598.

**INVESTIGATION OF THE PHENOMENON OF INSUFFICIENT
FORMATION OF SELF-CONCEPTS IN YOUNG PEOPLE**

<https://doi.org/10.37096/SHDISJ-22-1.1-0009>

Shistko Lyudmyla

ORCID ID: 0000-0003-1972-5514

Abstract

The article presents the results of the study of the phenomenon of insufficient formation of the self-concept in adolescents. The study analyzes the individual-typological and socio-psychological features that affect the formation of the self-concept in modern boys and girls living in Ukraine. The relationship between self-concept and gender identity is considered. The structure of self-knowledge and insufficient formation of the self-concept, uncertainty of ideas about oneself are investigated. As a result of using a set of test tools, we were able to identify specific features of the hierarchy of indeterminate areas of the self-concept of modern boys and girls. Boys and girls experience the greatest difficulties in understanding the emotional and communicative properties of their own personality. Peculiarities of self-concept formation in adolescence are conditioned by individual-typological characteristics. The contribution to the formation of the self-concept of temperamental features was similar in boys and girls - adolescents who tend to extraversion have fewer "white spots". In girls, the preconditions that form the self-concept are the subject and social properties of temperament, and in boys - the subject. The list of socio-psychological factors influencing the formation of self-awareness in boys and girls have common features: with high adaptability, internality, emotional comfort and selfishness, there are more formed ideas about themselves. Young people have fewer "white spots" in the self-concept in the case of adequate gender identity, a high degree of self-acceptance, aggression, high intelligence. Girls have better formed ideas about themselves with high rates of authoritarianism and selfishness, with high rates of "acceptance of others". Indicators of intellectual development were not related to the degree of formation of the self-concept. With the help of the Kettel questionnaire it is possible to identify areas of insufficient formation of the self-concept in boys and girls 16-18 years old. This questionnaire has allowed us to establish that the problem of insufficient formation of certain ideas about themselves are determined by both socio-psychological features and individual-typological. At the same time, the contribution of the latter to the formation of the self-concept has turned out to be similar in boys and girls.

Keywords: self-concept, self-awareness, adolescence and young adult age, temperament.

Людмила Шістко. Дослідження феномену недостатньої сформованості Я-концепції в осіб юнацького віку

У статті представлені результати дослідження феномену недостатньої сформованості Я-концепції в осіб юнацького віку. В рамках дослідження проведено аналіз індивідуально-типологічних і соціально-психологічних особливостей, що впливають на становлення Я-концепції у сучасних юнаків і дівчат, які проживають в Україні. Розглядається взаємозв'язок Я-концепції та

гендерної ідентичності. Досліджується структура самознання і недостатня сформованість Я-концепції, невизначеність уявлень про себе. В результаті використання набору тестових інструментів нам вдалося виявити специфічні особливості ієрархії невизначених областей Я-концепції сучасних юнаків і дівчат. Найбільші труднощі юнаки та дівчата відчувають в розумінні емоційних і комунікативних властивостей власної особистості. Особливості формування Я-концепції в підлітково-юнацькому віці обумовлені індивідуально-типологічними характеристиками. Внесок у становлення Я-концепції темпераментних особливостей виявився у юнаків і дівчат подібним - підлітки, які тяжіють до екстраверсії, мають менше «білих плям». У дівчат в якості передумов, які формують Я-концепцію, виступають предметні і соціальні властивості темпераменту, а у юнаків - предметні. Перелік соціально-психологічних факторів, що впливають на формування самосвідомості у юнаків і у дівчат, мають загальні риси: при високій адаптивності, інтернальності, емоційному комфорту та егоїстичності відзначаються більш сформовані уявлення про себе. У юнаків менше «білих плям» в Я-концепції в разі адекватної гендерної ідентичності, високого ступеня прийняття себе, агресивності, високих показників інтелекту. У дівчат краще сформовані уявлення про себе при високих показниках авторитарності і егоїстичності, при високих показниках шкали «прийняття інших». Показники інтелектуального розвитку виявилися ніяк не пов'язані зі ступенем сформованості Я-концепції. За допомогою опитувальника Кеттела є можливість виявляти області недостатньою сформованості Я-концепції у юнаків і дівчат 16-18 років. Даний опитувальник дозволив встановити, що проблема недостатньої сформованості окремих уявлень про себе визначаються як соціально-психологічними особливостями, так і індивідуально-типологічними. При цьому внесок останніх у становлення Я-концепції виявився схожим у юнаків і дівчат.

Ключові слова: Я-концепція, самосвідомість, підлітковий та юнацький вік, темперамент.

Introduction

Self-concept as an independent psychological phenomenon is implicitly embedded in another psychological phenomenon - self-awareness. Self-awareness is one of the most important phenomena of the psyche. To date, there is no conceptual unity in the interpretation of this psychological phenomenon. The reason for this is both the complexity of the phenomenon itself and the difficulty of generalizing and bringing to a single denominator of existing scientific concepts on self-awareness. However, most researchers understand this phenomenon as a set of mental processes by which the individual realizes himself as a subject of activity. Self-awareness acts as a structure that determines the personality and its development (Peiffer, Ellwart, Preckel, 2020; Glazer, & Liu, 2017). Self-awareness is a special form of consciousness in which the individual acts as both a subject and an object of cognition (Marsh, Martin, Yeung, Craven, 2017). Self-awareness is a dynamic system of human ideas about himself, his awareness of his physical, intellectual and other qualities, self-esteem of these qualities, as well as the

subjective perception of external factors affecting his personality (Marsh, Pekrun, Parker, Murayama, Guo, Dicke, et al., 2019).

The concepts of "self-awareness", "self-image" are used to describe the cognitive side of self-awareness, human knowledge about themselves. The terms "self-attitude" and "self-esteem" describe the emotional side of self-awareness. "Self-image" is seen as a structural formation of self-awareness, a kind of "final product" of the inseparable activities of its parties - cognitive, emotional and regulatory (Schneider, Preckel, 2017).

The variants of the structure of self-consciousness presented in the literature - a complex, multilevel formation - do not cover all its manifestations and do not describe it as a holistic system, but consider only its individual components or aspects, while others remain insufficiently covered.

In the works devoted to the problem of self-consciousness, the following generally accepted moments take place:

- self-awareness is mainly a process by which a person knows himself and builds a relationship to himself.
- self-awareness is characterized by its products - ideas about themselves (in the form of «self», self-concept, self-image) and self-esteem, which are widely studied as independent mental phenomena that have their own genesis, structure and content.

The conceptual apparatus used by the authors of the works on the problems of self-consciousness gives the impression of mosaicism. With the undoubted complexity of the content of concepts related to self-awareness, there is often a mixture of the most commonly used: «self», self-concept, self-image, self-esteem (Gogol, Brunner, Martin, Preckel, Goetz, 2017).

Concepts related to the problem of self-awareness can be represented as follows:

- self-awareness is a generic concept that includes structural (in the form of «self», self-concept, self-image, self-esteem) and procedural (in the form of self-knowledge and self-assessment) characteristics;
- «self», as well as the image of self, is the final product of three aspects of self-consciousness: cognitive, emotional and regulatory;
- the result of the process of self-knowledge is expressed in self-knowledge (in the form of «self» and the image of self), which is fixed mainly cognitive content of self-awareness. The emotional and evaluative side of self-awareness is most widely represented in the characteristics of self-esteem, more narrowly - in self-esteem.

Insufficiently studied regulatory components of self-awareness, despite the fact that motivational and foundational structures are quite common for the personal «self» and can be confidently recorded in the self-concept not only cognitive and emotional-evaluation component, but also potential behavioral, directed, in including the development of one's own «self» (Paulick, Großschedl, Harms, Möller, 2018).

Thus, self-awareness is first of all a process by which a person knows himself and relates to himself; it is also characterized by its product - the self-concept.

Self-concept is defined as a set of all human ideas about himself, combined with their evaluation. This is the sum of a person's ideas about what he thinks about himself, how he evaluates himself, how he looks at his present and future. In the self-concept, as

in self-awareness, there are three main structural elements: cognitive, emotional and behavioral.

The concept of "Self-concept" expresses the unity and integrity of the individual with his subjective inner side, i.e. what the individual knows about himself, how he sees, feels and imagines himself (Yang, 2017).

The self-concept unites all a person's knowledge about himself and how he evaluates himself. It exists not only on the conscious but also on the unconscious level, reflecting the unconscious, represented only in the experience of a person's attitude towards himself (Yang, 2018).

The study of self-concept and self-awareness is of particular interest in adolescence. According to L. S. Vygotsky, self-awareness is the last and highest of all the adjustments to which adolescent psychology is subjected (Phan, Ngu, Alrashidi, 2018).

Early adolescence is one of the most difficult stages in a person's life. This period will be a stage of personality formation and is sensitive to the development of self-awareness and the formation of self-concept. At this time there is a complication of the structure of the self-image, differentiation of the content of self-image, change of self-esteem, growth of critical attitude to oneself (Yang, Arens, Xu, Sin, 2018). Self-concept as a new level of self-awareness is a central neoplasm of older adolescence. The formation of a new level of self-awareness (self-image, self-concept) is characterized by the emergence of the need to know oneself as a person, one's capabilities and features, kinship with other people and uniqueness. A person begins to purposefully think of himself as a person. "Consciousness, and even more so the self-consciousness of a person who is aware of his "self" - the most significant manifestation of personality" (Stankov, Lee, 2019). It is no coincidence that adolescence and adolescence are called the age of the second birth of a person.

The most important distinguishing features of adolescence are fundamental changes in the field of self-awareness, which are crucial for all further development and formation of the adolescent as a person. It was during this period, according to one of the greatest domestic psychologists B. G. Ananiev, consciousness, having passed through many objects of relations, becomes the object of self-consciousness and, completing the structure of character, ensures its integrity, promotes the formation and stabilization of personality (Di Stefano, Gino, Pisano, Staats, 2019).

Among the least studied issues - the conditions and mechanisms of self-awareness in the transition periods of ontogenesis, including on the verge of transition from adolescence to adolescence, when there are qualitative changes in self-awareness, determining the development of social and intellectual activity (Hulleman, Barron, Kosovich, Lazowski, 2018). Thus, the age range of the studied 16-18 years old, we chose not by chance. Analysis of domestic and foreign approaches to the age periodization of mental development (Vygotsky, Feldstein, Elkonin, Erickson, Shapovalenko), allows us to conclude that the upper age limits of adolescence correspond to 16-17 years, and the onset of adolescence is 17-18 years old (Marsh, Dowson, Pietsch, Walker, 2018). In this regard, there is a regulatory crisis of 17 years

old or a crisis of transition to adolescence. This point of view is reflected in the works of various authors.

Due to the normative crisis in the transition to adolescence, there is an internalization of qualities that correspond to the new age tasks of personal self-determination, which have been latently formed in the previous age stage (adolescence), and the structure of ego-identity is formed.

Self-awareness, being a nuclear personality structure, has a regulatory effect on all aspects of human life (Hulleman, Barron, Kosovich, Lazowski, B. D. Ananiev, L. I. Bozhovich, W. James, I. S. Cohn, T. Mc-Partland, K. Horney, L. S. Rubinstein, V. S. Merlin, A. G. Stolin, I. I. Chesnokova, etc.). More than one psychological study has been devoted to the study of the problem of adolescence and the formation of adolescent self-awareness, but many questions remain unresolved. In particular, the set of factors influencing the formation of adolescents' perceptions of themselves is insufficiently studied, as well as the causes of problems that arise in the formation of these perceptions are not fully investigated. And such a phenomenon as insufficient formation of the self-concept, its "white spots" is practically not covered. Based on the fact that the self-concept is defined as a set of all ideas of the individual about himself, combined with their assessment, its insufficient formation should be understood as incomplete knowledge of himself, a kind of gap in knowledge of certain aspects of his own «self». Naturally, of particular interest is the study of psychological features that determine the problems of formation of self-concept in adolescence. In the modern literature there are problems of self-concept of modern boys and girls, which are determined by the peculiarities of their socialization - the informatization of society and the use of electronic devices for communication to the detriment of live communication (Di Stefano, Gino, Pisano, Staats, 2019). Such features form the lack of sufficient experience of the reflected self-image. This research is devoted to the study of the formation of the self-concept in the perspective of its insufficient formation, as well as in connection with the peculiarities of the contribution to this phenomenon of socio-psychological and individual - typological characteristics.

The purpose of the article is to study the phenomenon of insufficient formation of the self-concept in connection with the individual-typological and socio-psychological features of the development of boys and girls 16-18 years old.

Based on the purpose of the study, the following experimental tasks have been identified:

- 1) study the state of the problem of formation of self-awareness and self-concepts in modern research;
- 2) study the areas of insufficient formation of the self-concept and build their hierarchy in boys and girls;
- 3) establish the peculiarities of the formation of the self-concept in connection with the sex of the subjects;
- 4) study the features of the formation of self-awareness in boys and girls 16-18 years old in connection with individual-typological and socio-psychological factors.

Theoretical background

The methodological and theoretical basis of this experiment are the concepts that consider the development of self-image, the image of «self» (Peiffer, Ellwart, Preckel, Glazer, & Liu, L. I. Bozhovich, I. S. Kon, Y. L. Kolominsky, V. V. Stolin, A. G. Spirkin, D. I. Feldstein) (Peiffer, Ellwart, Preckel, 2020; Glazer, & Liu, 2017). General methodological provisions on the problem of personal self-determination, have presented in the works of prominent psychologists K. A. Abulkhanova-Slavskaya, A. G. Asmolov, A. V. Brushlinskii, M. P. Ginzburg, W. F. Safina, S. L. Rubinstein; works of domestic psychologists aimed at analyzing the specifics and neoplasms of adolescence (Yang, Arens, Xu, Sin, L. I. Bozhovich, L. A. Golovey, I. V. Dubrovina, I. S. Kon) (Yang, Arens, Xu, Sin, 2018).

Methodology

The empirical study has conducted on a sample of high school students. It has been attended by 206 high school graduates aged 16 to 18 (116 girls and 90 boys).

At the theoretical stage of the study, an analysis of the scientific psychological and pedagogical literature has been carried out, aimed at understanding the essence of the studied phenomena.

Among the empirical research methods have been used, standardized, adapted to the experimental tasks of the methodology, as well as test approaches, modified to solve the tasks. We have conditionally divided them into two blocks. The first has included techniques that explore the features of self-awareness:

1) sex-role questionnaire Sandra Bem, designed to diagnose the socio-psychological sex (gender identity) and determine the degree of androgyny, masculinity and femininity of the individual;

2) methods of diagnosis of interpersonal relationships T. Leary, G. Leforge, R. Sazek (author of the modification – L. N. Sobchuk) is designed to diagnose the individual's perception of his present and the ideal «self», as well as to identify the predominant type of attitude towards people in self-esteem and mutual evaluation. This technique was used by us both in its standard version and in the modification (the instruction to this test has been changed so as to investigate the ideas of young men and women about themselves in the future ("I am 25 years old"));

3) progressive matrices of J. Raven, designed to determine the level of mental (intellectual) development of subjects aged 4.5 to 65 years olds and older. Raven's matrices are applicable to samples of subjects with any language composition and socio-cultural background, with any level of language development;

4) method of personal differential (OD) is developed on the basis of modern Ukrainian language and reflects the ideas formed in our culture about the structure of personality, aimed at studying certain personality traits, self-awareness, interpersonal relationships. With the help of this technique the subject's attitude to the self-image from different angles has been studied ("I am in this", "I am in childhood", "I am 25 years old" and "human ideal");

5) methods of multifactorial study of Kettel's personality (Form C) to assess individual psychological characteristics. The rationale for choosing this technique is given below.

The second block includes those methods that explore the individual-typological and personal characteristics of respondents. Under the individual-typological traditionally understood properties and qualities based on natural grounds. Personal techniques explore what is acquired in the process of socialization. In particular, in the second block we have used the following methods: 1) Plutchik-Kellerman-Conte method of lifestyle index, aimed at diagnosing the system of psychological defenses and allows to determine both the hierarchy of protective mechanisms and their intensity in general; 2) questionnaire of temperament structure (OST) V. M. Rusalov to diagnose the properties of "subject-activity" and "communicative" aspects of temperament; 3) methods of diagnosis of socio-psychological adaptation of Rogers-Diamond (adaptation of T. V. Snegirev), designed to study the features of socio-psychological adaptation and related personality traits.

Analytical review of the literature on the research problem did not allow to identify psychodiagnostic tools that allow us to study the phenomenon of insufficient formation of self-concept and therefore we modified the method of multifactorial study of Kettel's personality (Form C) to assess individual psychological characteristics. This questionnaire has been transformed according to the purpose of the study as follows: in addition to the standard answer options ("a", "b", "c"), an indefinite answer option "e" (for example, "do not know" or "difficult to answer") has been added to the question. . The answer "I do not know" in the structure of this test, in fact, involves the refusal of the subject to assess the severity of certain properties and personality traits. Thus, it has been possible to find out in which knowledge of the aspects of personal development modern young men and women experience maximum difficulties.

R. Cattell's research in the framework of the theory of personality traits is characterized by pronounced empiricism, as he did not rely on the original theoretical ideas about the content and quantity of certain personality traits. The peculiarity of R. Cattell's approach was also that the method of factor analysis was used by him as a tool to identify the "basic initial properties of personality", rather than to organize the data. Trying to achieve a comprehensive description of personality, R. Cattell began by collecting all the names of personality traits, which are found either in dictionaries such as those compiled by G. Allport and X. Odbert, or in the psychiatric and psychological literature. The resulting list of names (4500 characteristics) due to the combination of explicit synonyms was reduced to 171 personality traits. To further reduce the list, R. Cattell used the services of a large group of experts who evaluated each other on the proposed lists of personal characteristics. Expert assessments were subjected to correlation and factor analysis. Thus, R. Cattell has showed that personal space can be reduced to 12-16 factors. As it has been expected, the factors have been bipolar, i.e. included pairs of traits with high negative correlations. The selected factors made it possible to determine what R. Kettell called "the basic primary properties of personality."

The properties (traits) of personality identified by R. Cattell, represent some integral characteristics, as they combine several closely related features and summarize their content.

Central to Kettell is the distinction between "surface features" and "initial characteristics". The initial feature is determined only by factor analysis, which allows the researcher to assess the variables or factors that are the basis of surface behavior. Kettell created a list of these superficial features, including 36 bipolar names, which has been expanded to 46 with the addition of special terms found in the works of other researchers. The evaluation of these traits has formed the basis for the initial factor analysis of L-data and Q-data, as a result of which the main personal factors have been identified. The main factor in Kettell's theory is called the main feature.

Based on the above facts, we have selected this technique as the main one for the study of the phenomenon stated in the topic.

Statistical data processing has been performed using the methods of mathematical statistics: calculation of mean values, determination of standard deviation, evaluation of the reliability of semi - active differences and correlation analysis in the program SPSS - 20.

Results

The analysis of the data received at research of areas of insufficient formation of representations of itself (revealed by means of the modified multifactor Kettell's questionnaire) and construction of their hierarchy at young men and girls, have showed the following results:

The average value (for all scales of this method) of the total number (Σ) of indeterminate answers in girls is $\Sigma = 15,147$ answers and in boys - $\Sigma = 14,778$ answers, and has no statistically significant differences.

There are also no significant links between unformed perceptions of self and age.

Table 1

**Hierarchy of areas of uncertainty of the self-concept
in boys and girls 16-18 years old**

№	Girls	± coefficient	Boys	±coefficient
1	Q1 «Susceptibility to the new»	1,79±1,24	Q1 «Susceptibility to the new»	1,44±1,19
2	F «expressiveness»	1,25±1,03	N «diplomacy»	1,30±1,08
3	N «diplomacy»	1,25±1,19	F «expressiveness»	1,26±1,07
4	O «anxiety»	1,16±1,11	O «anxiety»	1,17±1,13
5	Q3 «self-control»	1,09±1,09	Q3 «self-control»	1,11±0,92
6	I «sensitivity»	0,90±0,97	I «sensitivity»	1,09±1,06
7	B «intelligence»	0,86±1,05	G «moral norms»	0,96±1,15
8	E «dominance»	0,86±0,90	M «dreaminess»	0,86±0,92
9	MD «self-esteem»	0,81±0,95	L «suspiciousness»	0,80±0,85
10	H «courage»	0,77±0,83	E «dominance»	0,79±0,89

11	L «suspiciousness»	0,74±0,88	MD «self-esteem»	0,74±0,91
12	M «dreaminess»	0,72±0,85	Q4 «tension»	0,72±0,76
13	G «moral norms»	0,71±0,86	H «courage»	0,62±0,73
14	Q4 «tension»	0,66±0,67	A «sociability»	0,53±0,72
15	Q2 «independence»	0,59±0,91	B «intelligence»	0,51±0,75
16	A «sociability»	0,52±0,77	Q2 «independence»	0,50±0,71
17	C «emotional stability»	0,45±0,80	C «emotional stability»	0,33±0,58

The study of the contribution of each of the subfactors to the total value of the insufficient formation of the self-concept, which is assessed using intratest correlation analysis, has showed that in girls the correlation coefficient is relatively close. Whereas in young men the differences in the distribution of values of the correlation coefficients are more significant. Thus, if girls have certain components of the self-concept make a similar contribution to the degree of its formation, then boys have more or less priority.

The table of correlation coefficients of individual subfactors with the total number of "white spots" is given below.

Table 2

**Correlation coefficients of the total value
uncertain answers for individual subfactors**

№	Girls	coefficientr	Boys	coefficientr
1	O «anxiety»	0,67	O «anxiety»	0,67
2	F «expressiveness»	0,59	Q4 «tension»	0,64
3	L «suspiciousness»	0,59	L «suspiciousness»	0,62
4	I «sensitivity»	0,57	Q1 «Susceptibility to the new»	0,61
5	MD «self-esteem»	0,56	F «expressiveness»	0,57
6	N «diplomacy»	0,56	H «courage»	0,57
7	Q2 «independence»	0,55	A «sociability»	0,55
8	G «moral norms»	0,54	Q2 «independence»	0,54
9	Q3 «self-control»	0,54	G «moral norms»	0,49
10	E «dominance»	0,52	MD «self-esteem»	0,47
11	A «sociability»	0,51	Q3 «self-control»	0,45
	Q4 «tension»	0,50	C «emotional stability»	0,44

12				
13	H «courage»	0,49	N «diplomacy»	0,43
14	Q1 «Susceptibility to the new»	0,49	I «sensitivity»	0,39
15	M «dreaminess»	0,48	B «intelligence»	0,34
16	C «emotional stability»	0,44	M «dreaminess»	0,31
17	B «intelligence»	0,40	E «dominance»	0,29

In interpreting the results, we have studied not only the degree of contribution to the self-concept of individual factors, but also their combinations that form a symptom complex of communicative, intellectual, emotional and regulatory personality traits. This analysis considers the problems of formation of the self-concept of modern boys and girls by zones. The group of emotional properties (factors O, F, Q4), both in boys and girls, made the greatest contribution to the total value of uncertain answers. Thus, in the realization of these aspects of their own personality, modern young men and women experience maximum difficulties. This is followed by a group of communicative properties (factors L, N, H). The most successful are the groups of regulatory and intellectual properties, quite fully understood by modern young men and women.

Next, we have studied the contribution of individual-typological and socio-psychological properties and qualities in the formation of self-concept in boys and girls 16-18 years old. Below, Figures 1 and 2 present matrices of correlations of the total number of uncertain adolescent responses obtained using a modified Ketell questionnaire with other studied characteristics.

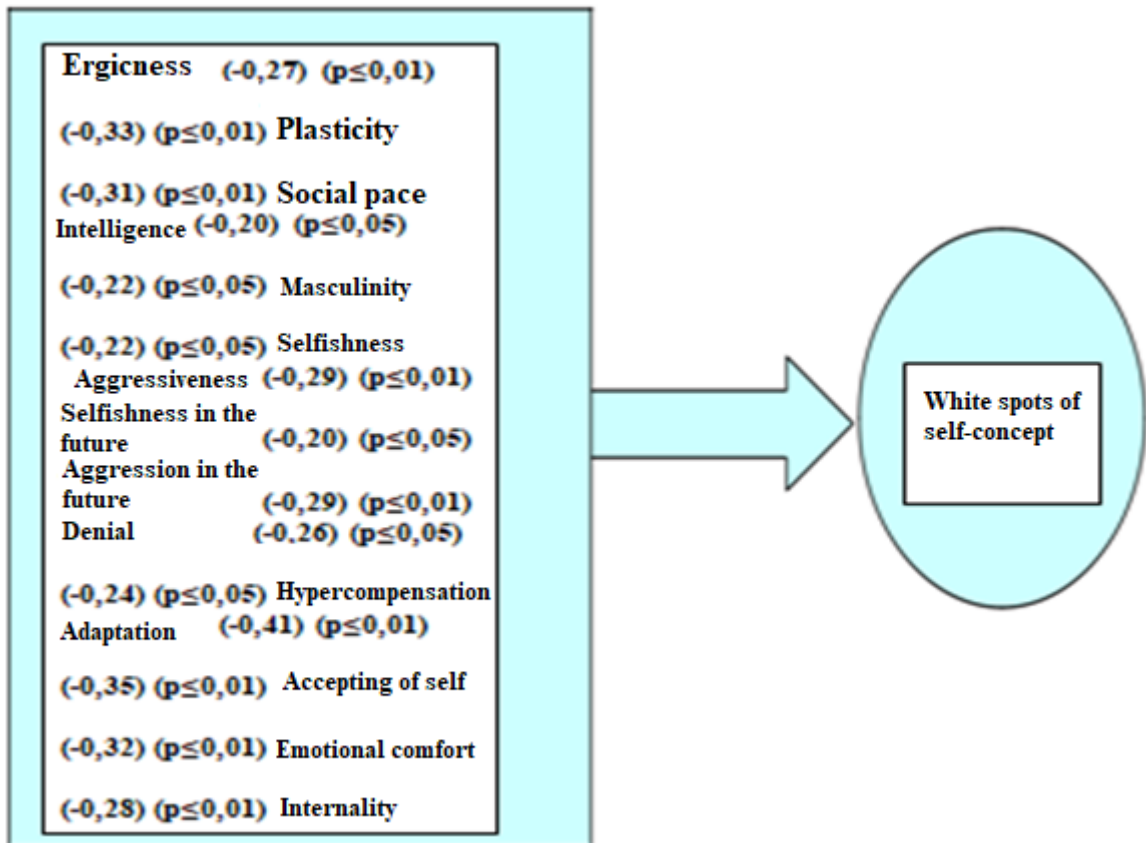

Fig. 1. Correlation of the total number of uncertain answers with individual-typological and socio-psychological factors in young people 16-18 years.

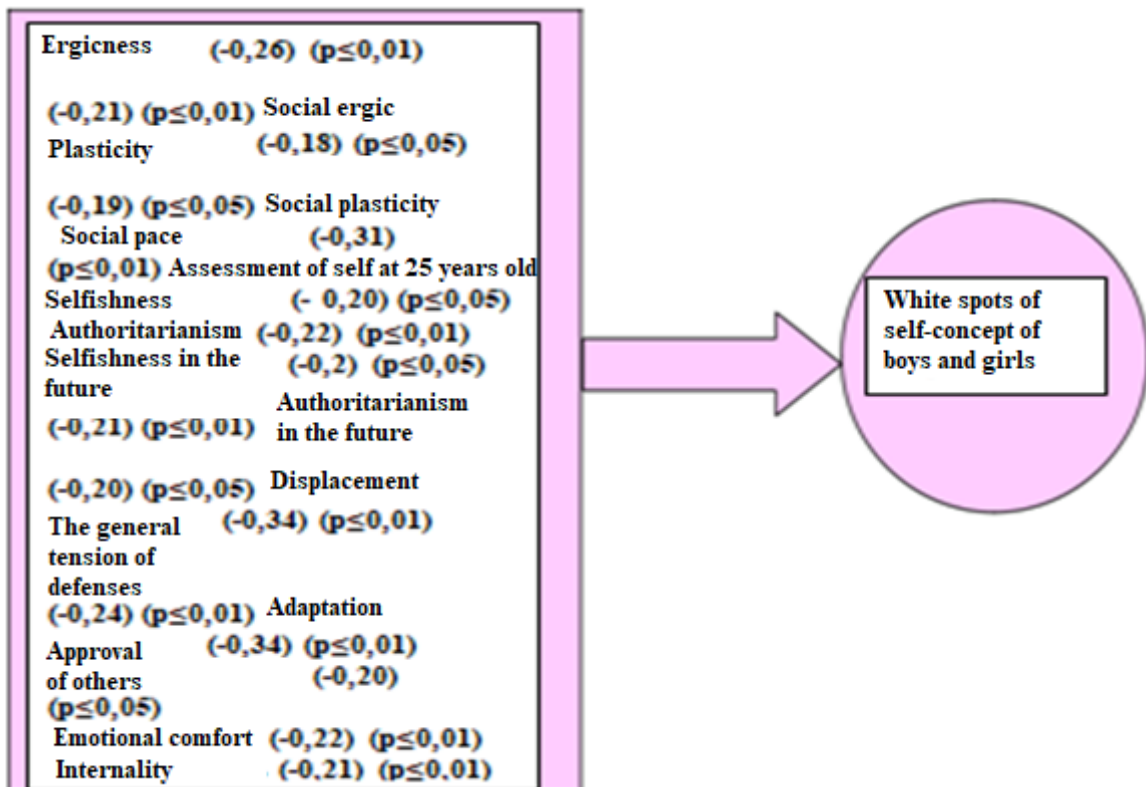

Fig. 2. Correlation of the total number of uncertain answers with individual-typological and socio-psychological factors in boys and girls 16-18 years.

Discussion

The study of the relationship between the insufficient formation of self-concept with a set of individual-typological and socio-psychological characteristics using the method of correlation analysis has revealed that more "white spots" in the self-consciousness of young men are associated with lower general and nonverbal intelligence ($r = -0,20$). Girls could not find such relationships.

With regard to the links between gender identity and insufficient formation of self-awareness, the only connection ($r = -0.22$) was found with the scale of masculinity in young men. Thus, the more adequately formed gender identity and the more strongly represented in the structure of the personality masculine traits, the clearer ideas about their own personal characteristics are observed in young people of this age group. The girls could not find such connections. Accordingly, the formation of their gender identity has no direct relationship with the formation of self-concept at this age. A similar opinion is expressed by Young. He believed that in adolescence and adolescence, the relevant normative notions of courage are particularly rigid and stereotypical; wanting to assert himself in a male role, the boy emphasizes his difference from women in every possible way, trying to overcome everything that can be perceived as a manifestation of femininity (Yang, 2017). It is the results of this scientist's research that we will focus on below when reviewing the data we have obtained.

In our study, as in Young's study, young men did not find any significant relationship between the number of uncertain answers and the scales "Image-I", "I am a child", "I am 25 years old", "The ideal man", of which it turns out that the conscious level of personal constructs in young men is not related to the zones of uncertainty of the self-concept. In girls, the only significant connection was with the idea of themselves in the future (factor in assessing the scale "I am 25 years old") ($r = -0.20$). In other words, the better they imagine themselves in the future, the fewer "white spots" in the self-concept today.

Young men have showed negative connections by types of interpersonal relationships "Selfish" ($r = -0.22$), "Aggressive" ($r = -0.29$), as well as by the same types, but in perceptions of themselves in the future (I am 25 years old), "Selfish" ($r = -0.20$) and "Aggressive" ($r = -0.29$). That is, the higher the selfishness and aggression in the present and in ideas about oneself in the future - the fewer areas of insufficient formation of the self-concept in the present.

The girls have showed a negative correlation with the scales "authoritarianism" today ($r = -0.20$) and "authoritarianism" ($r = -0.20$) and "selfishness" ($r = -0.21$) in the future. The more selfish girls consider themselves now and selfish and authoritarian in the future - the more accurate the image of «self» today.

Significant connections in young men were found on such scales of the temperament questionnaire as "ergic" ($r = -0.27$), "plasticity" ($r = -0.33$) and "social pace" ($r = -0.31$). In other words, the higher the indicators of these properties of temperament, the better formed ideas about themselves. From which we concluded that the number of "white spots" in the self-concept of young people is due to both individual-typological and socio-psychological factors.

In girls, the contribution of individual-typological features in the formation of the self-concept has been similar to the situation in their male peers. Scales "ergic" ($r = -0.26$), "social ergic" ($r = -0.21$), "plasticity" ($r = -0.18$), "social plasticity" ($r = -0.19$) and "social rate" ($r = -0.31$) are negatively correlated with the total number of uncertain responses in the Cattell questionnaire. This led to the conclusion that in girls the formation of the self-concept is determined by the contribution of both the substantive and social components of temperament.

Interestingly, both boys and girls did not find a relationship with scales such as "pace", "emotionality" and "social emotionality".

Next, the relationship between the areas of uncertainty of the self-concept and the mechanisms of psychological defenses has been investigated in order to identify those protective mechanisms that prevent better self-knowledge. In girls, the only psychological protection that correlates with the sum of uncertain responses was displacement ($r = -0.31$); active use of this psychological protection provides a reduction in gaps in the self-concept; being a primitive defense, displacement does not allow us to realize how badly the teenager knows himself. Thus, the use of primitive psychological protection provides relative stability of the self-concept in girls. In young men, such defenses were "denial" ($r = -0.26$) and "hypercompensation" ($r = -0.24$), so they either deny their "white spots" in self-consciousness, or turn the unacceptable pole of their own ambivalent attitude for due to the transfer of emphasis to the acceptable pole. In the literature, hypercompensation is associated with the final assimilation of individual higher social values.

Analysis of the relationship between the total number of uncertain responses of the multifactorial questionnaire Kettell with the results of the survey of socio-psychological adaptability has showed the following: common to both sexes have been negative correlations of indeterminate responses with scales "adaptation" ($r = -0.34$) in girls and ($r = -0.41$) in young men; "Emotional comfort" ($r = -0.22$) in girls and ($r = -0.32$) in boys; "Internality" ($r = -0.21$) in girls and ($r = -0.28$) in boys. Gender-related differences have been correlated with the scale of "acceptance of self" in boys ($r = -0.35$) and "acceptance of others" in girls ($r = -0.2$). Thus, the insufficient formation of the self-concept studied by us is directly related to the peculiarities of social and psychological adaptation of boys and girls aged 16-18. The most adapted are boys and girls with the least uncertainty about themselves.

In general, the obtained results are correlated with Young's research, which reflects the similarity of the issues in the samples of different cultures.

Conclusion

As a result of using a set of test tools, we were able to identify specific features of the hierarchy of indeterminate areas of self-concept of modern boys and girls. Boys and girls experience the greatest difficulties in understanding the emotional and communicative properties of their own personality.

Features of the formation of self-concept in adolescence due to individual typological characteristics have been studied. The contribution to the formation of the self-concept of temperamental features has been similar in boys and girls - adolescents who tend to extraversion have fewer "white spots". In girls, the preconditions that form

the self-concept are the subject and social properties of temperament, and in boys - the subject.

The list of socio-psychological factors influencing the formation of self-awareness in boys and girls has common features: with high adaptability, internality, emotional comfort and selfishness, there are more formed ideas about themselves.

Young people have fewer "white spots" in the self-concept in the case of adequate gender identity, a high degree of self-acceptance, aggression, high intelligence. Girls have better formed ideas about themselves with high rates of authoritarianism and selfishness, with high rates of "acceptance of others". Indicators of intellectual development were not related to the degree of formation of the self-concept.

With the help of the Kettel questionnaire, it is possible to identify areas of insufficient formation of the self-concept in boys and girls aged 16-18. This questionnaire has allowed us to establish that the problem of insufficient formation of certain ideas about themselves are determined by both socio-psychological features and individual-typological. The contribution of the latter to the formation of the self-concept has been similar in boys and girls.

References

- Glazer, S., & Liu, C. (2017). Work, stress, coping, and stress management. Oxford Research Encyclopedia of Psychology.
- Peiffer, H., Ellwart, T., Preckel, F. (2020). Ability self-concept and self-efficacy in higher education: An empirical differentiation based on their factorial structure. PLoS ONE 15(7): e0234604. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0234604>
- Marsh, H.W., Martin, A.J., Yeung, A.S., Craven, R.G. (2017). Competence self-perceptions. In: Elliot AJ, Dweck C, Yeager DS, editors. Handbook of competence and motivation. Theory and application. New York, London: The Guilford Press. pp. 85–115.
- Marsh, H.W., Pekrun, R., Parker, P.D., Murayama, K., Guo, J., Dicke, T., et al. (2019). The murky distinction between self-concept and self-efficacy: Beware of lurking jingle-jangle fallacies. *J Educ Psychol.* 111(2): 331–353.
- Schneider, M., Preckel, F. (2017). Variables associated with achievement in higher education: a systematic review of meta-analyses. *Psychol Bull.* 143(6): 565–600.
- Gogol, K., Brunner, M., Martin, R., Preckel, F., Goetz, T. (2017). Affect and motivation within and between school subjects: Development and validation of an integrative structural model of academic self-concept, interest, and anxiety. *Contemp Educ Psychol.* 49: 46–65.
- Paulick, I., Großschedl, J., Harms, U., Möller, J. (2018). Preservice teachers' professional knowledge and its relation to academic self-concept. 2018. *J Teach Educ.* 67(3):173–182.
- Yang, L. (2017). Academic Self-Concept and Academic Achievement: Taking account of the twofold multidimensional structure of academic self-concept and cultural influences on learning beliefs. In: Margaret W, editor. Self-concept perceptions, cultural influences and gender differences. New York: Nova Science Publishers. pp. 27–41.

- Yang, L. (2018). The internal/ external frame of reference model of academic self-concept formation: Extension to a foreign language and Chinese vocational students. In: Kennedy KJ, Lee JCK, editors. *Routledge International Handbook of Schools and Schooling in Asia*. United Kingdom: Routledge. pp. 189–204.
- Phan, H.P., Ngu, B.H., Alrashidi, O. (2018). Contextualised self-beliefs in totality: an integrated framework from a longitudinal perspective. *Educ Psychol.* 38(4): 411–434.
- Yang, L., Arens, K., Xu, M., Sin, K.F. (2018). Testing the Internal/External Frame of Reference for Academic Self-Concept in Chinese Vocational Students. In: King RB, Bernardo ABI, editors. *The Psychology of Asian Learners: A Festschrift in Honor of David Watkins*. Singapore: Springer. pp. 101–123.
- Stankov, L., Lee, J. (2019). Confidence: Is it different from self-efficacy? In: Guay F, Marsh HW, Craven RG, McInerney D, editors. *Self-concept, Motivation, and Identity: Underpinning success with research and practice*. International Advances in Self Research. Charlotte, NC: Information Age Publishing. pp. 225–248.
- DiStefano, G., Gino, F., Pisano, G.P., Staats, B.R. (2019). Making experience count: The role of reflection in individual learning. Boston: Harvard Business School Technology & Operations Mgt. Unit. Paper No. 14–093.
- Hulleman, C.S., Barron, K.E., Kosovich, J.J., Lazowski, R.A. (2018). Student motivation: Current theories, constructs, and interventions within an expectancy-value framework. In: Lipnevich AA, Preckel F, Roberts RD, editors. *Psychosocial skills and school systems in the 21st century. Theory, research, and practice*. New York: Springer. pp. 241–278.
- Marsh, H.W., Dowson, M., Pietsch, J., Walker, R. (2018). Why multicollinearity matters: are examination of relations between self-efficacy, self-concept, and achievement. *J Educ Psychol.* 96(3):518–522.

Gratitude. The research has been carried out by the author without the use of any programs or additional funding.